

**T. C.
RECEP TAYYİP ERDOĞAN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

HİCRÎ VIII. ASIR RİCÂL TENKİDİ - ZEHEBÎ ÖRNEĞİ

(Doktora Tezi)

İbrahim SAİNKAPLAN

**Danışman
Prof. Dr. Yavuz KÖKTAŞ**

**RİZE
2023**

KABUL VE ONAY

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalında, Prof. Dr. Yavuz KÖKTAŞ danışmanlığında, İbrahim SAİNKAPLAN tarafından hazırlanan *Hicrî VIII. Asır Ricâl Tenkidi - Zehebî Örneği* adlı bu tez çalışması, 01/09/2023 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oy birliğiyle/oy çokluğuyla başarılı bulunarak jürimiz tarafından **Doktora Tezi** olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyeleri	Unvanı, Adı SOYADI	İmza
Başkan :	Prof. Dr. Yavuz KÖKTAŞ	
Üye :	Dr. Öğr. Üyesi Fatih GÜMÜŞ	
Üye :	Dr. Öğr. Üyesi Enver ŞAHİN	
Üye :	Doç. Dr. Mahmut YAZICI	
Üye :	Dr. Öğr. Üyesi Bekir ÖZÜDOĞRU	

ETİK BEYAN

Temel İslam Bilimleri Programından mezun olmak üzere teslim ettiğim “*Hicrî VIII. Asır Ricâl Tenkidi - Zehebî Örneği*” adlı tezim, bilim ve araştırma etiği prensiplerine riayet edilerek tarafımdan yazılmıştır.

Tez çalışmamda, başka kaynaklardan aktarılan bütün bilgi ve alıntılar, Enstitünüz Tez Yazım Kılavuzuna uygun olarak açıkça gösterilmiştir. Kaynağı gösterilenler dışında kalan bütün bilgiler uygun araştırma yöntemi kullanılarak tarafımdan edinilmiş ve esere bu şekilde yansıtılmıştır. Şahsıma ait olmayan hiçbir bilgi, kasıt veya kusurlar, şahsıma aitmiş gibi gösterilmemiştir. İnternet kaynakları dahil, sahibine/kaynağına atıf yapılmaksızın hiçbir bilgi kullanılmamıştır. Aksinin ortaya çıkması halinde doğacak bütün hukuki, idari, akademik ve etik sorumluluk tarafıma ait olacaktır. Eserin tesliminden sonra herhangi bir zamanda, bilim etiğine aykırılık tespit edilmesi ve/veya eserimle ilgili intihal veya intihal şeklinde anlaşılacak bir durumun ortaya çıkması halinde; Üniversiteniz ve eğitim kadronuzun hiçbir şekilde sorumlu tutulmayacağını hür irademle kabul, beyan ve taahhüt ederim.

30/10/2023

İbrahim SAİNKAPLAN

ÖN SÖZ

Râvîlerin adalet ve zabt sıfatlarını taşıyıp taşımama yönlerinden durumlarını araştırmayı konu edin cerh-ta'dîl ilminin temelleri sahabe asrına kadar uzanmaktadır. Kümülatif bir gelişim seyrine sahip bu ilmin her asırda aynı metodolojiye sahip olmadığı görülmektedir. Yerli ve yabancı çok sayıda araştırmacının emek verdiği ricâl ilminin, son yıllarda ülkemiz akademisyenleri tarafından da tercih edilen önemli bir araştırma konusu olduğu müşahede edilmektedir. Gerek dönem bazlı gerekse münekkîit odaklı cerh-ta'dîl çalışmalarında hem sayıca hem de nitelik açısından oldukça mesafe katedildiği ifade edilmelidir.

Rivâyet asrının son bulduğu asırlardan hayli geç bir dönem olmasına rağmen hicrî VIII. asır cerh-ta'dîl literatürüne katkıları anlamında oldukça zengin bir birikime sahiptir. Özellikle Zehebî, telif ettiği onlarca tarih, biyografi ve ricâl eseri ile mezkûr asrın, cerh-tadil ilminin gelişim seyrinde müstesna bir konuma yerleşmesinde büyük önemi haizdir. Bilhassa hakkında ihtilaf bulunan râvîlerin durumlarına dair geliştirdiği tercih ve hüküm verme usulünün, kendisinden sonraki münekkîitler tarafından da kabul gördüğü söylenmelidir.

Doktora tezleri genelde uzun ve meşakkatli bir sürecin mahsulüdür. Bu tezin oluşumunda da çok sayıda akademisyenin katkıları olduğunu minnetle itiraf etmem gerekir. Başta tüm süreç boyunca teşvik edici ve cesaretlendirici yaklaşımıyla destek veren danışmanın Prof. Dr. Yavuz Köktaş'a bir teşekkürden fazlasını borçluyum. Tez izleme komitesinde bulunan Dr. Öğr. Üyesi Fatih Gümüş ve Dr. Öğr. Üyesi Enver Şahin de öneri, tavsiye ve eksikleri işaret ederek çok kıymetli katkılar yaptı. Kendilerine minnettirim. Tez savunma jürimde yer alarak ilmi birikimini benimle paylaşan Doç. Dr. Mahmut Yazıcı ve Dr. Öğr. Üyesi Bekir Özudoğru'ya teşekkür ediyorum.

Tezin belli bölümlerini okuyarak akademik yazım usulüne dair kıymetli tavsiyelerde bulunan Dr. Öğr. Üyesi Kadir Taşpınar'a, bu çalışmanın araştırmaya konu edilmesindeki katkılarından ötürü Doç. Dr. Halil İbrahim Turhan'a, manevi desteklerini esirgemeyen Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Kazdal'a ve teknik hususlarda yardımcı olan Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Akbaş ve Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Topal'a teşekkür etmeliyim. Ayrıca tezin hemen her safhasında kendisiyle istişarelerde

bulduğum ve genel çerçevenin tespitinde büyük desteğini gördüğüm Dr. Öğr. Üyesi Mehdi Cengiz'e çok şey borçluyum.

Artvin Çoruh Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nin samimi akademik kadrosunun da bu tezde emeği büyüktür. En yakınımızda olmaları hasebiyle sürecin tamamına şahitlik eden ve tezin tamamını okuyarak içerik ve kaynak kontrolüne dair eşsiz katkılarda bulunan Dr. Öğr. Üyesi Ünal Şahin, Dr. Öğr. Üyesi İsmail Kurt ve Arş. Gör. Esmâ Yılmazlar'a minnettarım. Yazım ve üslup açısından tezi dikkatli bir edisyona tabi tutan Arş. Gör. Dr. Halil Arslan ve Arş. Gör. Dr. Bilge İlhan Toker'in katkılarını zikretmeyi bir görev addetmekteyim. Arş. Gör. Dr. Sema Nur Uzun ve Arş. Gör. Ayşegül Toprak Şahin de bu süreçte bana sürekli destek olan isimlerdendir. Burada ismini anamasam da bugünlere gelmemizde emeği olan tüm hoca ve arkadaşlarımın yanı sıra dualarını eksik etmeyen dost ve akrabalarımın teşekkür ediyorum.

Son olarak bana güvenen, dualarıyla her daim destek olan kıymetli ailemi de anmalıyım. Anne-babam ve kardeşlerim dualarıyla hep yanımdaydı. Vefakâr eşim Havva Ayşe Sainkaplan bu tezin meydana gelmesinde teşekkürlerin en büyüğünü hak eden isimlerdendir zira bu süreçte çocukları tek başına büyüttü. Son olarak akademik çalışma yapmanın meşakkatini paylaşıp yükümü hafifleten ve beni sabırla bekleyen kızlarım Sevde Betül, Zeynep Sare ve oğlum Mustafa Cevat'a da müteşekkirim, iyi ki varlar.

Gayret bizden tevfik Allah'tandır.

HOPA/ARTVİN

01.09.2023

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	I
ETİK BEYAN.....	II
ÖN SÖZ	III
İÇİNDEKİLER	V
ÖZET	VIII
ABSTRACT.....	IX
KISALTMALAR.....	X
TABLolar LİSTESİ.....	XI
ŞEKİLLER LİSTESİ	XII
GİRİŞ	1
1. ASRIN MÜNEKKİDİ ZEHEBÎ VE RİCÂL İLMİNDEKİ YERİ.....	11
1.1. Zehebî'nin Hayatı	11
1.2. Zehebî'nin Ricâl Kaynakları.....	13
1.3. Zehebî'nin Ricâl Literatürüne Katkıları.....	23
1.3.1. Tabakât Türü Eserler	30
1.3.2. Zayıf Râvîlerle İlgili Eserler.....	40
1.3.3. <i>Kütüb-i Sitte</i> Ricâline Özel Eserler	47
1.3.4. Muvassak Râvîlere Özel Risâleler	49
1.4. Zehebî'nin Ricâl İlmine Etkisi	51
2. ZEHEBÎ'NİN RİCÂL TENKİT METODOLOJİSİ	68
2.1. Zehebî'nin Kullandığı Tenkit Terimleri ve Bunların Mertebeleri	68
2.1.1. Ta'dîl Mertebeleri.....	69
2.1.2. Cerh Mertebeleri.....	77
2.2. Tenkitte (Cerh-Ta'dilde) Bulunması Gereken Vasıflar	79
2.2.1. Taz'ifte Aranan Şartlar	81
2.2.1.1. Şâz Olmaması	82
2.2.1.2. Gerekçesinin Makbul ve Kesin Olması	86
2.2.1.3. Münekkide Aidiyetinin Kesin Olması	91
2.2.1.4. Müfesser Olması.....	94
2.2.1.5. Meşhur Kişiler Hakkında Olmaması	99

2.2.1.6. Otorite Münekkitlerin Hükümüne Muhalif Olmaması	104
2.2.1.7. Otorite Muhaddislerin Râvîleri Hakkında Olmaması.....	106
2.2.1.7.1. Buhârî – Müslim’in Kendisinden Rivâyette Bulunduğu Râvîler	108
2.2.1.7.2. <i>Sünen-i Erba‘a</i> Müelliflerinin Rivâyette Bulunduğu Râvîler.....	115
2.2.1.7.3. Diğer Âlimlerin Rivâyette Bulunduğu Râvîler	117
2.2.1.8. Nisbî Cerhin Genelleştirilmemesi	122
2.2.1.9. Tenkide İhtiyaç Duyulmaması.....	126
2.2.2. Ta‘dilde Aranılan Şartlar	127
2.2.2.1. Ta‘dilin Şâz Olmaması	128
2.2.2.2. Muaddile Aidiyetinin Kesin Olması.....	131
2.2.2.3. Otorite Münekkitlerin Görüşüne Muhalif Olmaması	133
2.2.2.4. Ta‘dil Edenin Mütisahil Olmaması.....	135
2.2.2.5. Ta‘dilin Mufesser Olması	137
3. MÜNEKKİT TEMELLİ RİCÂL TENKİT DÖNEMİ VE ZEHEBÎ’NİN MÜNEKKİTLERE YAKLAŞIMI.....	140
3.1. Münekkitte Bulunması Gereken Vasıflar	141
3.1.1. Takva Sahibi Olmak	142
3.1.2. İlmî Yeterlilik Sahibi Olmak	144
3.1.3. Objektif Olmak	150
3.2. Zehebî’nin Münekkit Tasnifi	153
3.2.1. Değerlendirmede Bulunduğu Râvî Sayısı Açısından Münekkitler	154
3.2.2. Cerh-Ta‘dil Metodu Açısından Münekkitler.....	155
3.3. Ricâl Tenkit Metodu Açısından Zehebî’nin Münekkit Eleştirisi.....	159
3.3.1. Mütesseddîd Münekkitler	159
3.3.1.1. Şu‘be b. el-Haccâc	161
3.3.1.2. Yahya b. Maîn	170
3.3.1.3. Ebû İshâk el-Cûzcânî.....	175
3.3.1.4. Ebû Hâtim er-Râzî	177
3.3.2. Mütisahil Münekkitler	180
3.3.2.1. Tirmizî	181
3.3.2.2. Dârekutnî	185

3.3.2.3. el-Hâkim en-Nisâbûrî	187
3.3.3. Mutedil Münekkitler.....	192
3.3.3.1. Ahmed b. Hanbel	192
3.3.3.2. Buhârî	195
3.3.3.3. Ebû Zür‘a	197
3.3.3.4. İbn Adî.....	200
4. SONUÇ.....	205
KAYNAKÇA.....	210

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ana Bilim Dalı : Temel İslam Bilimleri
Tez Türü : Doktora Tezi
Danışman : Prof. Dr. Yavuz KÖKTAŞ
Hazırlayan : İbrahim SAİNKAPLAN
Yıl : 2023
Sayfa Sayısı : 225

ÖZET

HİCRÎ VIII. ASIR RİCÂL TENKİDİ - ZEHEBÎ ÖRNEĞİ

Râvîlerin adalet ve zabt yönünden durumlarını araştırmayı konu edinen ricâl ilmi tarihsel olarak kümülatif bir gelişim seyrine sahiptir. Genel olarak söylenecek olursa râvîleri doğrudan tanıma imkanının olduğu hicrî ilk dört asırdaki ricâl tenkidi ile sonraki dönem cerh-ta'dîl uygulamalarının metodoloji açısından birbirinden farklı olduğu görülür. Rivâyet asrından hayli geç bir dönem olmasına rağmen hicrî VIII. asrın, ricâl ilminde önemli bir yeri olduğu bilinmektedir. Tarih, tabakât ve biyografi alanında birçok eser kaleme almış Zehebî bu asrın en önemli münekkitlerindendir. Zehebî'nin eserlerinde yaptığı kitap atıfları ile kendisinden önceki ilmi mirası hem koruma altına almış hem de yaptığı râvî tenkitlerinde bütüncül bir bakış yakalamış olması en önemli özelliklerindendir. Sonraki asırlarda Zehebî'ye yapılan atıflar incelendiğinde onun râvî değerlendirmelerinin alimler tarafından yüksek oranda kabul gördüğü anlaşılmaktadır. Bu geniş kabule rağmen kendisine has cerh-ta'dîl ıstılahı bulunmayan Zehebî'nin, bu konudaki orijinalitesi önceki münekkitlerin kullandığı cerh-ta'dîl ıstılahlarının mertebelerine dair yaptığı sıralamada ortaya çıkmaktadır. Öte yandan Zehebî özellikle cerh-ta'dîl durumları ihtilafli râvîler hususundaki kanaatini, kendisine has prensipler çerçevesince şekillendirmektedir ve kendisine ulaşan ta'dîl ve taz'îf hükümlerini bu kurallara göre kabul veya reddetmektedir. Münekkitleri ricâl yaklaşımlarındaki tavırlarına göre müteşeddîd, mütesahîl ve mutedil şeklinde bir tasnife tabi tutan ilk münekkidin de Zehebî olduğunu söylemek mümkündür. Buna göre râvîleri en ufak hataları sebebiyle cerh eden münekkitlerin yaptığı taz'îfler ile ricâl tenkidinde müsamahalı tutuma sahip alimlerin ta'dilleri, Zehebî'ye göre temkinli yaklaşılması gereken değerlendirmelerdir. Rastgele seçilen çok sayıda râvîden oluşan örneklemden hareketle yapılan analizler Zehebî'nin teori ile pratik uyumunu ortaya koymaktadır. Sonuç olarak, hicrî VIII. asır münekkidi Zehebî'nin ricâl geleneğinde önemli bir yerinin olduğu, önceki birikimi derleyip toplamanın yanı sıra sonraki asırlarda da kabul gören cerh-ta'dîl uygulamalarına öncülük ettiği görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Ricâl İlmi, Cerh-ta'dîl, Zehebî, Râvî

Recep Tayyip Erdogan University Graduate School of Social Sciences

Department : Basic Islamic Sciences

Thesis Type : Doctoral Thesis

Supervisor : Prof. Dr. Yavuz KÖKTAŞ

Author : İbrahim SAİNKAPLAN

Year : 2023

Pages : 225

ABSTRACT

CRITICISM ON NARRATORS (RIJĀL) IN THE 8TH CENTURY OF THE HIJRA: THE CASE OF AL-ḌAHABĪ

The science of rijāl (narrators), whose subject is to investigate the statuses of ruwāt (narrators) in terms of their character (‘adālat al-rāwī) and their academic abilities (ḍabt al-rāwī), has a cumulative discourse throughout its history. In general terms, the criticism on narrators in the first four centuries, at a time when it was possible to know the narrators directly, is different from the one in later centuries in terms of the methodology that was followed for the practice of jarḥ (criticism) and ta’dīl (praise). Despite the fact that the 8th century of the Hijra is quite a late period in terms of narration, it is known to have an important place in the science of rijāl. Ḍahabī who has written many works on history, ṭabaqāt, and biography is one of the most important munaqqids (critics) who lived in this century. Thanks to the references he makes in his works, Ḍahabī has recorded the scientific heritage prior to him while also achieving a holistic approach to his criticism on narrators, both of which constitute two of the most important features of his legacy. When one analyzes the references made to Ḍahabī in later centuries, one realizes that his evaluations on narrators have been accepted by scholars in a large percentage. Despite this common acceptance, the originality of Ḍahabī, who has no terminology on jarḥ and ta’dīl that is unique to him, lies in the order in which he has arranged the terms of jarḥ and ta’dīl of munaqqids prior to him. Moreover, especially on narrators whose statuses of jarḥ and ta’dīl are not agreed upon, Ḍahabī has directed his criticisms within the scope of the principles which are unique to him, and he either accepts or rejects the legal rulings on ta’dīl and taḍīf. It is also possible to say that the first munaqqid who categorized munaqqids in accordance with their approach towards rijāl into mutashaddid, mutasāhil, and mu’tadil was Ḍahabī. Thus, the taḍīfs of munaqqids who criticize narrators for even the slightest mistakes they make as well as ta’dīls of scholars who adopt a tolerant approach should be considered with caution according to Ḍahabī. An analysis on the basis samples which are randomly selected from among several narrators demonstrates the consistency of Ḍahabī’s theory with his practice. Finally, the present work reveals that Ḍahabī had an important place in the tradition of rijāl. This work also demonstrates that he has gathered and recorded the tradition before him while also leading the way to the practices of jarḥ and ta’dīl which would be accepted in later centuries.

Keywords: Ḥadīth, the Science of Rijāl, Jarḥ-ta’dīl (Criticism-praise), Ḍahabī, Rāwī (Narrator)

KISALTMALAR

b.	:	Bin, İbn (Oğlu)
bk.	:	Bakınız
bs.	:	Basım
b.y.	:	Basım Yeri Yok
ed.	:	Editör
H.z.	:	Hazreti
ö.	:	Ölüm Tarihi
s.a.v.	:	Sallallahu Aleyhi ve Sellem
Thk.	:	Tahkik Eden
ts.	:	Tarihsiz

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1. Zehebî'nin Atıf Yaptığı Bazı Ricâl Ve Tarih Kitapları	20
Tablo 2. Zehebî'nin Atıf Yaptığı Bazı Yardımcı Kaynaklar	21
Tablo 3. Zehebî'nin Ricâl Eserleri Ve Tarihleri	25
Tablo 4. <i>Mîzânu'l-İ'tidâl</i> 'in Muhakkiklerine Göre Zehebî'nin Ta'Dîl Mertebeleri	75
Tablo 5. İbn Ebî Hâtim İle Zehebî'nin Ta'Dîl Mertebelerinin Karşılaştırılması	76
Tablo 6. İbn Ebî Hâtim İle Zehebî'nin Cerh Mertebelerinin Karşılaştırılması	79
Tablo 7. Zehebî'nin Müteşeddîd Münekkîtlere Yaklaşımı	179
Tablo 8. Zehebî'nin Mütesahîl Münekkîtlerce Yapılan Cerh-Ta'Dîllere Yaklaşımı	191
Tablo 9. Müteşeddîd Ve Mutedîl Münekkîtler Karşısında Zehebî'nin Tutumu	199
Tablo 10. Zehebî'nin Mutedîl Münekkîtlerce Yapılan Cerh-Ta'Dîllere Yaklaşımı	204

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1. Zehebî'nin Atıf Yaptığı Yardımcı Kaynakların Dağılımı	23
Şekil 2. Zehebî'nin Ricâl Kitaplarının Kategorik Dağılımı	27
Şekil 3. Zehebî'nin <i>Târihu'l-İslâm</i> 'ı Esas Alarak Yazdığı Kitaplar	39
Şekil 4. Zehebî'nin <i>Tehzîbü'l-Kemâl</i> 'i Esas Alarak Yazdığı Kitaplar	49
Şekil 5. Zehebî'nin Ta'Dîl Ettiği Râvîlerin Müellif Dağılımı	107
Şekil 6. Şu'Be'nin Yaptığı Değerlendirmelerin Oransal Dağılımı.....	166
Şekil 7. Zehebî'nin, Şu'Be'den Gelen Değerlendirmelere Yaklaşımı	167
Şekil 8. Zehebî'nin Şu'Be'den Gelen Taz'İfleri Kabul/Red Oranı	168
Şekil 9. Zehebî'nin Şu'Be'den Gelen Taz'İfleri Ret Gerekçesi	170
Şekil 10. Zehebî'nin Yahyâ B. Maîn'e Yaptığı Atıfların Dağılımı	171
Şekil 11. İbn Maîn'in Taz'İflerine Zehebî'nin Yaklaşımı.....	172
Şekil 12. Zehebî'nin, Cûzcânî'nin Taz'İflerine Karşı Tutumu	176
Şekil 13. Cûzcânî İle Zehebî Arasındaki İhtilaflı Râvîlerin Dağılımı	177
Şekil 14. Zehebî'nin, Ebû Hâtim'den Gelen Taz'İflere Yaklaşımı.....	178
Şekil 15. Tirmizî'den Gelen Ta'Dîllerin Zehebî'deki Yansıması	184
Şekil 16. Tirmizî'den Gelen Taz'İflerin Zehebî'deki Yansıması	184
Şekil 17. Darekutnî'nin Taz'İf, Zehebî'nin Ta'Dîl Ettiği Râvîlerin Eser Dağılımları	186
Şekil 18. Hâkim'e Atıf Yapılan Râvîlerin Rivâyet Dağılımı	190
Şekil 19. Ahmed B. Hanbel'den Gelen Ta'Dîllere Zehebî'nin Yaklaşımı.....	193
Şekil 20. Ahmed B. Hanbel'den Gelen Taz'İflere Zehebî'nin Yaklaşımı.....	194
Şekil 21. Buhârî Ve Zehebî'nin Taz'İfde İhtilaf Ettiği Râvîlerin Dağılımı	196
Şekil 22. Ebû Zûr'A'dan Gelen Taz'İflerin Zehebî'deki Yansıması	198
Şekil 23. Zehebî-İbn Adî Mukayesesi	201
Şekil 24. Hakkında İhtilaf Edilen Râvîlerin Eser Bazlı Dağılımı.....	202

GİRİŞ

Araştırmanın Konusu

Adalet ve zabt açısından râvîlerin durumlarını konu edinen ricâl ilmi, hadislerin sahihini sakiminden ayırmakta önemli bir konuma sahiptir. İlk asırlardan itibaren münekkitlerin yaptığı cerh-ta'dîl değerlendirmelerinin kümülatif bir şekilde zenginleşerek bugünkü geniş ricâl literatürünü meydana getirdiği bilinmektedir. Ancak ricâl ilmine dair yapılan akademik çalışmalar, bu faaliyetlerin her asırda aynı şekil ve muhtevada seyretmediğini ortaya koymaktadır. Ana hatlarıyla ifade etmek gerekirse hicrî ilk iki asırda, râvîleri bizzat tanıyan münekkitlerin yaptıkları birebir gözlemler söz konusuysa hicrî IV. asırlarda rivâyetler üzerinden yapılan râvî tenkidlerinin ön plana çıktığı görülür. Hicrî VIII. asırda ise râvî tenkidinin ağırlıklı olarak önceki münekkitlerden aktarılan cerh-ta'dîl verilerine istinaden yapıldığı anlaşılmaktadır.

Râvîleri doğrudan tanıma imkânının bulunmadığı hicrî VIII. asır gibi muahhar bir dönemde yapılan ricâl tenkidinin mahiyeti ve niteliği, dönemin münekkitlerinin karar mekanizmalarını anlamaya yardımcı olacaktır. Bu münekkitler, ictihadî bir yaklaşıma sahip miydi? Yoksa yaptıkları, geçmişin bir tekrarından mı ibaretti? Önceki münekkitlerin görüşleri belli ilkeler çerçevesinde yeniden mi ele alınıyordu? Yoksa herhangi bir analize tabi tutulmaksızın özetlenip yeni eserlerde mi toplanıyordu? Diğer bir ifade ile hicrî VIII. asır ricâl ameliyesini, varsa önceki asırlardan ayıran özellik nelerdir?

Mezkûr soruların cevaplarının arandığı bu çalışmada cerh-ta'dîl ilminin hicrî VIII. asırdaki gelişim seyri konu edilmiştir. Bu yüzyıl, ricâl ilminin yedi asırlık birikimi üzerine inşa edilen ve sonraki araştırmacıların müstağni kalamayacakları kaynak eserlerin telif edildiği bir dönemdir. Bu sebeple cerh-ta'dîl ilmi açısından dönemin ve o dönemde telif edilen eserlerin müstakil bir çalışmada konu edilmesi pek çok açıdan önem arz etmektedir. Zira işaret edilen asrın cerh-ta'dîl metodunun ortaya konulmasının, bu asra ait literatürün sonraki araştırmacılar tarafından daha sağlıklı yorumlanmasına katkı sağlayacağını düşünmekteyiz. Ayrıca telif edilen her eser, telif edildiği asrın karakteristik özelliklerinden izler taşır. Buradan hareketle

hicrî VIII. asırda telif edilen eserlerin de asrın cerh-ta'dîl metodolojisinden izler taşıması muhtemeldir.

Hicrî VIII. asır ricâl ilmi açısından oldukça muahhar bir dönem olmasına rağmen gerek râvî sayısının fazlalığı gerekse yapılan çalışmaların çokluğu açısından hayli zengin bir literatüre sahiptir. Bunların neredeyse tamamı, yazılı kaynaklar halinde günümüze kadar ulaşmış olduğundan, mezkûr asırda üretilen bilginin sonraki asırlara aktarımı ile ilgili herhangi bir nakil problemi bulunmamaktadır. Aralarında hoca-talebe bağı da bulunan İbn Teymiyye (ö. 728/1328), Alemüddîn el-Birzâlî (ö. 739/1339), Mizzî (ö. 742/1341), Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî (ö. 748/1348), İbn Râfî' (ö. 774/1372) ve es-Sübkî (ö. 771/1370) hicrî VIII. asır münekkitlerinden bazılarıdır.¹

Konunun tercihinde ise hicrî VIII. asırdan sonra yapılan ricâl araştırmalarının neredeyse tamamının bu asrı referans gösteriyor olması önemli bir çıkış noktasıdır. Zira sonraki dönem ricâl çalışmalarından pek çoğu, mezkûr asırda telif edilen eserler üzerine inşa edilmiştir. Böyle değilse dahi en azından bu döneme ait cerh-ta'dîl değerlendirmelerine mutlaka atıf yaptığı görülür. Öyle ise râvîlerin cerh-ta'dîl durumlarını doğru bir şekilde yorumlayabilmek için mezkûr asrın ricâl tenkit metodolojisini doğru anlamak önem arz etmektedir.

Ancak konunun daha derinlikli bir niteliğe bürünmesi için çalışmada çeşitli sınırlandırmalara gidilmek zorunda kalınmıştır. Bu sebeple konunun ricâl ilmine katkıları ve sonraki asırlara olan etkisi hemen herkes tarafından bilinen Zehebî üzerinden ele alınmasına karar verilmiştir. Zira cerh-ta'dîl ilminin hicrî VIII. asırdaki temsil gücü yüksek en önemli münekkitlerinden olan Zehebî'nin, oldukça zengin bir içeriğe sahip, birbirinden farklı pek çok eseri bulunmaktadır. Hem içerdiği râvî sayısı hem de derlediği veri bakımından son derece geniş bir yelpazeye sahip bu eserler aynı zamanda önceki yedi asırlık mirasın sonraki asırlara intikali bakımından da ayrı bir öneme sahiptir. Bundan dolayı bu çalışmada hicrî VIII. asır cerh-ta'dîl metodolojisinin, asrın münekkidi Zehebî ve eserleri üzerinden ortaya konulması hedeflenmiştir.

¹ Hicrî VIII. asrın önemli ricâl alimlerinden bazıları için bk. Nagihan Emiroğlu, "VIII/XIV. Asırda Hadis Eğitimi: Mizzî, İbn Teymiyye, Birzâlî, Zehebî Örneği", *Hadis Tetkikleri Dergisi* XVII/2 (2019), 101-110.

Zehebî'nin ricâl metoduna dair tespit edilen hususların, aynı zamanda hicrî VIII. asrın ricâl tenkit metodunu yansıttığı söylenebilir. Nitekim Zehebî'nin kendisine has bir metodolojiye sahip olup olmadığı sorusunun cevabı, hicrî VIII. asr ricâl geleneğinin orijinal yönlerinin olup olmadığı sorusunun da cevabı niteliğindedir. Ricâl tenkidi açısından Zehebî, orijinal değerlendirmeleri bulunan müctehid bir münekkî mi yoksa kendisinden önceki zengin mirası bir araya getiren iyi bir tasnifçi veya başarılı bir müellif mi? Zehebî'nin yaptığı değerlendirmeler ile önceki münekkîtlere ait tenkitlerin mukayesesi hicrî VIII. asr ricâl tenkidinin mahiyeti hakkında önemli ipuçları verecektir.

Araştırmanın Önemi

Başta Ebü'l-Mehâsin Muhammed b. Ali el-Hüseyînî (ö. 765/1364), Zeynüddin el-İrâkî (ö. 806/1404), Sıbt İbnü'l-Acemî (ö. 841/1438) ve İbn Hacer (ö. 852/1449) olmak üzere daha pek çok münekkîdin doğrudan Zehebî'nin eserleri üzerine çalışmalarının olması hem Zehebî'nin hem de hicrî VIII. asrın cerh-ta'dîl ilmindeki önemine işaret eden hususlardan bir tanesidir. Tenkit edilen görüşleri de olmakla birlikte Zehebî'nin yaptığı değerlendirmelerin, adı geçen münekkîtlere tarafından genel itibarıyla kabul görmesi, hicrî VIII. asr cerh-ta'dîl metodolojisinin müstakil olarak araştırılmasının gerekliliğini gösteren bir diğer etkidir.

Öte yandan ülkemizde yapılan güncel ricâl çalışmaları bir bütün olarak ele alındığında hicrî VIII. asrın ricâl tenkit metodunun müstakil bir araştırmaya konu edilmesinin ayrı bir önemi daha olduğu anlaşılmaktadır. Zira araştırmanın kaynakları kısmında kapsamlı bir listesine değinilecek olan bu çalışmalar incelendiğinde ricâl tenkit geleneğinin gelişim seyrinin dönemsel bazda konu edildiği pek çok araştırma olduğu dikkat çekmektedir. Bu bağlamda hicrî VIII. asr ricâl tenkidini konu edinen böyle bir araştırma, cerh-ta'dîl ilminin gelişim seyrini kapsamlı bir şekilde okumaya dair bir halkanın daha tamamlanması anlamına gelecektir ki bu da çalışmanın önemini gösteren bir diğer husustur.

Örneğin Emin Aşıkutlu'nun *Hadiste Ricâl Tenkidi*, Mehmet Eren'in *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları*, Mustafa Macit Karagözoğlu'nun *Zayıf Râviler Duafâ Literatürü ve Zayıf Rivâyetler*, Mahmut Yazıcı'nın *Sahabe Bilgisinin Tespiti (Ma'rîfetü's-sahabe)*, Halil İbrahim Turhan'ın *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi*,

İsmail Kurt'un *Hicrî Dördüncü Asır Ricâl Tenkidinin Mukayeseli İncelenmesi*, Alparslan Kartal'ın *el-İlelu'l-Mütenâhiye fi'l-Ehâdîsi'l-Vâhiye Adlı Eseri Işığında İbnu'l-Cevzî'nin* (ö. 597/1201) *Cerh ve Ta'dîl Metodu*, Muhammed Enes Topgöl'ün *Rivayetten Râviye: Cerh-Ta'dîl Hükümleri Nasıl Oluşturdu?* isimli eserlerinin tamamı mezkûr halkanın önemli birer parçasıdır.

Bu eserler, özellikle duafâ literatürünü tanıtmaya, cerh-ta'dîl ilminin gelişimi ve günümüze ulaşan cerh-ta'dîl birikiminin arka planını konu edinmeleri ve cerh-ta'dîl ilminin anlaşılması noktasında çok mühim bir fonksiyona sahiptir. Tüm bu çalışmaların belki de en önemli kaynakları arasında yer alan literatürün, hicrî VIII. asırda telif edilmiş olması mezkûr asrın müstakil olarak çalışması gerekliliğini bir kez daha gözler önüne sermektedir. Nitekim bu asır aynı zamanda kendisinden önceki yedi asırlık ricâl mirasının günümüze intikalinde de önemli bir fonksiyona sahiptir. Zira Zehebî, alana dair telif ettiği onlarca ricâl ve tabakât eseriyle kendisinden önceki yedi asırlık mirası olabildiğince sistematik bir şekilde günümüze aktarmayı başaran bir isimdir. Bu da çalışmanın problematiğine Zehebî'nin konulmasının isabetli bir tercih olduğunu gösteren bir diğer husustur.

Ancak doğrudan hicrî VIII. asrın ricâl tenkit geleneğini konu edinen ve bu asrın ricâl ilminde tam olarak nerede durduğunu konu edinen müstakil bir araştırmanın bulunmaması bu çalışmanın önemini ortaya koyan en önemli mihenk taşıdır. Zira aşağıda değinileceği üzere Zehebî'yi konu edinen çok sayıda araştırma bulunmasına rağmen, eserleri üzerinden tespit edilen tikel verilerin tümel prensipler haline getirilmesi ve bunların ricâl tenkit geleneğindeki yerinin tam olarak tespit edilmesi önemli bir araştırma konusu olarak durmaktadır. Hicrî VIII. asrın ricâl tenkit geleneğini konu edinen bu çalışmanın mezkûr araştırmalardan ayrıştığı hususlara aşağıda değinilecektir.

Araştırmanın Metodu

Bu çalışmada mukayeseli bir araştırmanın gereği olarak hem nitel hem de nicel araştırma metotları kullanılmıştır. Öncelikle Zehebî'nin cerh-ta'dîl metodunu tanımlayabilmek için gerekli veriler uzun araştırmalar sonucu bir araya getirilmiştir. Araştırma neticesinde elde edilen nitel bulgular ve bunlar aralarındaki ortak noktalardan hareketle Zehebî'nin ricâl tenkit usûlü inşa edilmiştir. Daha sonra

Zehebî'nin yaptığı atıflar ve bunların belirlenen kıstaslara göre mukayese edilmesi ise nicel açıdan bize usûl-pratik karşılaştırması yapma imkânı vermiştir. Böylece mezkûr asra kadar ulaşan ricâl verilerinin bu asırda nasıl ve neye göre tasnif edildiğine dair veriler elde edilmiştir. Diğer bir ifadeyle hicrî VIII. asır ricâl tenkit geleneğinin ana şeması çizilmiştir. Böylece kabul edilen tenkitlerin neden kabul edildiği, reddedilenlerin ise neden reddedildiği, reddedilme gerekçeleri gibi kıstaslar tespit edilip bahsi geçen asır için tümel kurallar çıkarılmaya çalışılmıştır. Son olarak teorik çerçevesi çizilen hicrî VIII. asır ricâl tenkit metodolojinin doğrulaması ise yine aynı asırdaki ricâl uygulamaları üzerinden yapılmıştır. Hicrî VIII. asır öncesindeki münekkitlerin yaptığı ricâl tenkidinin bu asırdaki kabul/red şeması çıkarılarak tespit edilen ortak noktalardan hareketle çeşitli tümel yargılara ulaşılmaya çalışılmıştır.

Yapılan analizlerde esas alınan örneklemelerin tercihinde ise Zehebî'nin ilgili münekkitlere yaptığı atıf sayısına göre hareket edilmiş, yapılan atıfların yüzden az olması durumunda tüm biyografiler, yüzden fazla olması durumunda ise rastgele seçilen en az yüz râvî esas alınmıştır. İbn Adî gibi Zehebî'nin çokça istifade ettiği münekkitlere yaptığı atıfların ise tamamı incelenmiş ve iki münekkit arasındaki ilmi etkileşim en doğru şekilde ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Konunun ele alınışına geçmeden önce yazımda esas alınan bazı hususlara da değinmek isabetli olacaktır. Öncelikle kelime ve ıstılahların yazımında *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*'nin (*DİA*), râvî isimlerinin yazımında ise Zehebî'nin *Siyeru 'alâmu'n-nübelâ*'sının esas alınmaya çalışıldığı ifade edilmelidir. Çalışmada adı geçen râvîler de dahil tüm isimlerin vefat tarihleri ilk geçtiği yerde hicrî ve milâdî olarak verilmiştir. Vefat tarihlerinin tespitinde Zehebî'nin *Târîhu'l-İslam*'ı esas alınmış olup, vefat tarihi tam olarak bilinmeyen râvîlerde de mezkûr eserde belirtilen tarih aralığına işaret edilmiştir. Böyle bir bilgiye de ulaşamayan râvîler için (ö.?) ifadesi kullanılmıştır. Son olarak, cerh-ta'dîl lafızları da dahil metin içerisinde çok fazla Arapça kelime kullanılmamış olup, ilgili ıstılahlar Latince edilerek verilmiştir.

Hicrî VIII. asrın ricâl tenkit metodunu Zehebî'nin eserleri üzerinden somut verilerle ortaya koymayı hedefleyen bu çalışma üç ana bölüm üzerine kurgulanmıştır. Birinci Bölüm Zehebî'nin hayatı ve ilmi konumuna tahsis edilmiştir. Bu bölümde kapsamlı olarak araştırılan Zehebî'nin ricâl kaynakları başlığı ile kastedilen esasında

hicrî VIII. asrın kendisinden önceki asırlardan devraldığı ricâl birikimidir. Zehebî'nin ricâl literatürüne katkıları ise hicrî VIII. asrın, ricâl edebiyatında nerede durduğunu göstermesi açısından önemlidir. Zehebî'nin ricâl ilmine etkisi başlığı ise doğrudan hicrî VIII. asrın sonraki asırlara etkisine dair somut veriler sunmaktadır. Bu bölümde gerek kendisinden önceki kaynaklara vukûfiyeti gerekse ricâl literatürüne yaptığı katkılarla Zehebî'nin, hicrî VIII. asrın karakteristik özelliklerini yansıtan temsil gücü yüksek bir münekkit olduğu ortaya konulmuştur. Bunun aynı zamanda mezkûr asrın ricâl ilmindeki yerine dair de somut veriler sunduğu ifade edilmelidir. Sonraki asr münekkitlerinin Zehebî hakkındaki görüşleri ve onun ricâl değerlendirmelerine olan yaklaşımlarını konu edinen başlık ise mezkûr asrın kendisinden sonraki asırlara olan etkisini ortaya koymaktadır.

İkinci bölümde, Zehebî'nin ricâl tenkit metodolojisi konu edilmiş ve bu çerçevede öncelikle kendi asrına kadar ulaşan tenkit terimlerini nasıl tasnif ettiği ortaya konulmuştur. Ayrıca bu kısımda hicrî VIII. asra özgü herhangi bir tenkit terimine rastlanılmasa da önceki münekkitler tarafından kullanılan cerh-ta'dîl lafızlarının mahiyetine dair Zehebî tarafından yapılan tasnifin önemi vurgulanmıştır. Daha sonra pratikten teoriye şeklinde bir metot uygulanarak incelenen çok sayıda örneğin kesiştikleri ortak noktalar esas alınıp, tikel verilerden hareketle hicrî VIII. asrda uygulanan, tenkit (cerh-ta'dîl) kabul ve ret şartlarına dair tümel prensipler inşa edilmiştir.

Çalışmanın “Münekkit Temelli Ricâl Tenkit Dönemi” başlıklı üçüncü ve son bölümünde ise hicrî VIII. asr ricâl tenkit metodunun ayırt edici vasıflarından birisi olan, Zehebî'nin münekkit tasnifinin pratikteki yansımaları analiz edilmiştir. Bu bölümde öncelikle münekkitte bulunması gereken vasıflara dair Zehebî'nin görüşlerine yer verilmiş daha sonra ricâl tenkit yaklaşımlarını esas alarak yapmış olduğu münekkit tasnifinin nitelikleri tetkik edilmiştir. Daha sonra Zehebî'nin müteşeddîd, mütesahîl ve mutedil kategorilerine göre tasnif ettiği münekkitlerden temsil gücü yüksek örnek isimlere yaptığı atıflar tespit edilmiş ve bunlar arasından rast gele seçilen râvîlerden oluşturulan örneklemelerden elde edilen sayısal veriler yorumlanmıştır. Zehebî özelinde hicrî VIII. asr ricâl tenkidini ortaya koymayı hedefleyen çalışma genel bir değerlendirmenin yapıldığı sonuç kısmı ile sona ermektedir.

Araştırmanın Kaynakları

Gerek incelenen asrın muahharlığı gerekse araştırmanın merkezinde yer alan ismin otoritesi sebebiyle hayli geniş bir literatürden istifade etmenin bir zorunluluk olduğu ifade edilmelidir. Zira cerh-ta‘dîl ilmi açısından hicrî VIII. asır oldukça geç bir dönemdir. Zehebî ise neredeyse kendisinden sonraki tüm araştırmacılar tarafından bilinen, telif ettiği çok sayıda eserle kendisine müracaat edilen önemli bir münekkittir olarak karşımıza çıkmaktadır.

Hicrî VIII. asrın ricâl ilmindeki yerini tam anlamıyla tespit edebilmek için öncelikle mezkûr döneme kadarki ricâl birikiminin tespit edilmesi gerekmektedir. Bu amaçla başta Zehebî’nin bizzat kendisinin, ricâl literatürünün kısa tarihi anlamına gelebilecek mahiyette zikrettiği eserler bu araştırmanın da ana kaynakları arasındadır. Yahyâ b. Maîn’in *Su‘âlât İbni’l-Cüneyd li-Yahyâ b. Maîn, Min kelâmi Yahyâ b. Maîn*, Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî’nin (ö. 256/870) *et-Târîhu ‘l-kebîr*, Ebû İshâk el-Cüzcânî’nin (ö. 259/873) *Ahvâlu’r-ricâl*, Ukaylî’nin *Kitâbu’d-duafâi ‘l-kebîr*, İbn Ebî Hâtîm’in (ö. 327/938) *Kitâbu’l-cerh ve’t-ta‘dîl*, İbn Hibbân’ın *Kitâbu’l-mecrûhîn*, İbn Adî’nin *el-Kâmil-fi’du‘afâi’r-ricâl*, Yezîd b. Muhammed el-Ezdî’nin (ö. 334/945-46) *Kitâbü’d-du‘afâ ve’l-metrûkîn*, Dârekutnî’nin *ed-Duafâ ve’l-metrûkîn*, Sibt İbnü’l-Acemî’nin *et-Tebyîn li esmâi’lmüdellisîn*, Alâî’nin (ö. 761/1359) *Kitâbu’l-Muhtelitîn*’i bunlardan bazılarıdır.

Ricâl ilmine dair güncel akademik çalışmalardan da istifade edildiği belirtilmelidir. Zira ricâl bilgisinin gelişim seyrine ve ilgili literatüre dair yapılmış çok sayıda müstakil çalışma bulunmaktadır. Neredeyse tamamından istifade edilen ve çalışmanın kaynakları arasında zikredilmesi gereken bu araştırmaların, cerh-ta‘dîl ilminin, tenkit terim ve ıstılahlarının, münekkittlerin metotlarının konu edildiği modern çalışmalar arasında olduğu ifade edilmelidir.²

² Ricâl bilgisinin gelişim seyrine ve ilgili literatüre dair yapılmış müstakil çalışmalardan bazıları: Mahmut Yazıcı, *Sahabe Bilgisinin Tespiti (Ma‘rifetü’s-sahabe)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, 2015); Halil İbrahim Turhan, *Hicrî III. Asırda Ricâl Tenkidi Ali b. el-Medîni Örneği* (Rize: STS Yayınları, 2019); Halil İbrahim Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi Hicrî İlk İki Asır* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV), 2015); Mustafa Taş, *Buhari’nin Cerh-Ta‘dîl Metodu* (Ankara: Gece Kitaplığı, 2016); İsmail Kurt, *Hicrî Dördüncü Asır Ricâl Tenkidinin Mukayeseli İncelenmesi* (İstanbul: Cinius Yayınları, 2020); Yavuz Köktaş - İsmail Kurt, “İbn Hibbân’ın Kitâbü’l-Mecrûhîn’deki Ricâl Tenkit Metodu”, *Turkish Studies: Comparative Religious Studies* XIV/4 (2019), 713-725; Fikret Özçelik, *Hadis Usulünde Râvî Değerlendirme Metodu - İbn Ebî Hâtîm Örneği* (İstanbul: Nida Yayıncılık, 2020); Mehmet Eren, *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2012); Mustafa Macit Karagözoğlu, *Zayıf Râviler Duafâ*

Doğrudan Zehebî'nin ricâl ilmindeki yerini ve eserlerindeki metodunu konu edinen çalışmalar da bulunmaktadır. Bunlardan Mehmet Yılmaz'ın yapmış olduğu *Zehebî'nin Hadis Kültüründeki Yeri ve Hadis Tenkitçiliği* isimli çalışmanın çerçevesi hayli geniş tutulmuş ve Zehebî'nin ricâl ilmindeki yeri neredeyse sadece kullandığı cerh-ta'dîl ıstılahlarına değinilerek ifade edilmiştir.

Azime Güleç Topçu'nun *Zehebi ve Mizanü'l-İtidal'indeki Cerh ve Tadil Metodu*, Muhammed Ali Büyüksoylu'nun *Zehebî'nin Mizânü'l-İtidâl'inde Kaderi Râviler*, Mehmet Bağcı'nın *Zehebî'nin Telhîsu'l-Müstedrek'inin Değerlendirilmesi (Kitâbü Ma'rifeti's-Sahâbe Örneği)*, Tuba Öztürk'ün *Zehebî'nin Kitâbü'l-Kebâir Adlı Eserinin Hadis İlimleri Açısından Değerlendirilmesi* isimli çalışmaları ise eser bazlı araştırmalardır. Gerek Zehebî'nin farklı eserlerinde farklı metodolojilere sahip olması gerekse araştırma konularının belli çerçevelerde kalması sebebiyle mezkûr araştırmalardan hareketle hicrî VIII. asrın ricâl tenkidine dair genel kaidelere ulaşılammaktadır.

Tahir Keskin'in *İbn Hacer'in Mestûr Râvilerine Zehebî'nin Bakışı* isimli çalışma ise hicrî VIII. asrın sonraki asra etkisi veya mezkûr asrın sonraki asırlarda nasıl makes bulduğuna dair önemli bir araştırmadır. Hicrî IX. asırda yaşamış İbn Hacer tarafından mestûr olduğu ifade edilen râviler hakkında bir asır öncesindeki kaynaklarda ne tür bilgilerin yer aldığının izi sürülen bu çalışma, hicrî VIII. asrın sonraki asra etkisi bağlamında önemli ipuçları sunmaktadır. Ancak yapılan bu mukayese, çalışmanın problematiği gereği, Zehebî'nin kendisine ulaşan verileri nasıl

Literatürü ve Zayıf Rivayetler (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV), 2014); Mustafa Tatlı, *Rical Bilgisinin Tespiti: -Sualat Literatürü-* (İstanbul: Beka Yayıncılık, 2016); Alparслан Kartal, *el-İlelu'l-Mütenâhiye fi'l-Ehâdisi'l-Vâhiye Adlı Eseri Işığında İbnu'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) Cerh ve Ta'dil Metodu* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015); Ayrıca kavramsal çerçeve için bk. Emin Âşıkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi (Cerh ve Ta'dil İlmi)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV), 1997); Abdullah Karahan, *Hadis Ravilerinde Güvenilirlik* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV), 2018); Hidayet Aydar, *İslam Te'lif Gelenğinde Biyografi Yazıcılığı 10-11 Kasım 2016- İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018); Ayrıca ricâl ilmine dair telif edilmiş eserlerin geniş bir listesi için bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. Ca'fer b. İdrîs Hasenî Kettânî, *Hadis Literatürü* (İstanbul: İz Yayıncılık, 1994), 316-321; Mehmet Özşenel, "Bir Kemâlin Hikayesi: Makdisî'nin el-Kemâl fi Esmâi'r-Ricâl'inin Dört Asırlık Serüveni", *Dîvân: İlmî Araştırmalar* VI/11 (2001), 155-161; Mehmet Eren, "Ricâl Kitaplarında Mükerrer ve Uydurma Biyografi Problemi", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (2003), 51-72; Abdurrahman Kurt, "Ricâl Edebiyatında Suâlât Türü Eserler", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XIII/26 (2015), 145-174; Ricâl bilgisinin kaynaklarına dair ayrıca bk. İsmail Kurt, "Ricâl Tenkit Araştırmalarının Dijital Kaynakları: İnternet Siteleri", *Tevilat: Selçuk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* II/1 (2021), 89-105; Cerh-Ta'dîl ilminin ıstılah gelişimi için bk. Ahmet Yücel, *Hadis İlminde Tenkit Terimleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV), 2015).

ve neye göre tasnif ettiği sorusuna cevap aramamaktadır. Bu sebeple hicrî VIII. asrın ricâl ilmindeki konumu ile ilgili soruların cevapları bu çalışmada yer almamaktadır.

Buraya kadar zikredilen çalışmalar Zehebî'nin genel anlamda hadisçiliğini veya belli bir eserindeki cerh-ta'dîl metodunu konu edinmektedir. Oysa Zehebî, ricâl ilmine dair farklı amaç ve metotlarla pek çok eser telif etmiş ve bunların çoğunda farklı bir metodoloji benimsemiştir. Bu sebeple Zehebî'nin münferit olarak tek bir eserlerini incelemek hem onun cerh-ta'dîl metodunu tam olarak ortaya koyamayacak hem de hicrî VIII. asrın genel karakteristik özelliklerini anlamak için yeterli olmayacaktır.

Halil İbrahim Turhan'ın *Güvenilirliği İhtilâflı Olan Râvîlere Dair Zehebî'nin Yaklaşımı* isimli bildirisi, içerdіđi çok önemli tespitler sebebiyle burada özellikle zikredilmeyi hak etmektedir. Yazar emek mahsülü bu muhtasar araştırmasında, hakkında farklı değerlendirmeler bulunan râvîlerden oluşan bir örneklemden hareketle, hüküm vermede Zehebî'nin kanaatlerini şekillendiren amillere yer vermektedir. Ayrıca Zehebî tarafından yapılan tercihlerin yönü de bu çalışmada konu edilmiştir. Diğer bir ifade ile incelenen râvîlerin cerh-ta'dîl durumlarının 3 farklı dönemdeki serüveni üzerinden -Zehebî öncesi, Zehebî dönemi, Zehebî sonrası- Zehebî'nin ricâl tenkit yaklaşımı konu edilmiştir.

Osman Oruçhan ise *Hadis Münekkitlerinin Güvenilirliği -Zehebî'nin Mizânı'l-i 'tidâl'i Özelinde-* isimli kitabında Zehebî'nin münekkitlere yönelmiş olduğu eleştirileri ve bunların değerlendirmelerini konu edinmektedir. Yazar, Zehebî'nin münekkitlere yaptığı eleştirilerin her birini müstakil olarak değerlendirmiş ve bu tikel örnekler üzerinden Zehebî'nin haklı olup olmadığı hususuna odaklanmış ve yaptığı araştırmalar neticesinde Zehebî'nin kimi tenkidinde haklı olduğu kimi tenkidinde ise hatalı olduğu sonucuna varmış, bunlar üzerinden de münekkitlerin yaptıkları değerlendirmelerdeki güvenilirliğini konu edinmiştir. Fakat yazar, Zehebî'ye ait söz konusu tenkitlerin temelinde yatan tümel prensiplere değinmemiştir. Oysa söz konusu eleştiriler, Zehebî'nin münekkit temelli ricâl sistemi içerisinde ele alındığında yazarın vardığı sonuçlardan farklı neticelere ulaşıldığı görülmektedir.

Yapılan literatür araştırması, Zehebî'nin daha pek çok akademik çalışmaya konu edildiğini göstermektedir. Muhammed Avvâme'nin *Dirasetü'l-Kâşif li'l-İmam*

el-Hâfiz ez-Zehebî ve Haşiyetuhu li'l-İmam Sıbt İbnü'l-Acemî, Beşşâr Avvâd Ma'ruf'un *ez-Zehebî ve menhecühû fî kitâbihî Târîhi'l-İslâm* ile *Mukaddimetü Siyeri a'lâmi'n-nübelâ*, Ebû Abdullah Hüseyin b. Ukâşe'nin *en-Nüketü'z-Zehebiyye: nüketü alâ kitâb ez-Zehebî ve menhecühû fî t-târîhi'l-islâm*, Mecid Ahmed Saîd Mekki'nin, *Akvâlü'l-hâfiz ez-Zehebî en-nakdiyye fî 'ulûm'l-hadîs min kitâbihi Siyeri 'alâmi'n-nübelâ* ve Abdüstar Şeyh'in *el-Hâfiz ez-Zehebî: Müerrihü'l-İslâm - nâkıdü'l-muhaddisîn - imâmü'l-muaddilîn ve'l-mücerrihîn* isimli eserleri Zehebî'nin hem biyografi yazarlığı hem de münekkit vasfı ile ele alındığı önemli çalışmalardandır. Tamamından istifade edilen bu eserler de yine yukarıda değinildiği üzere büyük resmin birer parçası mahiyetindedir. İsimlerinden de anlaşılacağı üzere, öncesine ve sonrasına etkileri bağlamında genel bir asrın ricâl tenkit metodunu incelemekten ziyade ağırlıklı olarak Zehebî'nin belli eserlerindeki metodu konu edilmiştir.

Ebû Abdurrahman Muhammed es-Sâni'nin *Davâbitü'l-cerh ve't-ta'dîl 'inde'l-Hâfiz ez-Zehebî* isimli kapsamlı çalışmasında ise Zehebî'nin ricâl tenkidinde kullandığı cerh-ta'dîl kaide ve metotları bir araya getirilmiştir. Pek çok konunun son derece kapsamlı ve olabildiğince bol örnekle izah edilmeye çalışıldığı bu eserde, hakkında ihtilaf bulunan râvîlerle ilgili Zehebî'nin tercihlerine de yer verilmektedir. Ancak bu tercihlerin arka planındaki, Zehebî'ye ait münekkit tasnifinin rolüne değinilmez. Bu ise hicrî VIII. asır ricâl tenkit geleneğinin bütüncül bir gözle okunamamasına neden olmaktadır.

Ömer Hasan Muhammed es-Sumeydî'nin *Taakkubâtü'l-Hâfiz İbn Hacer fî'l-lisân ala'l-İmâmi'z-Zehebî fî'l-mîzân*, Abdulaziz b. Abdullah el-Haccâc et-Tambaktî'nin, *er-Ruvât ellezîne vessekahum ez-Zehebî fî'l-Kâşif ve kâle fihim İbn Hacer fî't-Takrîb: Sadûk*, isimli eserleri ise Zehebî'nin ricâl değerlendirmelerinin kendisinden sonraki münekkitlerce nasıl karşılandığına dair önemli veriler sunmaktadır. Lakin konu edilen râvîlerle ilgili Zehebî öncesindeki tartışmalara ve doğal olarak bu tartışmaların Zehebî tarafından nasıl yorumlandığı konusuna değinilmemektedir.

1. ASRIN MÜNEKKİDİ ZEHEBÎ VE RİCÂL İLMİNDEKİ YERİ

Hicrî VIII. asır ricâl tenkidinin, cerh-ta'dîl ilminde nerede durduğunun tespitini amaçlayan çalışmanın bu kısmında mezkûr asrın Zehebî üzerinden okunması hedeflenmektedir. Zira Zehebî'nin yaptığı râvî değerlendirmeleri, kendisine kadar ulaşan ilmî birikimden izler taşımanın yanı sıra ricâl tenkit ilminin, kendi asrındaki geldiği son noktayı da göstermektedir. Bu sebeple Zehebî'nin ricâl ilmindeki yerini anlamak mezkûr asrın cerh-ta'dîl ilminde nerede durduğuna dair genel bir çerçeve çizmek anlamına gelecektir. Bir münekkidin cerh-ta'dîl ilmindeki yerini tam olarak anlayabilmek ise onun istifade ettiği kaynakları, ricâl ilmine katkılarını ve kendisinden sonraki asırlara etkisini ortaya koymakla mümkün olacaktır.

1.1. Zehebî'nin Hayatı

Hadis, tarih ve kıraat başta olmak üzere pek çok alanda eserler kaleme alan Ebû Abdullâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî, 3 Rebûlâhîr 673'te³ (6 Ekim 1274) Dımaşk'ın Batna (Kefrebâtnâ) köyünde dünyaya gelmiştir. Aslen, günümüzde Diyarbakır sınırları içerisinde kalan Meyyâfârikîn (Silvan)'da yaşamış Türkmen bir aileye mensup olan⁴ Zehebî hakkında kaynaklarda farklı bilgiler olmakla beraber ailesinden Dımaşk'a ilk göç eden kişinin, dedesi Osman (ö. 683/1284) olduğu tahmin edilmektedir. Altın işleme sanatıyla meşgul olan babasına⁵ nispetle olsa gerek, önceleri İbnü'z-Zehebî

³ Ebû's-Safâ Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât* (Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâs, 1420/2000), 2/116.

⁴ Zehebî'nin hayatı ve eserleri hakkında geniş bilgi için bk. Ebu Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr 'ale't-tabakât ve'l-âsâr* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1416/1995), 3/1358; es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 2/116; Ebû Nasr Tâceddin İbnü's-Sübkî Abdülvehhab b. Ali b. Abdilkâfi Sübkî, *Tabâkâtü's-şâfiyyeti'l-kübrâ* (Kahire: Hicr li't-Tıbbâ'a ve'n-Neşr, 1413/1992), 9/100-123; Hayreddîn Ziriklî, *el-A'lâm: Kamûsu terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-'Arab ve'l-müsta'rabîn ve'l-müsteşrikîn* (Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, ts.), 5/326; Beşşâr Avvâd Ma'ruf, *ez-Zehebî ve menhecuhû fî kitâbihi Târîhi'l-İslâm* (Kahire: İsa el-Bâbî el-Halebî, 1396/1976), 77; Tayyar Altıkulaç, "Zehebî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 44/180; Azime Güleç (Topçu), *Zehebî ve Mizanü'l-itidal'indeki Cerh ve Tadil Metodu* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1997), 30-59.

⁵ es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 7/119.

diye anılmakla birlikte, çağdaşlarının ve talebelerinin henüz sağlığında onu Zehebî diye andıkları da bilinmektedir.⁶

Erken yaşta ilim tahsiline başlayan Zehebî, önce kıraat daha sonra hadis tahsiline yoğunlaşmış bunun yanı sıra başta tarih ve edebiyat olmak üzere fıkıh, şiir, nahiv gibi pek çok alanda eğitim almıştır.⁷ İlk tahsiline Dımaşk'da başlayan Zehebî'nin, Mekke, Medine, Mısır, İskenderiye, Ba'lebek, Halep, Nablus, Hama, Humus, Trablus, Remle, Bilbîs, Kerek ve Kudüs⁸ gibi merkezlere yaptığı kısa süreli seyahatler vesilesiyle tanıştığı pek çok âlimden ilim tahsil ettiği bilinmektedir.⁹ Hem arkadaşı hem de hocası olarak nitelenen ve ilmî hayatında önemli bir yeri olduğu bilinen Takıyyüddin İbn Teymiyye (ö. 728/1328), Alemüddîn el-Birzâlî (ö. 739/1339) ve Yûsuf b. Abdurrahman el-Mizzî (ö. 742/1341) gibi pek çok hocadan ders alan Zehebî, bizzat görüştüğü ve icazet aldığı hocalarının biyografilerini ise *Mu'cemü's-şüyûhu'l-kebîr* isimli eserinde bir araya getirmiştir.¹⁰

Hicrî 693 yılının Safer ayında (Ocak 1294) kıraat âlimi Muhammed b. Abdülazîz ed-Dimyâtî'nin (ö. 693/1294) rahatsızlığını müteakiben onun Emevî Camii'ndeki vazifesini devralmasıyla yirmili yaşlarda öğretim görevine başlayan Zehebî, ömrünün sonuna kadar dârülhadis şeyhliğine devam etmiş, aynı anda birden çok medresede hocalık yapmıştır.¹¹ Halil b. Aybek es-Safedî (ö. 764/1363), Tâceddin es-Subkî (ö. 771/1370), İbn Kesîr (ö. 774/1373) ve İbn Cemâa (ö.790/1388) yetiştirdiği talebelerinden bazılarıdır.¹² Ömrünün sonlarına doğru görme yetisi oldukça zayıflayan Zehebî, 3 Zilkade 748 (4 Şubat 1348) tarihinde Dımaşk'ta vefat etmiştir.¹³

⁶ Altıkulaç, "Zehebî", 44/180.

⁷ es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 2/114-118; Ma'ruf, *ez-Zehebî ve menhecuhû fî kitâbihî Târîhi'l-İslâm*, 98.

⁸ Salâhuddîn Halîl b. Aybek es-Safedî, *Nektü'l-himyân fî nüketi'l-umyân* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1428/2007), 228.

⁹ Sübkî, Zehebî'nin 18 yaşında hadis tahsiline başladığını zikreder. Ayrıca Zehebî'nin nerede ve kimlerden hadis dinlediğine dair detaylı bilgi için bk. Sübkî, *Tabâkâtü's-şâfiyyeti'l-kübrâ*, 9/102; Altıkulaç, "Zehebî", 44/181.

¹⁰ Altıkulaç, "Zehebî", 44/181; Zehebî'nin bizzat görüştüğü ve icazet aldığını ifade ettiği hocaları için bk. Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, *Mu'cemü's-şüyûhu'l-kebîr* (Tâif: Mektebetü's-Siddik, 1408/1988).

¹¹ Altıkulaç, "Zehebî", 44/182.

¹² Sübkî, *Tabâkâtü's-şâfiyyeti'l-kübrâ*, 9/100-123; Karagözoğlu, *Zayıf Râviler*, 166.

¹³ es-Safedî, *Nektü'l-himyân fî nüketi'l-umyân*, 228; es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 2/116; Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-kâmine fî a'yâni'l-*

Gerek sağlğında gerekse vefatından sonra adından oldukça söz ettiren Zehebî'nin çeşitli eleştiri ve ithamlara maruz kaldığı da bilinmektedir.¹⁴ Mezkûr müellifin tarih ve terâcim başta olmak üzere kıraât, akâid, fıkıh, hadis gibi farklı birçok alanda telif, ihtisar ve tahrîc türünde çok sayıda eser kaleme aldığı kaynaklarda detaylı bir şekilde aktarılmaktadır.¹⁵ Bunlardan ricâl ilmiyle ilgili olanlar ayrı bir başlık altında ele alınacaktır.

1.2. Zehebî'nin Ricâl Kaynakları

Râvîlerin doğum, vefat ve memleket gibi kişisel bilgilerinin yanı sıra cerh-ta'dîl durumlarını konu edinen ricâl ilmi,¹⁶ haberlerin kabul ve reddine dair hüküm verme noktasında büyük önemi haizdir. Râvîlere ait biyografik bilgilerin tabakalar halinde bir araya getirildiğı ve ilgili literatürün zamanla zenginleştiğı bilinmektedir. Konuya dair yapılan çalışmalarda, ricâl ve cerh-ta'dîl bilgisinin ilk yazılı örneklerini hicrî birinci asra kadar götürmenin mümkün olduğu görülmektedir. Şöyle ki, Hz. Ömer'in (r.a.) tesis ettiğı dîvânlardan hareketle ricâl bilgisinin ilk yazılı örneğini hicrî birinci asra,¹⁷ cerh-ta'dîl hükümlerinin ilk yazılı örneklerini ise sened içerisinde aktarılan verilerden hareketle, hicrî II. asrın ilk çeyreğine¹⁸ kadar götürmek mümkün

mieti's-sâmine (Haydarabat: Meclisü Dâirati'l-Meârifî'l-Osmaniyye, 1392/1972), 2/86; Sübkî, *Tabâkâtü's-şâfiyyeti'l-kübrâ*, 9/105; Ziriklî, *el-A'lâm*, 5/326; Altıkulaç, "Zehebî", 44/181, 182.

¹⁴ Zehebî'nin taassub ehli bir kimse olduğuna dair Subkî tarafından yapılan eleştiriler için bk. Abdulfettah Ebu Gudde, *Hadis İlmünde Cerh ve Ta'dil*, çev. Harun Reşit Demirel (Ankara: Takdim, 2019), 31-37; Târihu'l-İslâm'ın dörtte birinin gıybetten ibaret olduğuna dair çağdaşı İbnü'l-Murâbit (ö. 752/1351) tarafından yapılan eleştiri ve diğerleri için bk. Altıkulaç, "Zehebî", 44/183.

¹⁵ Abdüssettar Şeyh'in 270, Beşşâr Avvâd Ma'ruf'un ise 214 olarak ifade ettiğı Zehebî'nin eser sayısının yaklaşık 235 olduğu ifade edilmektedir. Buna göre "Bunlardan 1'i kıraât, 10'u hadis ve hadis usulü, 13'ü akâid, 2'si usûl-i fikh, 11'i fıkıh, 5'i vaaz ve nasihat, 90'ı çeşitli dinî konularda, 148'i ise tarih konularındandır." İhsan Arslan, *Siyer İlminin Doğuşu Ve Temel Kaynakları* (İstanbul: Okur Akademi, 2021), 274; Ma'ruf, *ez-Zehebî ve menhecuhû fî kitâbihî Târîhi'l-İslâm*, 139-276; Abdüssettar Şeyh, *el-Hâfiz ez-Zehebî: Müerrihü'l-İslâm - nâkidü'l-muhaddisîn - imâmü'l-muaddilîn ve'l-mücerrihin* (Dımaşk: Dârü'l-Kalem, 1414/1994), 348; Konuya dair ayrıca bk. es-Safedî, *Nektü'l-himyân fî nüketi'l-umyân*, 228-230; Altıkulaç, "Zehebî", 44/183-187; Zehebî'nin ricâl eserleri hakkında bk. Muhammed es-Sâni Ebû Abdurrahman, *Davâbitü'l-cerh ve't-ta'dil 'inde'l-Hâfiz ez-Zehebî* (Leeds: Mecelletü'l-Hikme, 1421/2000), 61-86.

¹⁶ Âşıkkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkîdi*, 18; Ilmu ahvâli ruvâti'l-hadîs terimi için bk. Abdullah Aydınlı, *Hadis İstılahları Sözlüğü* (İstanbul: Hadisevi, 2006), 151.

¹⁷ Yazıcı, *Sahabe Bilgisinin Tespiti (Ma'rifetü's-sahabe)*, 28, 59, 91-133.

¹⁸ Sonraki dönemlerde müstakil eserler halinde bir araya getirilmiş cerh-ta'dil değerlendirmelerinin erken dönem yazılı kaynakları kabul edilebilecek ilk örneklerine, rivâyet veya isnad içi bilgilerden hareketle de ulaşabileceğine dair bk. Muhammed Enes Topgöl, *Rivayetten Râviye: Cerh-Ta'dil Hükümleri Nasıl Oluşturdu?* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, 2019), 103,

görülmektedir. Müteakip asırlarda ise ricâl ilminin müstakil bir hüviyet kazanarak bugünkü geniş cerh-ta'dîl literatürünün meydana geldiği bilinmektedir.¹⁹ Pek çok akademik çalışma mezkûr literatürün gelişim seyrini konu edinmekte ve ricâl ilminin oluşum-gelişim sürecini ele almaktadır.²⁰

Ricâl edebiyatı ile ilgili araştırmalar, râvî değerlendirmelerinin hicrî ilk iki asırda ağırlıklı olarak birebir tecrübe ve gözlemlere,²¹ doğrudan gözlem imkânının olmadığı sonraki asırlarda ise rivâyetler üzerinden yapılan analizlere dayandığını göstermektedir.²² Rivâyet asrının geride kaldığı, artan tabaka ve râvî sayısı ile doğru orantılı olarak ricâl değerlendirmelerinin de çoğaldığı hicrî VIII. yüzyıla gelindiğinde ise ricâl tenkitlerinin münekkit kavillerine,²³ rivâyet tahlillerine²⁴ veya cerh-ta'dîl eserlerine referansla²⁵ delillendirildiği görülür.²⁶

116, 127 vd.; Muhammed Enes Topgöl, *İsnâdın Satır Araları* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, 2018), 35, 77, 133, 135-152.

¹⁹ Emin Âşıkutlu, "Cerh ve Ta'dil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 7/394-401; Âşıkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi*, 19-23; Sika veya zayıf tüm râvîlere dair literatür için bk. Eren, *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları*; Zayıf râvîlere dair literatür için bk. Karagözoğlu, *Zayıf Râviler*.

²⁰ Bu çalışmaların kapsamlı bir listesi için bk. 2. dipnot.

²¹ Râvîlerin gerek nesep ve kişisel bilgileri gerekse hafıza, rihle, hoca ve öğrenci bilgileri gibi müşahedeye dayalı verilerin biyografilerde sıklıkla yer alması ve bunlar üzerinden hüküm verilmesi, râvî değerlendirmelerinde birebir gözlemlerin önemli bir yeri olduğunu göstermektedir. Bu sebeple râvîlerin çağdaşı olan münekkitlerce yapılan değerlendirmelerin, sonraki ricâl uzmanları tarafından dikkate alınan, önemli kıstaslar arasında yer aldığı belirtilmelidir. Ricâl tenkidine dair sahâbe dönemindeki ilk örnekler için bk. Bekir Kuzudişli, *Hadis Rivayetinde Bağlam Sebebi İrâdi'l-hadîs* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2020), 195-216; İlk dönem münekkitlerinden Şu'be'nin râvî değerlendirme metodu için bk. Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi Hicrî İlk İki Asır*, 153; İbn Adî'nin ricâl tenkit metodu için bk. Kurt, *Hicrî Dördüncü Asır Ricâl Tenkidinin Mukayeseli İncelenmesi*, 48-84.

²² Râvîlerin rivâyetlerini karşılaştırmalı olarak inceleyerek ricâl değerlendirmeleri yapan Süfyan es-Sevrî'nin (ö. 161/778) cerh-ta'dil metoduna dair bk. Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi Hicrî İlk İki Asır*, 195-199; Senet ve metin tahlilleri üzerinden râvî değerlendirme metoduna dair bk. Kurt, *Hicrî Dördüncü Asır Ricâl Tenkidinin Mukayeseli İncelenmesi*, 48-84.

²³ Örneğin, İshak b. İbrahim (ö. 216/831) hakkında Nesâî'nin ليس بثقة ve İbn Adî'nin مع ضعفه يكتب حديثه kavillerine atıfta bulunur. Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl* (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1382/1963), 1/179.

²⁴ Rivâyetleri üzerinden zayıflığına hükmettiği Abdurrahman b. İshak (ö. ?) için bk. Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 2/548.

²⁵ Ahmed b. Abdullah'ın (ö. 258/871) mecruh olduğuna dair Buhârî'nin *Du'afâ*'sına yaptığı referans için bk. Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 1/108.

²⁶ Yazıcı, "Ricâl Bilgisinin Tespiti" başlığı altında ilgili literatürün gelişim seyrini özetlemekte ve söz konusu verilerin tespitinde uygulanan esasları 14 madde halinde sıralamaktadır. Detaylı bilgi için bk. Yazıcı, *Sahabe Bilgisinin Tespiti (Ma'rifetü's-sahabe)*, 28-40; Ancak bu asırda doğru değerlendirme yapabilmek için münekkidin kendisinden önceki görüşlere ulaşmasının yeterli olmadığı, bu kavillerin münekkide aidiyeti ve söyleyenin özel durumlarının bilinmesi gibi uzmanlık isteyen ek zorunlulukların ortaya çıktığı söylenmelidir. Bu bağlamda râvîlerin durumları

Ricâl edebiyatına dair yapılan çalışmalar, hadis imamlarından nakledilen şifahi kaviller ve bunların yazılı hâlleri olan suâlat/ricâl türü eserler²⁷ başta olmak üzere geniş bir külliyata sahip cerh-ta'dîl ilminin, hicrî VIII. asırda muazzam bir birikime ulaştığını göstermektedir. Mezkûr asrın önemli müellif/Münekkid isimlerinden Zehebî'nin böylesi bir ricâl birikimine sahip olduğu, eserlerindeki atıf zenginliğinden de anlaşılmakta, hatta konuya dair yapılan müstakil çalışmalar onun kendinden önceki asırlardan devraldığı büyük mirası gözler önüne sermektedir.²⁸ Bir münekkidin cerh-ta'dîl metodunun tam olarak anlaşılması için öncelikle beslendiği ilmi arka planın tespit edilmesi gerekir. Böylece onun devraldığı mirası nasıl değerlendirdiği veya üzerine ne tür katkılar sunduğu daha net tespit edilebilecektir. Zehebî'nin cerh-ta'dîl metodunu konu edinen bu çalışmaya da onun ricâl kaynaklarını tespit ile başlamanın isabetli olacağı düşünülmektedir.

Biyografi yazarlarının ricâl tercümelerini telifte birebir gözlemler dışındaki en önemli kaynağı ilgili şahısların çağdaşı olan güvenilir ricâl âlimlerinin eserleridir.²⁹ Ricâl ilmine dair pek çok eser kaleme alan Zehebî'nin, kendisinden önceki münekkitlerden farklı olarak yaptığı alıntılarda sıklıkla kaynak gösterimine başvurduğu görülür. Nitekim hicrî VI. asrın son çeyreğinde yaşamış İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) aksine³⁰ Zehebî, günümüzde varlıkları dahi bilinmeyen³¹ çok sayıda esere atıf yapmaktadır.³²

hakkında hüküm verebilmek için münekkidin taşıması gereken vasıflar için bk. Selahaddin Polat, "Cerh ve Ta'dîlin Tenkidi", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (1985), 221-222.

²⁷ Konuya dair geniş bilgi için bk. Tatlı, *Rical Bilgisinin Tespiti*.

²⁸ Zehebî'nin ricâl kaynaklarına dair bk. Kâsım Ali Sa'd, *Mevâridü'l-Hâfız ez-Zehebî fî kitâbihi Mizânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl* (Beyrut: Darü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1422/2001); Ebî Hâşim İbrahim b. Mansûr Hâşimî Emir, *el-Musannefât elletî tekelleme 'aleyha'l-İmâm el-Hâfız ez-Zehebî nakden ev senâen ve mecmû'ahâ 1340 musannefen me'a beyâni (el-matbû' mine'l-mahtût)* (Beyrut: el-Musannefât elletî tekelleme 'aleyha'l-İmâm el-Hâfız ez-Zehebî, 1424/2003).

²⁹ Altıkulaç, "Zehebî", 44/183. Rivâyet veya metin tahlilleri üzerinden râvî tenkidi de münekkitlerin müracaat ettiği diğer önemli argümanlar arasındadır. Detaylı bilgi için bk. Halil İbrahim Kutlay, *Hadiste Sened Tenkidi* (İstanbul: Elif Yayınları, 2015); Yücel, *Hadis İlminde Tenkit Terimleri*, 20-23; Abdulvahap Özsoy, *Hadis Tenkidi Sahabe ve Tabiun Dönemi* (İstanbul: Beka Yayınları, 2016).

³⁰ "Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, İzzeddin İbnü'l-Esîr, Bedreddin el-Aynî gibi âlimlerin yaptıkları nakillerin pek çoğunda kaynak göstermemelerine ve bunun o günün anlayış ve uygulamalarında normal görülmesine karşılık Zehebî bu konuyu önemsemiş gerek biyografik bilgilerde gerekse tarihî olaylarla ilgili nakillerde kaynakları zikretmeye itina göstermiştir." Altıkulaç, "Zehebî", 44/183; Tespit edilen az sayıdaki kitap referanslarından bazıları için bk. Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ ve'l-metrûkîn* (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1406/1986), 1/144, 286, 2/95, 97, 100, 3/205.

³¹ Örneğin Zehebî, Ebû Nu'aym el-Fadl b. Dükeyn'in kendisine nispet edilen ancak günümüze ulaşmamış olan *et-Târih* isimli eserine atıf yapmak suretiyle mezkûr kitabın en azından ismen de

Zehebî'nin atıf yaptığı eserler dikkatli bir şekilde incelendiğinde bunları asıl ve yardımcı kaynaklar şeklinde tasnif etmenin, konunun anlaşılmasına katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Nitekim Zehebî'nin ricâl metodolojisinde, asıl kaynaklar kategorisinde değerlendirilen eser ve münekkitlerin, yardımcı kaynaklar diye nitelendirilenlere kıyasla daha etkili olduğu görülür. Yardımcı kaynaklar ise Zehebî'nin naklettiği verilerin doğrulamasını yapma ve bunlardan hareketle varılan hükmün isabetli olup olmadığına dair değerlendirmede bulunma imkânı sağlamaktadır.³³

Ricâl edebiyatına hem kaleme aldığı eserlerle hem de diğer kaynaklara yaptığı atıflarla katkı sağlayan Zehebî, istifade ettiği kaynaklardan bazıları hakkında doğrudan bilgi vermektedir. Otorite münekkitlere ait bu eserler aynı zamanda ricâl ilminin gelişim seyrine dair de önemli veriler içermektedir. Zira zikredilen münekkit ve eser isimleri ricâl ilminin doğuş, gelişme ve zirve noktası diye isimlendirilebilecek sistematik eserler dönemine kadar uzanan geniş bir yelpazeyi de göstermektedir ki bunları Zehebî'nin asıl kaynakları olarak nitelemek mümkündür.

Zehebî'ye göre ricâl ilminde sözleri toplanan ilk kişi Yahya b. Saîd el-Kattân'dır (ö. 198/813).³⁴ Öğrencileri Yahya b. Ma'în (ö. 233/848), Ali b. el-Medîni (ö. 234/848-49),³⁵ Ebû Hayseme (ö. 234/849), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ve Amr b. el-Fellâs (ö. 249/864) ise onun açtığı yoldan ilerleyen diğer isimlerdir. Adı geçen münekkitleri ise teknik anlamda ricâl tenkidinin kurucuları ve ilgili literatürün ilk örnekleri diye isimlendirilebilecek olan Buhârî (ö. 256/870),³⁶ Ebû İshak el-

olsa bilinmesine katkı sağlamaktadır. Bk. Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 3/479; Mezkûr eserin İbn Hacer tarafından zikredilmiş olmasından hareketle Yazıcı, müellifin mezkûr kitabının varlığını hicri IX. asrın ortalarına kadar götürmektedir. Mahmut Yazıcı, "Hadis Tarihinin Geçiş Dönemi Âlimlerinden Ebû Nu'aym el-Fadl b. Dükeyn (ö. 219/834) ve Günümüze Ulaşmayan et-Târih Adlı Eseri Üzerine", *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* VII/2 (2020), 1546.

³² Zehebî'nin eserlerinde ismine değindiği 1340 farklı kitabın listesi için bk. Emir, *el-Musannefât elletî tekelleme aleyha'l-İmâm el-Hâfiz ez-Zehebî*.

³³ Detaylı bilgi için bk. İbrahim Sainkaplan - Yavuz Köktaş, "Zehebî'nin Ricâl Bilgisinin Kaynakları", *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* IX/1 (2022), 94-118.

³⁴ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/1.

³⁵ Ebü'l-Hasen Ali b. Abdillâh b. Ca'fer b. Necîh Sa'dî Ali b. el-Medîni, *el-İlel* (Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî, 1400/1980); Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 3/95; Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985), 19/124.

³⁶ Zehebî, Buhârî'nin *ed-Du'afâü'l-kebîr*, *es-Sahih*, *Edebü'l-müfred*, *et-Tarih* isimli eserlerine çok sayıda atıf yapmaktadır. Ancak bunlardan günümüze ulaşan bir nüshası olmayan *ed-Du'afâü'l-kebîr*'e yaptığı atıfların önemine aşağıda değinilecektir. Adı geçen eserlere yaptığı referanslar için bk. Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/86, 106, 108, 171, 181, 204, 247, 329, 391, 436, 472 2/356.

Cûzcânî (ö. 259/873),³⁷ Müslim (ö. 261/875), Ebû Zür‘â er-Râzî (ö. 264/878) ve Ebû Hâtîm er-Râzî (ö. 277/890)³⁸ takip eder.³⁹ Müellif tarafından işaret edilen Tirmizî (ö. 279/892),⁴⁰ Nesâî (ö. 303/915),⁴¹ Ebû Bişr ed-Dûlâbî (ö. 310/923), İbn Hüzeyme (ö. 311/924) ve Ukaylî’nin (ö. 322/934)⁴² zayıf râvîlerle ilgili eserleri ise esasında doğuş döneminden sistematik ricâl kaynaklarına geçiş aşamasına işaret eder.⁴³ Nitekim bu isimlerden Nesâî, iki nesil arasındaki geçiş, Ukaylî ise ayrıntılı ve sistematik eserler veren münekkitler kategorisinde zikredilmektedir.⁴⁴

Zehebî tarafından verilen ve ricâl edebiyatının gelişim seyriyle doğru orantılı olduğu gözlemlenen listede bir sonraki aşamayı İbn Hibbân (ö. 354/965)⁴⁵ ve İbn Adî’nin (ö. 365/976) zayıf râvîlere dair kaleme aldıkları kitaplar oluşturur. “Sistematik eserler”⁴⁶ kategorisinde zikredilen bu iki çalışmadan İbn Hibbân’a ait olanını Zehebî, “Alana dair büyük ve faydalı bir eser”⁴⁷ şeklinde tanımlar. Benzer bir takdirle takdim ettiği İbn Adî’nin *el-Kâmil*’ini ise “Sahanın en kapsamlı eseri.” olarak nitelemektedir.⁴⁸

Zehebî’nin hakkında bilgi verdiği diğer kaynaklar ise sırasıyla Ebû Muhammed İbn Ebî Hâtîm (ö. 327/938),⁴⁹ Ebu’l-Feth el-Ezdî (ö. 374/985),⁵⁰

³⁷ *Kitâbu'd-Du'afâ'sı* için bk. Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/2, 4/241; Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhir ve'l-a'lâm* (Dârü'l-Garbî'l-İslâmî, 1424/2003), 3/239.

³⁸ *Kitâbu'd-Du'afâ*'ya yaptığı atıf için bk. Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 2/129.

³⁹ İşaret edilen eserlerin, ricâl literatürünün doğuşu olarak isimlendirilmesine dair bk. Karagözoğlu, *Zayıf Râviler*, 47.

⁴⁰ *el-Câmî'u's-sahîh* ve *Kitâbu'l-İlel*'e yapılan referanslar için bk. Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/606, 3/74.

⁴¹ *ed-Du'afâ* ve *'l-metrûkîn* ve günümüzde varlığı bilinmeyen *Kitâbü't-Temyîz* isimli eserlere yapılan atıflar için bk. Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/302, 2/44.

⁴² *Kitâbü'd-Du'afâ*'ya yaptığı atıf için bk. Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/172.

⁴³ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/2.

⁴⁴ Karagözoğlu, *Zayıf Râviler*, 66, 86.

⁴⁵ *Târîhu's-sikât* ve *el-Cerh ve't-Ta'dil*'e yaptığı atıflar için bk. Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/214, 2/277, 3/203, 509, 4/45, 3/506.

⁴⁶ Karagözoğlu, *Zayıf Râviler*, 84.

⁴⁷ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/2.

⁴⁸ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/2.

⁴⁹ *el-Cerh ve't-Ta'dil*, *Tefsîru'l-Kebîr*, *Kitâbu'l-İlel* isimli eserlerine yaptığı atıf için bk. Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/389, 564, 2/587; İbn Ebî Hâtîm özelinde yapılan çalışmalar için bk. Fatma Yıldız, *Hicrî İlk Üç Asırda Cehâlet ve Meçhul Râviler* (Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021); Fatma Yıldız - Yavuz Köktaş, “Tabakaları, Beldeleri ve Münekkitleri Açısından Meçhul Râviler”, *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (2021), 165-194.

Dârekutnî (ö. 385/995)⁵¹ ve Hâkim'e (ö. 405/1014) aittir. Bunlardan İbn Ebî Hâtîm'in *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, Dârekutnî, Hâkim ve diğer münekkitlerin ise *ed-Du'afâ* isminde eserleri olduğunu belirten Zehebî; İbn Tâhir el-Makdisî (ö. 507/1113)⁵² tarafından, İbn Adî'nin *el-Kâmil*'ine yazılan zeyli görmediğini ifade etmektedir.⁵³ Buradan hareketle Zehebî'nin son eser dışında diğerlerini bizzat gördüğü ve istifade ettiği anlaşılmaktadır.

Muahhar ve mütekâmil eserler kategorisindeki “ansiklopedik döneme”⁵⁴ ait *Kitâbü'd-Du'afâ ve'l-metrûkîn* ise zikredilen son eserdir. Zehebî, Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'ye (ö. 597/1201)⁵⁵ ait bu eseri ricâl ilmine dair kaleme alınmış büyük bir kitap⁵⁶ diye vassfeder. Zehebî, sistematik biyografi yazıcılığı anlamında kendisinde derin izler bıraktığı anlaşılan bu eseri, önce ihtisar ettiğini daha sonra ise iki ayrı zeyil ile eser üzerine ikmâl çalışması yaptığını haber vermektedir.⁵⁷

Yukarıda kronolojik olarak sıralanan münekkit ve eserler aynı zamanda ricâl tenkidinin gelişim seyrine de ışık tutmaktadır. Zehebî'nin verdiği bu bilgiler, yeri geldikçe veya ihtiyaç hâlinde yapılan râvî tenkitlerinden, tüm râvîlerin değerlendirildiği sistematik ricâl tenkidine evrilen biyografi yazıcılığının özeti mahiyetindedir. Yaşadıkları asrın otorite isimleri olan bu münekkitlerin aynı zamanda Zehebî'nin ana kaynakları olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.⁵⁸ Zira

⁵⁰ *Kitâbü'd-Du'afâ*'ya yaptığı atıf için bk. Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 2/76, 3/233. Zehebî tarafından büyük bir cilt olduğu haber verilen mezkûr eserin tam adı *el-Cerh ve't-Ta'dîl fi'd-du'afâ* min ricâlî'l-hadîs ve Şerhu's-Şihâb olduğu bildirilmektedir. Bk. İsmail Lütfi Çakan, “Ebû'l-Feth el-Ezdî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 10/320.

⁵¹ Müellifin *el-Efrâd*, *el-Mü'telif* ve *l-muhtelif*, *es-Sünen*, *el-Metrûkîn*, *el-İlel* isimli eserlerine yapılan atıflar için bk. Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/64, 128, 304, 608, 2/5.

⁵² *Tezkiretü'l-mevzû'ât*'a yaptığı atıflar için bk. Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 2/277.

⁵³ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/2.

⁵⁴ İsimlendirme için bk. Karagözoğlu, *Zayıf Râviler*, 160.

⁵⁵ *ed-Du'afâ* ve *Kitâbü'l-Mevzuât*'a yaptığı atıflar için bk. Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/16, 451; Ayrıca bk. Alparslan Kartal, “İbnu'l-Cevzî'nin Cerh-Ta'dîl Değerlendirmeleri (el-İlelu'l-Mütanâhiye fi'l-Ehâdisi'l-Vâhiye Adlı Eseri Işığında)”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XXI/2 (2016), 171-198.

⁵⁶ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/2.

⁵⁷ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/2.

⁵⁸ Ricâl literatürünün kayıt altına alınmasına dair Zehebî'nin, *Zikru men yu'temed kavluhu fi'l-cerh ve't-Ta'dîl* eserine değinilmelidir. Müellifin, ricâl ilmine dair söz söylemiş tenkit uzmanlarını çeşitli kategoriler altında sıralayarak bu eserde topladığı görülmektedir. Her ne kadar burada zikredilen münekkitlerin pek çoğunun cerh-Ta'dîl ilmine dair müstakil bir eseri bilinmiyor olsa da yaptıkları değerlendirmelerle ricâl ilminin gelişimine doğrudan katkı sağladıkları ifade edilmelidir. Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, *Zikru men yu'temed kavluhu fi'l-cerh ve't-Ta'dîl* (Haleb: Mektebü'l-Matbû'ati'l-İslâmiyye, 1410/1990).

yaptığı atıflar, Zehebî'nin ricâl bilgisini şekillendirmede adı geçen eser ve münekkitlerin etkisini ortaya koymaktadır.⁵⁹

Öte yandan kaleme aldığı biyografilerde yer alan eser atıfları incelendiğinde, ana kaynaklar dışında Zehebî'nin istifade ettiği yardımcı kaynakların da olduğu görülmektedir. Zira bunlar müellifin ricâl bilgisini oluşturan veri tabanı mahiyetindedir. Doğrudan Zehebî'nin kaynaklarını konu edinen Ebû Hâşim İbrahim b. Mansûr, Zehebî'nin tüm kitaplarını esas alarak yaptığı kapsamlı araştırmada müellifin atıf yaptığı 1340 esere⁶⁰ değinirken, benzer bir araştırmayı *Mizânü'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl* özelinde yapan Kâsım Ali Sa'd ise 329 esere işaret etmektedir.⁶¹ Bu çalışmalar, Zehebî'nin kaynak zenginliğinin yanı sıra ilgili literatürün kayıt altına alınmasına dair müellifin sunduğu katkıyı da gözler önüne sermektedir.

Zehebî'nin atıf yaptığı yardımcı kaynaklardan, rastgele tespit edilen ve aşağıda tablo halinde sıralanan örnek listeden hareketle, münekkidin veri tabanı ve kaynak çeşitliliğine dair genel bir izlenim edinilmesi hedeflenmiştir.⁶² Yapılan bu inceleme Zehebî'nin, râvî tenkidinde ana kaynakların yanı sıra biyografi, tarih ve ricâl bilgisini içeren çok sayıda eserden de istifade ettiğini göstermektedir.

⁵⁹ Zehebî'nin ana kaynakları başlığı altında sıraladığımız mezkûr münekkitlerin metotsal bir tasnifi için bk. Şeyma Büyükorhan, *Cerh-Ta'dil İmamları ve Kategorileri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019).

⁶⁰ Emir, *el-Musannefât elletî tekelleme aleyha'l-İmâm el-Hâfiz ez-Zehebî*.

⁶¹ Zehebî'nin *Mizânü'l-i'tidâl*'de referans gösterdiği ricâl kaynaklarına dair bk. Sa'd, *Mevâridü'l-Hâfiz ez-Zehebî fi kitâbihî Mizânü'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl*.

⁶² Söz konusu listenin, onun tüm referans kaynakları anlamına gelmediği vurgulanmalıdır.

Tablo 1. Zehebî'nin Atıf Yaptığı Bazı Ricâl ve Tarih Kitapları

Ricâl ve Tarih Kaynakları			
Sıra	Müellif	Kitap İsmi	Sayfa
1	İbn Sa'd (ö. 230/845)	<i>Kitâbü't-Tabakât</i>	Mîzân, 3/387
2	Buhârî (ö. 256/870)	<i>Târih, Sahîh</i>	Mîzân, 1/247, 366
3	Ebü Yûsuf Ya'kûb b. Süfyân b. Cüvvân (Cüvân) el-Fesevî (ö. 277/890)	Meşyeha, el-Ma'rife ve't-târîh	Mîzân, 1/130, 2/107
4	Ebü Cafer et-Taberî (ö. 310/922)	<i>er-Ruvât an ehli'l-beyt</i>	Mîzân, 3/499
5	Zekeriyyâ b. Yahya es-Sâcî (ö. 307/920)	<i>Kitâbü'd-Du'afâ, el-İlel</i>	Mîzân, 3/90, 457
6	Ebü'l-Arab Muhammed b. Ahmed b. Temîm (ö. 333/945)	<i>Kitâbu'd-Du'afâ</i> ⁶³	Mîzân, 3/456, 460, 529
7	İbn Hibbân (ö. 354/965)	<i>Târihu's-sikât</i>	Mîzân, 1/204
8	Ebü'l-Kâsım et-Taberânî (ö. 360/971)	<i>el-Mu'cemü'l-kebîr, el-Mu'cemü'l-evsat, el-Mu'cemü's-sağîr</i>	Mîzân, 2/139, 2/651, 4/77
9	Ebü's-Şeyh (ö. 369/979)	<i>Kitâbü't-Tabakât</i>	Mîzân, 1/603
10	Hâkim (ö. 405/1014)	<i>Târihu Nisâbûr, el-Müstedrek, el-Medhal (ilâ 'ilmi's-sahîh), el-Künâ, el-İklîl</i>	Mîzân, 1/429, 535, 595, 4/463, 547
11	Ebu Said Muhammed b. Ali en-Nakkaş (ö.414/1023)	<i>Kitabü'l-Mevzu'ât (Mevzûâtü'n-nakkâş)</i>	Mîzân, 1/119
12	Hatib el-Bağdâdî (ö. 463/1071)	<i>es-Sâbık ve'l-lâhık, Târihu Bağdât, Kitâbü't-Telhis</i>	Mîzân, 1/37, 146, 2/307
13	İbnü'r-Rûmiyye (ö. 637/1239)	<i>el-Hâfil fî tekmileti'l-Kâmil</i>	Mîzân, 3/10

⁶³ Günümüzde eserin varlığı bilinmemektedir. Ali Öngül, “Ebü'l-Arab”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 10/293.

Tablo 2. Zehebî'nin Atıf Yaptığı Bazı Yardımcı Kaynaklar

Ricâl Bilgisini Muhtevi Çeşitli Kaynaklar			
Sıra	Müellif	Kitap İsmi	Sayfa
1	Vâsıl b. Atâ (ö. 131/748)	<i>Esnâfü'l-mürchie, Kitâbü't-Tevbe, Kitâbü Meâni'l-Kur'ân</i>	Mîzân, 4/329
2	İshak b. Bişr (ö. 206/821)	<i>Kitâbu'l-Mübtede'</i>	Mîzân, 1/184
3	Hafs b. Selm (ö. 208/823)	<i>el-Âlim ve'l-müte'allim</i> ⁶⁴	Mîzân, 1/558
4	Muhammed b. Hüseyin el-Burculânî (ö. 238/852)	<i>Kitâbu'r-Rekâik</i>	Mîzân, 3/522
5	Abdülazîz b. Yahyâ el-Kinânî (ö. 240/854 [?])	<i>Kitâbü'l-Hayde</i>	Mîzân, 3/517; Târihu'l-İslâm, 7/373
6	İbn Ebî Âsım (ö. 287/900)	<i>Kitabu'l-Afv, Kitabu'r-Rahim, Kitabü's-Sünne</i>	Mîzân, 1/354, 638, 2/12
7	Hasan b. Yahya veya Hasan b. Mûsa (ö. 310/922 [?])	<i>Kitâbü'r-Red 'ale'l-ğulât</i> ⁶⁵	Mîzân, 1/198; Târihu'l-İslâm, 7/179
8	İbn Huzeyme (ö. 311/924)	<i>Kitâbu't-Tevhîd</i>	Mîzân, 3/491
9	Ebû Nasr es-Serrâc et-Tûsî (ö. 378/988)	<i>Kitâbu'l-Lüma'</i>	Mîzân, 2/140
10	Hüseyin b. Ubeydullah (ö. 411/1020)	<i>Kitâbü Yevmi'l-ğadır, Mevâtiü Emîri'l-Mü'minîn, er-Reddu ale'l-ğulât</i>	Mîzân, 1/541, Târihu'l-İslâm, 9/194
11	Ali b. Abdullah İbn Cehzâm (ö. 414/1023)	<i>Behcetü'l-Esrâr</i>	Mîzân, 3/142
12	Ebû Ali el-Bağdâdî (ö. 438/1046)	<i>er-Ravzâ fi'l-Kırâat</i>	Mîzân, 4/264; Tarihu'l-İslâm, 9/573
13	Ebû Abdullah el-Kudâî (ö. 454/1062)	<i>Kitâbü's-Şihâb</i>	Mîzân, 2/335
14	İbn Hazm (ö. 456/1064)	<i>el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ' ve'n-nihal</i>	Mîzân, 3/466

⁶⁴ Hafs b. Selm tarafından rivâyet olunan ve Ebû Hanife'ye nispet edilen mezkûr esere atıf yapan Zehebî, aidiyet meselesine değinmeksizin bu eserde yer aldığını düşündüğü uydurma rivâyetlere dikkat çekmektedir. Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 1/558; Ayrıca bk. Yusuf Şevki Yavuz, “el-Âlim ve'l-Müteallim”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989), 2/461.

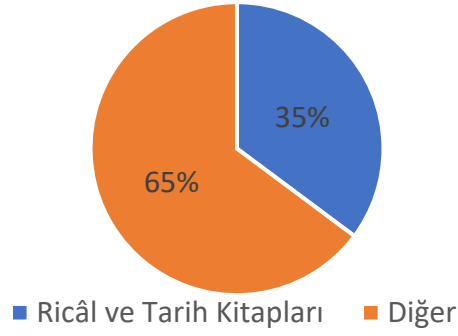
⁶⁵ Söz konusu eser ve müellifine dair en erken bilgiye İbnü'l-Cevzî'nin eserinde rastlanılmaktadır. Mustafa Öz'e göre mezkûr eser Hasan b. Musa'ya ait olmalıdır. Aktarılan ifadelerin benzerliği ve miktarı, Zehebî'nin adı geçen eseri görmemiş olabileceğini, eser ismini İbnü'l-Cevzî'den nakletmiş olabileceğini düşündürmektedir. Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *Telbîsu İblîs* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, ts.), 88; Mustafa Öz, “Gâliyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996), 13/337.

Tablo 2 (Devam). Zehebî'nin Atıf Yaptığı Bazı Yardımcı Kaynaklar

15	Ebû İshak eş-Şîrâzî (ö. 476/1083)	<i>Kitâbü'l-Mesâilî'l-Hilâf</i> ⁶⁶	Mîzân, 1/195
16	Ebû Hâmid el-Gazzâlî (ö. 505/1111)	<i>Sirru'l-âlemîn</i>	Mîzân, 1/500
17	İbn Mende (ö. 512/1119)	<i>Menâkıb-ı Ahmed</i>	Mîzân, 1/603
18	Ali b. Ukayl (ö. 513/1119)	<i>Kitâbü'l-Funûn</i>	Mîzân, 3/146
19	İbn Kasî (ö. 546/1151)	<i>Hal'un-Na'leyn</i>	Mîzân, 1/128
20	Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî (ö. 562/1166)	<i>Kitabü'l-Büldân (Mu'cemü'l-büldân)</i>	Mîzân, 4/216
21	Muvaffak b. Ahmed (ö. 568/1172)	<i>Menâkıb-i Ali</i>	Mîzân, 1/517; Tarihu'l-İslâm, 12/400
22	el-Fahr b. el-Hatîb, Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210)	<i>es-Sirru'l-Mektûm</i>	Mîzân, 3/340
23	Muhammed b. İbrâhim el-Fârisî eş-Şîrâzî (ö. 622/1225)	<i>Kitâbü'l-Esrâr, Sirru'l-eskâr, Matiyetü'n-nakl ve atiyetü'l-akl, el-Fark beyne's-sûfî ve'l-fakîr, Kitabu Cemhatu'n-nuhâ fî lemhati'l-mehâ</i>	Mîzân, 3/452
24	Muhammed b. Ali (İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240)	<i>Fusûsu'l-hikem</i>	Mîzân, 3/659
25	Sıbt İbnü'l-Cevzî (ö. 654/1256)	<i>Mir'âtü'z-zamân</i>	Mîzân, 4/471

Doğrudan ricâl eseri olup olmaması dikkate alınarak, iki ayrı kategori altında sıralanan Zehebî'nin yardımcı kaynaklarının, içerik veya tür açısından mukayesesini aşağıdaki grafikte görmek mümkündür.

⁶⁶ Eser isminin *en-Nüket fî'l-mesâ'ilî'l-muhtelef fihâ beyne's-Şâfi'î ve beyne Ebî Hanîfe* olduğuna dair bk Bilal Aybakan, “Şîrâzî, Ebû İshak”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 39/186.

Şekil 1. Zehebî'nin atıf yaptığı yardımcı kaynakların dağılımı

Yukarıda verilen grafik Zehebî'nin yardımcı kaynaklarının dağılımını temsil etmektedir. Buna göre müellifin referansta bulunduğu yardımcı kaynakların %65 gibi büyük bir kısmını, ricâl ve tarih sahası dışındaki eserler oluşturmaktadır. Bu ise onun sadece ricâle dair eserlerle yetinmeyip, râvî bilgisini içeren her türlü kaynaktan istifade ettiğini göstermektedir. Ancak biyografiler incelendiğinde Zehebî'nin râvî tenkidinde belirleyici olanın, yukarıda değinilen asıl kaynaklar olduğu belirtilmelidir. Zira râvîlerin cerh-ta'dîlleri hakkında yaptığı referanslar, Zehebî'nin kanaatlerini bunlar üzerine şekillendirdiğini göstermektedir.

Zehebî'nin ricâl kaynakları başlığı altında muhtasar bir listesine işaret edilen tüm bu eserler, aynı zamanda hicrî VIII. asır ricâl tenkit ameliyesinde istifade edilen zengin ilmî birikimi de göstermektedir. Çalışmanın bir sonraki başlığında ise Zehebî'nin mezkûr ilmî birikimden nasıl istifade ettiği ve bunu sonraki nesillere nasıl aktardığı ele alınacaktır.

1.3. Zehebî'nin Ricâl Literatürüne Katkıları

Cerh-ta'dîl hükmünde ittifak edilen râvîlerin yanı sıra, durumları ihtilaflı râvîler de bulunmaktadır.⁶⁷ Söz konusu ihtilaflar kimi zaman tenkit uzmanlarının metodolojik farklılığından kimi zaman dönemsel hâdiselerden kaynaklanmaktadır. Bu ise râvîlerin cerh-ta'dîl değerlendirmelerinin münekkitletler tarafından nihai hükümler⁶⁸ olarak kabul edilmediğini ve ihtiyaç duyulması hâlinde, zamana ve

⁶⁷ Bekir Tatlı, "Hadis Usulünde Râvî ve Ricâl Tenkidinin Teolojik Temelleri", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XX/2 (2020), 418.

⁶⁸ Tatlı, "Hadis Usulünde Râvî ve Ricâl Tenkidinin Teolojik Temelleri", 418.

şartlara göre yeniden ele alınabilecek içtihadî görüşler olarak kabul edildiğini göstermektedir. İşte bu sebeple Zehebî'nin, hicrî VIII. asır gibi rivâyet asrından oldukça geç bir tarihte yaşamasına rağmen ricâl ilmine dair pek çok eser telif ettiği bilinmektedir. Her ne kadar biyografisini verdiği isimlerin pek çoğunu doğrudan tanıma veya tanıyan âlimlere sorma imkânına⁶⁹ sahip olmasa da Zehebî, kendisine ulaşan eser veya kaviller üzerinden kendi râvî tenkit sistemini inşa eder. Bu kapsamda pek çok eser telif eden Zehebî gerek ihtisar veya ikmâl çalışmaları gerekse kaleme aldığı özgün eserlerle hem cerh-ta'dîl ilmine ansiklopedik anlamda yeni bir soluk getirir hem de kendisinden önceki değerlendirmeler arasında bir denge kurmaya gayret eder. Örneğin, bid'at eleştirisi gibi dönemsel yorumlardan veya râvî tenkidindeki katı tutumları ile bilinen münekkitlerin sözlerinden hareketle yapılan râvî tenkitlerinin, Zehebî tarafından isabetli bulunmadığı görülür.⁷⁰ Öte yandan tenkit uzmanının tesâhül veya teşeddüdünün etkisi olduğunu düşündüğü ricâl değerlendirmelerinin Zehebî tarafından yeniden analiz edildiği bilinmektedir.⁷¹

Zehebî içerikleri benzese de hacimleri birbirinden farklı, çok sayıda eser telif ederek kendisinden önceki bilgileri bir araya getirmenin yanı sıra ricâl literatürüne katkı sunar. Birbirinin tekrarı gibi görünse de hepsinin farklı bir serencâmı olduğu anlaşılan bu kitaplar, hicrî VIII. asır ricâl tenkit geleneğini göstermesi açısından da önem arz eder. Aynı zamanda bu eserlerin gerek içerdiği râvî sayısı gerekse kullanım kolaylığı açısından ricâl edebiyatının önemli kaynakları arasında olduğu da söylenmelidir.⁷²

Zehebî'ye ait ricâl ve tabakât eserlerinden telif tarihi net olarak bilinenlerin yanı sıra bilinmeyenler de mevcuttur. Aynı alanda birden çok kitap telif etmiş olması ve bunların her birinde, aynı râvîler için içerikleri benzer olsa da farklı biyografiler kaleme alması, telif tarihlerinin bilinmesini daha da anlamlı kılmaktadır. Zira cerh-ta'dîl durumu net olmayan râvîlerle ilgili Zehebî, bir eserinde taz'îf, diğerinde ise

⁶⁹ Tatlı, "Hadis Usulünde Râvî ve Rical Tenkidinin Teolojik Temelleri", 419.

⁷⁰ Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, *el-Mûkiza fî 'ilmi mustalahi'l-hadis* (Haleb: Mektebü'l-Matbû'ati'l-İslâmiyye, 1412/1991), 85-87.

⁷¹ Konuya dair pek çok örnek için bk. Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, *Zikru esmâ'i men tüküllime fihi ve hüve müvessak* (Zerka: Mektebetü'l-Menâr, 1406/1986).

⁷² Zehebî'ye ait tüm eserlerin listesi için bk. Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995/1416), 72-85 (neşreden giriş).

ta'dîl değerlendirmelerine yer verebilmekte ve bunlardan hangisinin ona ait son görüş olduğu anlaşılamamaktadır. Ancak birazdan değinileceği üzere Zehebî'nin ricâl kitaplarından istifade etmek için bunları bir bütün olarak okuma zorunluluğu ve aranılan bilginin türü önem arz etmektedir. Konunun teferruatı ilgili bölümde verileceği için burada bu kadarla iktifa edilecektir. Zehebî'nin ricâl eserlerinden bazılarının telif tarihleri şöyledir.⁷³

Tablo 3. Zehebî'nin ricâl eserleri ve tarihleri

Sıra	Telif Tarihi	Eser Adı
1	714	<i>Târîhu'l-İslâm</i>
2	715	<i>el-İber fî Haberi Men Gaber (Aber)</i>
3	719	<i>Tezhîbu Tehzîbi'l-Kemâl</i>
4	719'dan sonra	<i>el-Mücerred min Tehzîbi'l-Kemâl</i>
5	719'dan sonra	<i>el-Muktedab min Tehzîbi'l-Kemâl</i>
6	719-720	<i>Esmâ'ü men 'âşe semânîne sene ba'de şeyhihi ev ba'de (târîhi) semâ'ihî</i>
7	720	<i>el-Kâşif fî Ma'rifeti Men Lehû Rivâye fî'l-Kütübi's-Sitte</i>
8	720 veya öncesi	<i>Dîvânü'd-du'afâ' ve'l-metrûkîn</i>
9	?	<i>Zeylû Dîvânî'd-du'afâ' ve'l-metrûkîn</i>
10	720	<i>el-Mugnî fî'd-Du'afâ</i>
11	724'ten önce	<i>Zeylû Kitâbi'd-Du'afâ li İbni'l-Cevzî</i>
12	724'ten önce	<i>ez-Zeyl'alâ Zeyli'd-Du'afâ li İbni'l-Cevzî</i>
13	724	<i>Mîzânü'l-İ'tidâl fî Nakdi'r-Ricâl</i>
14	724'ten önce	<i>Men Tüküllime Fihi ve Müveessekun ev Sâlihu'l-Hadis er-Ruvâtü's-Sikâtü'l-Mütekellem Fihim Bimâ Lâ Yücibu Reddehüm</i>
16	727	<i>Mu'cemu's-Şuyuh</i>
17	728	<i>Ehlü'l-mi'e fe sâ'idin</i>
18	731	<i>el-Mu'cemu'l-Muhtas bi'l-Muhaddisîn</i>
19	731-732	<i>Tezkiretü'l-Huffâz</i>
20	732-739	<i>Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'</i>
21	739'dan sonra	<i>Zeylû Siyeri A'lâmi'n-Nübelâ'</i>
22	740	<i>Zeylû'l-İber fî Haberi Men Aber</i>
23	?	<i>er-Red'alâ İbni'l-Kattân fî kitâbihî Beyâni'l-vehm ve'l-ihâm</i>
24	?	<i>el-Mücerred fî esmâi ricâli Süneni İbn Mâce</i>

⁷³ Zehebî'nin eserlerinin tarihlendirilmesine dair değerlendirmeler için bk Altıkulaç, "Zehebî", 44/181; Ebû Abdurrahman, *Davâbitü'l-cerh ve't-ta'dîl*, 61-86.

Bir münekkîten neden içerikleri birbirine benzeyen birden fazla eser telif etme ihtiyacı duyar? Bunlardan yararlanmak isteyenler nelere dikkat etmelidir? Zehebî'nin râvîler hakkındaki son kanaatini öğrenmek isteyenler onun hangi kitabına başvurmalıdır? Zehebî'nin eserlerini ayrı ayrı değerlendirmek yerine bunları belli kategoriler altında sıralamak, bu ve benzeri soruların cevabını bulma noktasında araştırmacılara kolaylık sağlayacaktır. Nitekim meseleye bütüncül bakmak hem Zehebî'nin aynı alanda birden fazla eser kaleme almış olmasını anlamaya hem de bunlardan istifade etmeye yardımcı olacaktır.

Bu hususta İbn Hacer'in -aşağıda değinilecek olan- tasnifi önemlidir. Zira Zehebî'nin eserlerini dikkatle inceleyen İbn Hacer'in, bunlardan özellikle ricâl ile ilgili olanlarını yakından takip ettiği görülür. Hatta iki âlimin ricâl çalışmaları mukâyese edildiğinde pek çoğunun neredeyse birbirinin devamı niteliğinde olduğu anlaşılır. Şöyle ki İbn Hacer'in kimi ihtisar veya zeyil kimi ise müstakîl bir hüviyete sahip pek çok eser ile Zehebî'yi takip ettiği, ona çoğunlukla muvafakat etmekle birlikte, isabetli bulmadığı görüşlerinde ise onu tenkit ettiği bilinmektedir.⁷⁴ Zehebî'nin ricâl çalışmalarını yakından tanıyan İbn Hacer, konuya dair şunları söyler:

Târîhu'l-İslâm özellikle muhaddislerin haberlerini tahrir etmesiyle kendisinden önce bu alanda çalışmış olanların önüne geçmiştir. Daha sonra bu eseri üzerinden *İber, Siyeru a'lâmi'n-nübelâ, Mülahasanu't-târîh, (Târîhu'l-İslâm'ın yarısı kadar) Tabakâtü'l-huffâz, Tabakâtü'l-Kurrâ ve el-İşârat* gibi birçok ihtisar çalışması yapmıştır. Beyhakî'nin (ö. 458/1066) *es-Sünenü'l-Kebîr*'ini güzel bir şekilde ihtisar etmiştir. Ricâl tenkidi hakkında yazdığı *el-Mizân*'ı güzel kaleme almıştır. Şeyhi Mizzî'nin *Tehzîbü'l-Kemâl*'ini ihtisar etmiştir. Kendisi için *Mu'cemü'l-Kebîr, Mu'cemü's-sağîr ve Mu'cemü'l-muhtass bi'l-muhaddisîn* adlı mucemleri derlemiştir.⁷⁵

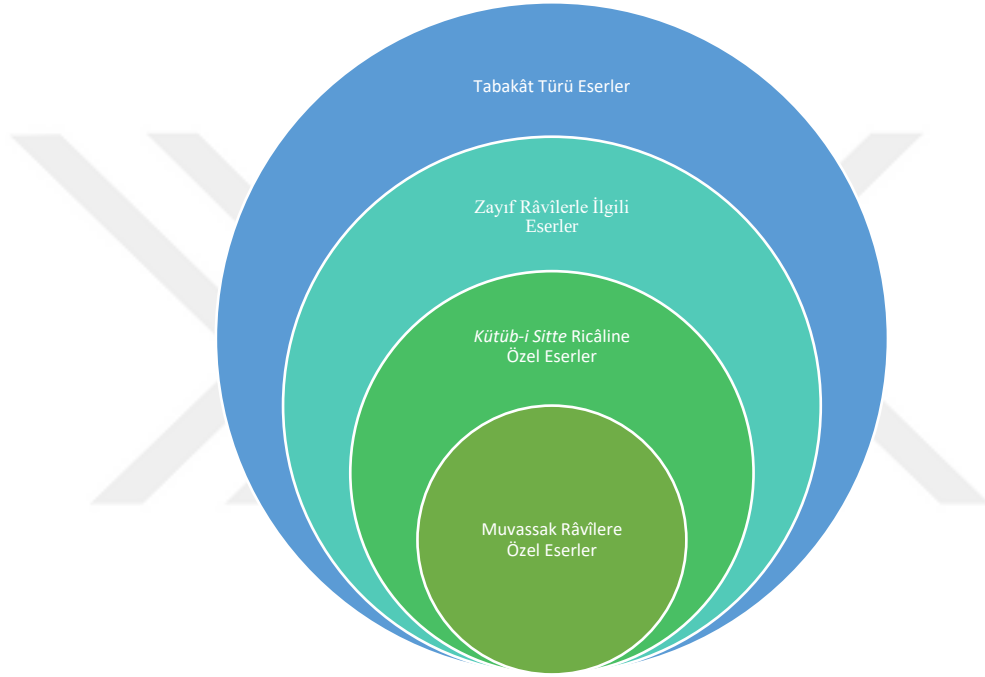
İbn Hacer'in bu sözleri, Zehebî'nin hadis ilmine olan katkısını konu edinmekle kalmayıp onun eserlerini ve metodolojisini anlamaya da yardımcı olmaktadır. Zira İbn Hacer bu yaklaşımı ile Zehebî'ye ait eserleri müstakîl olarak değil bir bütünün parçaları olarak ele aldığı gibi onun ricâl ilmine katkılarını da tek bir başlık altında değil konu odaklı birkaç ana başlık altında değerlendirir. Buradan hareketle Zehebî'nin ricâl çalışmalarını tabakât, zayıf râvîlerle ilgili eserler, *Kütüb-i*

⁷⁴ Zehebî'nin yaptığı ricâl tenkitlerinin, İbn Hacer'deki yansımalarına dair mukayeseli bir araştırma için bk. Halil İbrahim Turhan, "Güvenilirliği İhtilâflı Olan Râvîlere Dair Zehebî'nin Yaklaşımı", *III. Uluslararası al-Farabi Sosyal Bilimler Kongresi - Tam Metin Kitabı*, (11 Kasım 2018), 682-695.

⁷⁵ İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-kâmine fi a'yâni'l-mietî's-sâmine*, 5/67.

Sitte ricâli ile ilgili kitaplar ve tevsik edilmiş râvîlerle ilgili eserler gibi belli kategoriler altında toplamak hem konunun anlaşılmasına katkı sağlayacak hem de onun eserlerinden istifadeyi kolaylaştıracaktır.

Aşağıdaki görsel Zehebî'nin ricâl eserlerini ve birbirileri ile olan ilişkisini simgelemektedir. Listede ismi verilen tüm eserlerin ortak paydası, ricâl ile ilgili olmalarıdır. Bunları, telif amaçlarına göre farklı gruplara ayırmak mümkün görünmektedir.

Şekil 2. Zehebî'nin ricâl kitaplarının kategorik dağılımı

Her ne kadar birbirinin devamı gibi görünseler ve kesin çizgilerle aralarını tefrik etmek mümkün olmasa da pratikte karşılaşılan durum bu eserlerin tamamen birbirinin devamı mahiyetinde olmadığını, farklı kategorilerde ve farklı amaçlarla telif edildiğini göstermektedir. Örneğin, Zehebî'nin tabakât eserlerinde, râvîlerin zabtı gibi cerh-ta'dîl verilerine, zayıf râvîlerle ilgili kitaplarında ise genellikle tabakâtlarda yer alan tarih, zaman ve mekân bilgilerine de rastlanır.⁷⁶ Aynı şekilde

⁷⁶ Mesela Zehebî, tabakât eseri olan *Târîhu'l-İslâm*'da, Yezid b. Ebî Ziyâd el-Kûfi'nin (ö. 136/754), Şii olup hafızasının zayıf olduğuna dair kanaatine yer verdiği gibi, Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) başta olmak üzere kendisinden önceki münekkitlerin mezkûr râvî hakkındaki görüşlerini de nakleder. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 3/753.

Kütüb-i Sitte ricâline hasredilmiş eserler aynı zamanda ansiklopedik ricâl türü de sayılabilirken, ansiklopedik ricâl kaynakları içerik olarak hadis rivâyeti ile bilinen tüm râvîleri kapsamaktadır. Muvassak râvîleri derleyen eserler ise daha muhtasar bir tür olarak diğerlerinden ayrılmaktadır. Ayrıca her bir kategorinin de kendi içerisinde bir hiyerarşiye sahip olduğu da görülmektedir. Mesela Zehebî'nin ansiklopedik ricâl eserleri kategorisinde yer alan kitaplarından birisinde ta'dîl ettiği râvî ile ilgili aynı türdeki diğer bir eserinde taz'îfe dair görüşlere yer verir. Ayrıca telif tarihlerine dair verilen tabloda da görüldüğü üzere ilk ve son eseri arasında yirmi beş yıl gibi uzun bir periyod söz konusudur. Bu ise münekkidin yeni ulaştığı verilerle, kanaatini güncellemiş olma ihtimalini de gündeme getirecektir. Böyle bir durumda eserlerin telif tarihlerini bilmek daha büyük önem arz edecektir.

Öyleyse Zehebî'nin, ricâl kitaplarından nasıl istifade edilmelidir? Bir kısmına yukarıdaki tabloda işaret edilen çok sayıdaki eser arasından Zehebî'nin kanaati nasıl tespit edilecektir? İşte İbn Hacer'in işaret ettiği taksimat bu hususta ipuçları sunmaktadır. Zira onun mezkûr sözleri, aralarında yüksek oranda benzerlik bulunmasına rağmen Zehebî'nin eserleri arasındaki kapsam ve telif maksatlarındaki farklılıklara dikkat çekmektedir.

Şöyle ki, İbn Hacer tarafından yapılan bu tasnif Zehebî'nin farklı amaçlara uygun farklı içeriklerde kitaplar telif ettiğini göstermektedir. Nitekim, ulaştığı yeni verilerle eserlerini sürekli güncel tutmaya gayret etmesi, Zehebî'nin kitaplarını birbirinin devamı mahiyetinde değil her birini müstakil kabul ederek telif ettiğini destekler mahiyettedir. Örneğin Zehebî'nin hicrî 714 yılında *Târîhu'l-İslâm*'ı, bundan yaklaşık 10 yıl sonra 724 yılında ise *Mîzan*'ı kaleme aldığı bilinmektedir. Ancak *Târîhu'l-İslâm*'ın Ömer Abdüsselâm Tedmürî tarafından tahkik edilen baskısında Zehebî'nin, mezkûr eseri 736 yılında ikinci kez temize çektiği bilgisi yer almaktadır.⁷⁷ Yani müellif, zayıf râvîlere dair yeni bir kitap telif etmesine rağmen daha önce kaleme aldığı tabakât eserini güncellemeye devam eder. Çünkü Zehebî'ye göre bu iki eser tür ve kullanım maksadı açısından farklı amaçlarla telif edilmiştir. Buradan hareketle, Zehebî'nin ricâle dair yaptığı teliflerin dört ayrı temada incelenmesi gerektiğini düşünmekteyiz. Bu taksimat şu şekilde yapılabilir: Tabakât

⁷⁷ Ebu Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhir ve'l-a'lâm* (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, 1413), 13/515.

türü eserler, *Kütüb-i Sitte* ricâline has eserler, ansiklopedik ricâl eserleri ve muvassak râvîlere dair eserler.

Râvîlerin cerh-ta'dîl durumlarını tespitte bu kategorilerin dikkate alınarak hareket edilmesi, Zehebî'nin kanaatini tespitte araştırmacılara kolaylık sağlayacaktır. Örneğin bir kişinin hayatına dair teferruatlı araştırma yapılmak istenildiğinde, Zehebî'nin tabakât eserlerine müracaat edilmesi faydalı olacaktır. *Kütüb-i Sitte* râvîlerine dair geniş veya özet bilgiler için onun bu sahadaki iki farklı ihtisarına müracaat edilebilir. Ancak haklarında konuşulmuş herhangi bir râvînin, cerh-ta'dîl durumuna pratik bir şekilde ulaşılmak istendiğinde ise onun ansiklopedik ricâl kategorisindeki eserlerine, özellikle de *Mîzân*'a müracaat etmelidir. Hicrî VIII. asır cerh-ta'dîl geleneğinin önceki asırlardan ayrıştığı râvî tenkitlerini bir arada görmek isteyenlerin ise onun, münekkitlerce bir şekilde eleştirilmesine rağmen tevsiki hak eden râvîleri bir araya getirdiği risâlelere bakması isabetli olacaktır.

Zehebî'nin ricâl eserlerini ana hatları ile incelemeye geçmeden evvel bu eserlerin genel anlamda ricâl ilmine katkılarını şu şekilde özetlemek mümkündür.

1- Hicrî VIII. asra kadar, geniş bir coğrafyada, farklı ilim merkezlerinde telif edilmiş ricâl literatürünü bir araya toplamak ve bir nevi arşiv vazifesi görerek bu eserlerin unutulmamalarına katkı sağlamak.

2- Önceki münekkitlere ait ricâl görüşlerini telif ve tashih etmek. Bu görüşlerin isnad edildiği tenkitçiye aidiyetini sorgulamak, hatalı olanları tespit etmek.

3- Telif edildikleri asrın ilim geleneği gereği senetli bir şekilde aktarılan ve doğrudan râvîlerin cerh-ta'dîl durumları ile ilgili olmadığı halde eserlerin hacmini genişleten bilgileri tekrar etmek yerine, ilgili eserlere referans vermek suretiyle araştırmacılara pratik bir katkı sağlamak.

4- Râvîlerle ilgili sadece kendi görüşünü yazmak yerine, onlarla ilgili lehte ve aleyhte yapılan tüm değerlendirmeleri bir arada sunarak hem objektif bir tavır sergilemek hem de kendi kanaatini hangi görüşler üzerine inşa ettiğine dair araştırmacıları bilgilendirerek bunların gerekçesini görme imkânı tanımak.

5- Cerh-ta'dîl hükmü ihtilafı râvîlerle ilgili geçmiş münekkitlere ait görüşleri bir araya getirerek hem ihtilafı çözmeye gayret etmek hem de kendisinden sonraki araştırmacılara gerektiğinde meseleyi yeniden analiz etmeleri için yardımcı olmak.

6- Eserlerini sürekli tashih ederek ricâl ilminin, dinamik bir ilim olduğunu ihsas etmek.

1.3.1. Tabakât Türü Eserler

Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-(tabakâtü'l-)meşâhîr ve'l-a'lâm

Önemli bir ricâl/tabakât kaynağı olmanın yanı sıra hem kaleme alındığı dönemin hem de daha önceki yılların siyasi, ekonomik ve idari olaylarını göstermesi açısından kayda değer bir vefeyât çalışması olarak da kabul edilebilecek *Târîhu'l-İslâm*, Zehebî'nin en hacimli eserleridir.⁷⁸ İslam tarihinde iz bırakmış hoca, talebe, ümerâ başta olmak üzere ilim merkezleri, rihleler, eser hareketlilikleri, siyasî ve toplumsal hadiseler gibi daha pek çok hususun kayıt altına alındığı *Târîhu'l-İslâm*, içerisindeki 40.000'e yakın biyografi ile sadece bir tabakât/ricâl çalışması olmanın ötesinde İslam ilim ve medeniyet ansiklopedisi hüviyetindedir. Hz. Muhammed'in (s.a.s.) hicretinden başlayan ve hicrî 700 (1301) yılına kadar uzanan "İslam tarihinin yedi asırlık sürecinde farklı nitelikleri ile öne çıkmış"⁷⁹ bu isimler onar yıllık yetmiş tabaka halinde ele alınır. Sadece şahıslar değil, önemli savaşlar, yıkılan ve kurulan devletler başta olmak üzere daha pek çok tarihi olay da eserde konu edilmiştir. İbn Hallikân'ın (ö. 681/1282) *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zamân*'ında 1000'e yakın, Safedî'nin (ö. 764/1363) *el-Vâfi bi'l-vefeyât*'ında ise 14000 biyografi yer aldığı göz önünde bulundurulduğunda Zehebî'nin bu eseri, tarih ve terâcim konularına bir arada yer veren diğer kitaplardan, içerdiği terâcim sayısının fazlalığı ile de temayüz etmektedir.

Zehebî'nin mezkûr eserinde olay ve kişileri en ince ayrıntısına kadar anlatması bazı tepkilere yol açmıştır. Mesela İbnü'l-Murâbıt (ö. 752/1351)

⁷⁸ es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 2/115; Zirikî, *el-A'lâm*, 5/326.

⁷⁹ İslam ilim merkezleri hakkında yaptığı çalışmasında yazar, *Târîhu'l-İslâm*'ın bahsedilen tüm konuların yanı sıra "30.000 civarında ilim talibinin hayat hikâyesine" yer verdiğine değinir. Sadece bu dahi mezkûr eserin kıymetini gösteren en önemli hususiyetlerdendir. Muhammed Enes Topgöl, "Erken Dönem İslam Tarihinde İlim Merkezleri ve Ulema Hareketliliğinin Tespiti Üzerine Metodolojik Bir Arayış: Nisbeler", *Dîvân (Dergi)* XXII/42 (2017), 5. Ayrıca yazar aynı yerde, Maxim Romanov'un *Târîhu'l-İslâm*'dan hareketle "İslam dünyasının farklı dönemlerindeki ilim merkezlerinin tespiti" dair yapmış olduğu çalışmaya işaret etmekte ve bu çalışma neticesinde elde edilen verilerin dijital bir formuna atıf yapmaktadır. Bk. <http://maximromanov.github.io/2014/08-23.html> (eriş. tar. 1 Nisan 2023). Maxim Romanov'un söz konusu araştırması için bk. Maxim Romanov, "Toward the Digital History of the pre-Modern Muslim World: Developing Text-mining Techniques for the Study of Arabic Biographical Collections," *Analysis of Ancient and Medieval Texts and Manuscripts: Digital Approaches*, ed. Tara L Andrews - Caroline Macé (Turnhout: Brepols Publishers, 2014), 63-112.

Zehebî'nin özellikle müteahhir dönemde yaşayan meşhur isimleri anlatırken, onların olumsuz taraflarına daha fazla yer verdiğini söyleyip *Târîhu'l-İslâm*'ın dörtte birinin gıybetten meydana geldiğini öne sürmüştür. Benzer şekilde Taceddin es-Sübkî (ö. 771/1370), Zehebî'nin Hanbelilerin görüşlerine meylettiğini ve Ehl-i sünnet âlimlerinin biyografilerini yazarken insafı davranmadığını ve bu bağlamda *Târîhu'l-İslâm*'da taassuba düştüğünü belirtmiştir.⁸⁰ Bu söylemin başta İbn Hacer el-Askalânî ve Şemseddin es-Schâvî (ö. 902/1497) olmak üzere âlimler tarafından kabul görmediği belirtilmelidir.⁸¹

Târîhu'l-İslâm'ın yazımını 714/1314 tarihinde bitiren Zehebî bazı eklemeler yaparak kitabını 726/1326 yılında tamamlamıştır. Daha sonra ise 701-746/1302-1345 yıllarını kapsayan bir zeyil kaleme almıştır. Zehebî'nin bu çalışması daha sonra yazdığı *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, *Tezkiretü'l-huffâz*, *el-İşâre*, *el-İ'lâm*, *Ma'rifetü'l-kurrâ* ve *el-İber* gibi eserlerin en önemli kaynağı konumundadır.⁸² Zehebî bu eserden yaptığı seçkilerle *el-İşâre ilâ vefeyâti'l-a'yân el-müntekâ min Târîhi'l-İslâm*'ı yazmıştır.⁸³ Ardından bu seçkiyi ihtisar ederek *el-İ'lâm bi-vefeyâti'l-a'lâm*'ı yazmıştır.⁸⁴ *el-İ'lâm* daha sonra kaleme alındığından biyografisi yazılan kişilerin vefat tarihi 740/1340 tarihine kadar uzamaktadır.

Telif tarihi, serancâmı ve diğer eserlere olan kaynaklığına değinilen *Târîhu'l-İslâm*'ı yazarken Zehebî üç farklı yöntemle başvurmuştur: a) Hz. Peygamberin hicretinden başlayarak hicrî 40 (660) yılına kadarki süreci dört tabakada inceleyip bu yıllarda gerçekleşen olay ve vefatları yıllara göre düzenlemiştir. b) 41/661 senesi ile 300/912 arası zaman diliminde yaşayan kişileri onar yıllık tabakalar hâlinde alfabetik olarak düzenlemiştir. c) Zehebî, 301/913 ile 700/1300 yılları arasındaki süreci ele alırken zikredilen tabaka uygulamasına devam etmekle birlikte vefeyât, her yıl için kendi içinde alfabetik olarak zikredilmiştir.⁸⁵

⁸⁰ Sübkî, *Tabâkâtü's-şâfiyyeti'l-kübrâ*, 9/103, 104.

⁸¹ Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Abdurrahmân b. Muhammed Sehâvî, *el-İ'lân bi't-tevbih li-men zemme ehle't-târih*, çev. Sâlih Ahmed el-Alî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1408/1986), 126, 127.

⁸² es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 2/115; Altıkulaç, "Zehebî", 44/180.

⁸³ Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, *el-İşâre ilâ vefeyâti'l-a'yân el-müntekâ min Târîhi'l-İslâm* (Beyrut: Dâru İbn Kesir, 1412/1991).

⁸⁴ Ebu Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, *el-İ'lâm bi-vefeyâti'l-a'lâm* (Beyrut, 1413/1992).

⁸⁵ Mehmet Efendioğlu, "Vefeyât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), 42/304.

İçerdiği zengin veri çeşitliliği ile her branştan sayısız ilim insanına ilham vermiş olan *Târîhu'l-İslâm*'ın, Safedî (ö. 764/1363), İbn Şâkir el-Kütübî (ö. 764/1363), Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr (ö. 774/1373), Tâceddin es-Sübki (ö. 771/1370), İsnevî (ö. 772/1370), İbn Receb (ö. 795/1393), Şemseddin es-Sehâvî (ö. 902/1497) gibi pek çok tarihçinin ana kaynakları arasında yer aldığı görülür. Zikredilen isimlerin vefat tarihleri dikkate alındığında, *Târîhu'l-İslâm*'ın daha telif edildiği ilk yıllardan itibaren oldukça rağbet gördüğü anlaşılmaktadır.

Târîhu'l-İslâm'ın, İbnü'l-Cezerî (ö. 833/1429), Takıyyüddin İbn Kâdî Şühbe (ö. 851/1448) ve Şemseddin es-Sehâvî başta olmak üzere çok âlim tarafından ihtisar edilmesi de ilk dönemlerden itibaren esere verilen değerin bir diğer göstergesidir.⁸⁶ Ömer Abdüsselâm Tedmürî, üzerine pek çok çalışma yapılan bu eseri zeyliyle birlikte tahkik etmiştir. Elli üç cilt hâlinde yayımlanan bu çalışmada ciltlerin ihtiva ettiği yıllar esas alınmış ve 701-746/1302-1345 yılları *Zeylû Târîhi'l-İslâm ve vefeyâtî'l-meşâhîr ve'l-a'lâm* ismiyle neşredilmiştir.⁸⁷ Beşşâr Avvâd Ma'ruf ise eser üzerine hem kıymetli bir tahkik hem de *ez-Zehbî ve Menhecühü fî Kitâbihî Târîhi'l-İslâm* adındaki doktora çalışması ile katkı sağlamıştır.

Düvelü'l-İslâm (et-Târîhu's-sagîr)

Târîhu'l-İslâm'da ayrıntılı olarak incelediği biyografi ve olayları kısaltan Zehebî, bu yeni çalışmasına *Düvelü'l-İslâm* adını vermiş,⁸⁸ daha sonra ise bu eser üzerine bir zeyil yazarak 700/1301'de sonlanan ilk eseri 744/1343 tarihine kadar genişletmiştir. *et-Târîhu's-sagîr* olarak da bilenen bu eser üzerine Şemseddin es-Sehâvî 745-898/1344-1493 yıllarını kapsayan *ez-Zeylû't-tâm (Vecîzü'l-kelâm fî'z-zeyl) 'alâ Düveli'l-İslâm* isimli başka bir zeyil kaleme almıştır. Yıllara göre düzenlenen bu eserde hem tarih hem de ricâl ilmine dair önemli bilgilere yer verilmiştir. Mesela hicrî 233 yılını anlatırken Dimaşk'ta gerçekleşen ve 3 saat sürdüğünü belirttiği yıkıcı bir depremin yanı sıra aynı yıl vefat eden meşhur isimleri ve onlar hakkındaki bilgileri de zikreder.⁸⁹ Ricâl değerlendirmesine örnek olarak

⁸⁶ Altıkulaç, "Zehebî", 44/185.

⁸⁷ Altıkulaç, "Zehebî", 44/185.

⁸⁸ es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 2/115; Ziriklî, *el-A'lâm*, 5/326.

⁸⁹ Ebu Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, *Düvelü'l-İslâm* (Beyrut: Dâru Sadır, 1420/1999), 1/202, 203.

Ebû Dâvûd'un, Ebû Cafer Abdullah b. Muhammed en-Nüfeylî (ö. 234/849) hakkındaki "ondan daha hafız kimseyi görmedim"⁹⁰ sözünü nakleder. İçerisinde barındırdığı bu gibi ricâl bilgileri ise mezkûr eserin sadece bir tarih kitabı olarak düşünülmemesi gerektiğini göstermektedir.

el-İber fî Haberi Men Gaber (et-Târîhu'l-evsat)

et-Târîhu'l-evsat adıyla da zikredilen bu çalışma, *Târîhu'l-İslâm*'ın ihtisarı olmakla birlikte yer yer bazı ilâveler de yaptığı müstakil bir eserdir.⁹¹ Eserin bu şekilde isimlendirilmesinin hata olduğuna değinen Beşşar Avvâd, doğrusunun *el-İber fî Haberi Men Aber* şeklinde olması gerektiğini belirtir.⁹²

Zehebî'nin bizzat kendisinin kaleme aldığı *Zeylû'l-İber fî Haberi Men Aber*,⁹³ başta olmak üzere *el-İber* üzerine yapılmış çok sayıda zeyil bulunmaktadır. Ebû'l-Mehâsin Hüseyinî (ö. 765/1364) tarafından telif edilen *Zeyl 'ale'l-İber* bunlardandır.⁹⁴ Takıyyüddin İbn Kâdî Şühbe (ö. 851/1448) ise eseri ihtisar etmiştir.⁹⁵

Müellifin *el-İber*'de râvîleri oldukça kısa ifadelerle tanıttığı ve cerh-ta'dîl değerlendirmelerinde bulunduğu görülür. Mesela *Düvelü'l-İslâm*'da zikretmediği Yakub b. Muhammed ez-Zührî'nin (ö. 213/829) zayıf bir râvî olduğunu ama hadisinin yazılacağını bildirir.⁹⁶ Fakat bu eserde zikredilen ricâl bilgisinin *Düvelü'l-İslâm*'dan daha ayrıntılı olduğu da vurgulanmalıdır. Söz gelimi *Düvelü'l-İslâm*'da Ebû Cafer Abdullah b. Muhammed en-Nüfeylî hakkında yalnızca Ebû Dâvûd'un mezkûr sözünü zikretmekle iktifa ederken *el-İber*'de ise Ebû Hâtim gibi diğer bazı muhaddislerin görüşlerine de yer verir.⁹⁷

⁹⁰ Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, 1/205.

⁹¹ es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 2/115; Ziriklî, *el-A'lâm*, 5/326.

⁹² Ma'ruf, *ez-Zehebî ve menhecuhû fî kitâbihi Târîhi'l-İslâm*, 178.

⁹³ İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-kâmine fî a'yâni'l-mieti's-sâmine*, 5/83; Ma'ruf, *ez-Zehebî ve menhecuhû fî kitâbihi Târîhi'l-İslâm*, 172.

⁹⁴ İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-kâmine fî a'yâni'l-mieti's-sâmine*, 5/314.

⁹⁵ Ma'ruf, *ez-Zehebî ve menhecuhû fî kitâbihi Târîhi'l-İslâm*, 179.

⁹⁶ Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b Ahmed b Osman Zehebî, *el-İber fî haberi men gaber* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1405/1985), 1/287.

⁹⁷ Zehebî, *el-İber fî haberi men gaber*, 1/328.

el-İşâre ilâ vefeyâti'l-a'yân el-müntekâ min Târihi'l-İslâm

700/1301 yılına kadar yaşayan bazı önemli isimlerin vefatının yazıldığı bu kitaba Zehebî bir zeyil yazmıştır.⁹⁸ Oldukça kısa ve özet bilgiler ihtiva eden eserde, çoğu zaman râvîlerin cerh-ta'dîl durumlarına dair detaylı bilgi bulunmamaktadır. Mesela Ebû Cafer Abdullah b. Muhammed en-Nüfeylî'nin sadece 234 yılında vefat ettiğini söylemiş herhangi bir bilgi vermemiştir.⁹⁹

Tezkiretü'l-Huffâz

Tabakâtü'l-huffâz ismiyle da tanınan *Tezkiretü'l-Huffâz*, hadis hâfızları hakkında yazılan en önemli eserlerdendir. Zehebî eserini, İbnü'd-Debbâğ'ın (ö. 546/1151) *Tabakâtü'l-huffâz*, İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) *Zikru kibâri'l-huffâz* ve Ali b. Mufaddal'ın (ö. 611/1214) *Erba'ûn fî tabakâti'l-huffâz*'ını tetkik ettikten sonra yazmıştır.¹⁰⁰ Telif tarihine dair kesin bir bilgi bulunmamakla birlikte *Tezkiratü'l-Huffâz*'da, *el-Mucemu'l-Muhtas bi'l-Muhaddisin* isimli eseri hakkında bilgi vermesinden hareketle Zehebî'nin bu eseri en erken 731 yılından sonra kaleme aldığı söylenebilir.¹⁰¹

1176 râvînin biyografisini içeren *Tezkiretü'l-Huffâz* sahabe tabakasından Zehebî'nin hocası Mizzî'ye kadar yirmi bir tabakadan oluşur. Tabakalarda zikredilen râvîlerin ortak özelliği hadis hafızı olmalarıdır. Bu çerçevede Zehebî'nin hafız terimine yüklediği anlam önem kazanmaktadır. Ona göre hafız terimi ile ezberlediğini iyi bilen mütkın kimse değil, ezberlediği hadis sayısı fazla olan kimse kastedilmektedir.¹⁰²

Eserin tabaka şeklinde ayrılan her bir bölümünde râvîlerin kişisel özelliklerine, çeşitli tarihî olaylara, hadis disiplinine katkılarına ve bazı rivayetlerin sıhhat derecesine yer verilmektedir. Mesela Ahmed b. Musa b. İsa'nın (ö. 368/979) hayatını anlatırken Ebû Muhammed'in onu rüyasında görmesinden bahseder. Ebû

⁹⁸ İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-kâmine fî a'yâni'l-mieti's-sâmine*, 5/66, 83; Altıkulaç, "Zehebî", 44/185.

⁹⁹ Zehebî, *el-İşâre ilâ vefeyâti'l-a'yân el-müntekâ min Târihi'l-İslâm*, 114.

¹⁰⁰ Mehmet Emin Özaşar, "Tezkiretü'l-huffâz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), 41/76.

¹⁰¹ Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b Ahmed b Osman Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz* (Lübnan: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419/1998), 4/194.

¹⁰² Ebû Abdurrahman, *Davâbitü'l-cerh ve't-ta'dîl*, 104.

Muhammed, Allah sana ne yaptı? diye sorar. Ahmed b. İsa ise çok hadis yazıp Hz. Peygamber'e çok salât etmemden dolayı beni affetti der.¹⁰³ Benzer şekilde Muhammed b. Ebû Nasr el-Humeydî'nin (ö. 488/1095) hayatından bahsederken onun çeşitli özelliklerini zikredip şiirinden aşağıda görüldüğü gibi bazı örnekler sunar.¹⁰⁴

لقاء النَّاسِ لَيْسَ يُفِيدُ شَيْئاً سِوَى الْهَدْيَانِ مِنْ قِيلٍ وَقَالَ

فَأَقْلَلُ مِنَ لِقَاءِ النَّاسِ إِلَّا لِأَخْذِ الْعِلْمِ أَوْ لِصَلَاةٍ حَالٍ

İnsanlarla bir araya gelmenin yoktur faydası, kıl-u kâl hezeyanından başka

Azalt insanlarla bir araya gelmeyi, ilim öğrenmek ve durumunu düzeltmek dışında

Ebü'l-Mehâsin el-Hüseynî (ö. 765/1364), Takıyyüddin İbn Fehd (ö. 871/1466) ve Süyûtî (ö. 911/1505) bu kitaba zeyil yazmıştır. İbn Nâsirüddin (ö. 842/1438) ise yirmi altı biyografi ekleyip *Bedî'atü'l-beyân fî ('an) vefeyâtî'l-a'lâm* ismiyle *Tezkiretü'l-huffâz*'ı nazma çekmiş, arkasında da bunu *et-Tibyân li-Bedî'ati'l-beyân* adıyla şerhetmiştir.¹⁰⁵ Bu esere İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449) yirmi sekiz biyografi eklemiş, Sıbt İbn Hacer (ö. 899/1493) ise bu eklemeler üzerine *Revnaku'l-elfâz bi-mu'cemi'l-huffâz* ismiyle bir zeyil yazmıştır. Üzerine daha pek çok çalışma yapılan *Tezkiretü'l-huffâz*'ı İbnü'l-Mibred (ö. 909/1503) ve Süyûtî ihtisar etmiştir.¹⁰⁶ Mezkûr eser üzerine halen pek çok modern çalışma da yapılmaktadır.¹⁰⁷

Tabakâtü'l-kurrâ'

Tam adı *Ma'rifetü'l-kurrâ'i'l-kibâr 'ale't-tabakâti ve'l-a'sâr'* olan *Tabakâtü'l-kurrâ'* adlı eserinde¹⁰⁸ Zehebî, (Kur'an okuyucuları) kâripleri Hz. Osman'dan başlayarak kendi dönemine kadar zikreder. Bu eserde zikredilen bazı

¹⁰³ Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/128; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 8/285.

¹⁰⁴ Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 4/15; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 10/617.

¹⁰⁵ Özafşar, "Tezkiretü'l-huffâz", 41/76.

¹⁰⁶ Özafşar, "Tezkiretü'l-huffâz", 41/76.

¹⁰⁷ Zehebî'nin *Tezkiretü'l-huffâz*'ından hareketle yapılan bir çalışma için bk. Scott C. Lucas, *Scott C. Lucas, Constructive Critics, Hadith Literature, and the Articulation of Sunni Islam: The Legacy of the Generation of Ibn Sa'd, Ibn Ma'in, and Ibn Hanbal* (Leiden-Boston: Brill, 2004).

¹⁰⁸ es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 2/115; İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-kâmine fî a'yâni'l-mietî's-sâmine*, 5/66; Ziriklî, *el-A'lâm*, 5/326.

biyografilerin *Târîhu'l-İslâm*'da olmadığı ve *Ma'rifetü'l-kurrâ*'daki bazı bilgilerin ise *Târîhu'l-İslâm*'da yer almadığı gerekçesiyle Zehebî'nin bu eserinin *Târîhu'l-İslâm*'dan ihtisar edilmediği söylenmişse¹⁰⁹ de bu yaklaşım doğru görünmemektedir. Çünkü ihtisar faaliyeti birinci eserdeki tüm bilgilerin tamamen ikincisine nakledilmesi anlamına gelmediği gibi ikinci esere yeni bilgilerin eklenmeyeceği anlamına da gelmemektedir. Zehebî'nin diğer ricâl eserlerinde olduğu gibi bu çalışmasında da biyografisine yer verdiği isimlerin cerh-ta'dîl değerlendirmelerine de değinir. Abdullah b. Atiyye'nin sika olduğuna değinmesi gibi ricâl bilgisine değindiği örnekleri çoğaltmak mümkündür.¹¹⁰

Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ

Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*'dan sonra bazı müstakil risâleler kaleme almış peşi sıra da *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*'yı yazmıştır. Asr-ı saâdet'ten 700/1301 yılına kadar uzanan süreci kırk civarında tabakaya ayıran Zehebî bu eserinde, halifeler, sultanlar, emîrlar, vezirler, kadılar, kıraat âlimleri, muhaddisler, fakihler, edebiyatçılar, lügatçiler, şairler, kelâmcılar ve felsefecilere yer vermiştir.¹¹¹

Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'nın telif tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte eserdeki satır arası bilgiler, hicrî 732 yılını işaret etmektedir. Zira Abbâs b. Abdulmuttalib'in biyografisinde, Abbâsî hilafetinin onun soyundan geldiğine işaret eden Zehebî, kendi zamanının halifesi Ebü'r-Rebi' el-Müstekfi-Billah (ö. 740/1340) dönemine kadar Abbâsî hilafetinin 600 yıllık bir süreyi geride bıraktığına değinmektedir.¹¹² Buradan hareketle ilk Abbâsî halifesinin hicrî 132 yılında hilafete getirildiğini göz önünde bulunduran Beşşar Avvad, Zehebî'nin *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*'yı telif, hicrî 732 yılında başlamış olabileceğini düşünmektedir.¹¹³

Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'nın ne zaman tamamlandığına dair kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Yine biyografilerdeki verilerden hareketle Zehebî'nin eserin

¹⁰⁹ Tayyar Altıkulaç, "Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003), 28/60.

¹¹⁰ Ebu Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr 'ale't-tabakât ve'l-âsâr* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1404/1984), 349, 350.

¹¹¹ Mehmet Efendioğlu, "Siyeru a'lâmi'n-nübelâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 37/326.

¹¹² Zehebî, *Siyer*, 2/99, 100.

¹¹³ Beşşar Avvâd Ma'ruf, *Mukaddimetü Siyeri a'lâmi'n-nübelâ* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985), 93.

yazımını 739 yılında bitirmiş olabileceği tahmin edilmektedir. Zira eserin son cildinde yer alan el-Mansur Nureddîn Ali'ye (ö. 657/1259 [?]) ait tercemede Zehebî, uzun bir aradan sonra onunla, 739 yılında karşılaştığından bahsetmektedir.¹¹⁴ Buhârî'ye ait biyografide yer alan bilgilerden hareketle *Siyer*'in 715 yılında telif edildiği 739 senesinin ise eserin ikinci kez gözden geçirilme zamanına işaret ettiği iddia edilmiştir.¹¹⁵ Zehebî'nin belirli aralıklarla eserlerini gözden geçirme ve güncelleme prensibinden hareketle söz konusu iddianın makul olduğu düşünülse de diğer veriler bunu desteklememektedir. Zira yukarıda da zikredildiği üzere eserin ilk cildindeki tarihlendirme 739 yılını işaret etmektedir. Ayrıca Zehebî'nin bu eseri yaşlılık döneminde kaleme aldığı hatta eserin son ciltlerindeki bazı biyografilerde görme yetisiyle ilgili problemlerden bahsettiği bilinmektedir. Buradan hareketle eserin telifi için 715 tarihi makul görünmemektedir. Ayrıca Zehebî'nin önceki eserlerindeki biyografilerden bazılarını sonraki kitaplarına olduğu gibi aktarma prensibi de 715 yılının *Siyer*'in telif tarihine ait olmadığı görüşünü teyit etmektedir. Zira Buhârî'ye ait söz konusu biyografi Zehebî'nin ricâle dair ilk eserlerinden olan *Tarihu'l-İslam*'da birebir yer almaktadır. *Siyer*'in yaşlılık döneminde telif edildiği bilgisinden yola çıkarak, Zehebî'nin Buhârî ile ilgili biyografiyi bu eserine *Tarihu'l-İslam*'dan naklettiği ve 715 tarihinin de o döneme işaret ettiği söylenebilir. Özetle telif tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte eldeki verilerden hareketle *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*'nın 732-739 yılları arasında kaleme alındığı söylenebilir.

Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'da meşhur ilim ve sanat adamlarına yer veren Zehebî bu kişilerin isim, lakap, künye ve nisbe gibi vasıflarını zikredip, doğum ve vefat tarihlerini, hocalarını, talebelerini kaleme aldıkları eserleri zikretmiştir. İslâm coğrafyasının meşhur 7000 kadar ismine yer verdiği kitapta râvîler cerh ve ta'dîl bakımından incelenmiştir. Bu yönüyle Zehebî'nin önemli ricâl kitapları arasında sayılmıştır. Râvîleri cerh-ta'dîl açısından incelerken çoğunlukla döneminin âlimlerinin bu şahıs hakkında ne dediklerine yer vermiş ve kişinin güvenilirliği ile ilgili "sadûk, suveylih, deccâl, metrûk ve kezzâb" gibi ıstılahları kullanmıştır. *Kütüb-i Sitte* râvîlerinin rivayetlerinin hangi kitapta geçtiğini rumuzlar ile göstermiştir.¹¹⁶ Râvî biyografilerinin sonuna örnek hadisler koyup bunları senet ve metin açısından

¹¹⁴ Zehebî, *Siyer*, 23/382; Ma'ruf, *Mukaddimetü Siyeri a'lâmi'n-nübelâ*, 93.

¹¹⁵ Ebû Abdurrahman, *Davâbitü'l-cerh ve't-ta'dîl*, 78.

¹¹⁶ Efendioğlu, "Siyeru a'lâmi'n-nübelâ", 37/326.

incelemiştir. Mesela *Düvelü'l-İslâm*'da Ebû Cafer Abdullah b. Muhammed en-Nüfeylî hakkında yalnızca Ebû Dâvûd'un;¹¹⁷ *el-İber fî Haberi Men Gaber*'de Ebû Hâtîm gibi bazı münekkitlerin,¹¹⁸ *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*'da ise daha fazla münekkidin görüşüne yer vermiştir.¹¹⁹

Zeylû Siyeri Alami'n-Nübelâ

Zehebî *Siyerü alamü'n-nübelâ*'yı yazdıktan sonra bu esere bir zeyil kaleme almış ve burada, 700 ile 740 arasında vefat eden meşhur isimleri bir araya getirmiştir. Zehebî'nin *Siyerü alamü'n-nübelâ*'yı 732-739 tarihileri arasında kaleme aldığı kabul edilirse *Zeylû Siyeri alami'n-nübelâ* için de bu tarihlerden sonraki bir dönemde yazılmıştır denilebilir. Bu zeylin, *Siyeru alami'n-nübelâ* üzerine değil *Târîhu'l-İslâm* üzerine kaleme alındığı iddia edilse de bu görüş kabul edilmemiştir.¹²⁰ Nitekim İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*'de bu kitabın *Siyeru alami'n-nübelâ* üzerine kaleme alındığını söylemiştir.¹²¹ Ayrıca kitabın içeriğinin *Târîhu'l-İslâm*'a değil, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*'ya benzemesi de bu görüşü desteklemektedir. Zira bu zeyilde tarihi olaylar değil, kişilerin biyografisi esas alınmaktadır.¹²²

Düvelü'l-İslâm'dan *Zeylû Siyeri Alami'n-Nübelâ*'ya kadar yukarıda sayılan eserler, *Târîhu'l-İslâm* esas alınarak yazılmıştır. İlgili çalışmalar şöyle gösterilebilir:

¹¹⁷ Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, 1/205.

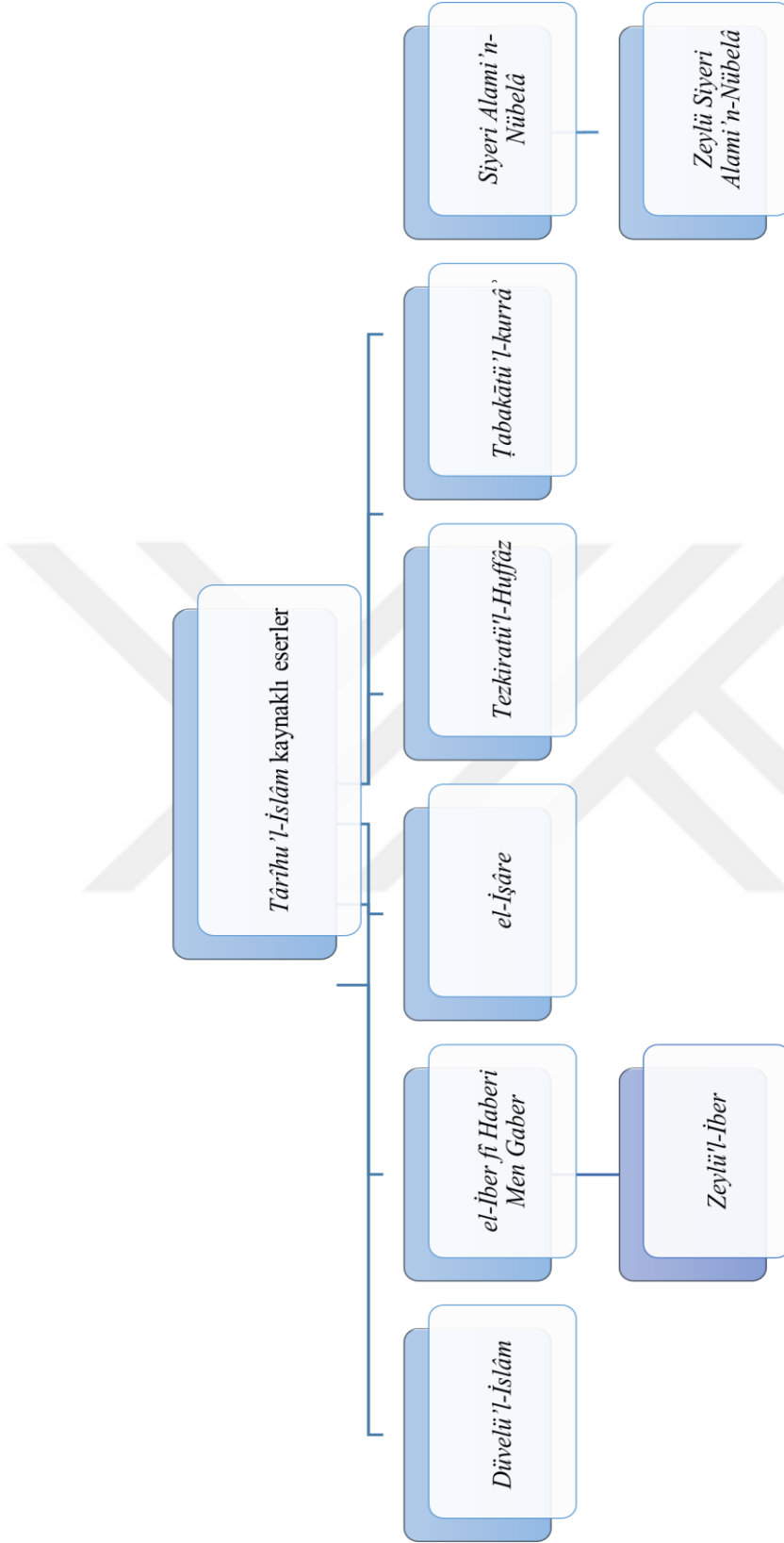
¹¹⁸ Zehebî, *el-İber fî haberi men gaber*, 1/328.

¹¹⁹ Zehebî, *Siyer*, 10/634-637.

¹²⁰ Ebû Abdurrahman, *Davâbitü'l-cerh ve't-ta'dîl*, 84 (1. dipnot).

¹²¹ İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-kâmine fî a'yâni'l-mieti's-sâmine*, 1/3.

¹²² Ebû Abdurrahman, *Davâbitü'l-cerh ve't-ta'dîl*, 84.

Şekil 3. Zehebî'nin *Târihu 'l-İslâm*'ı esas alarak yazdığı kitaplar

1.3.2. Zayıf Râvîlerle İlgili Eserler

Haklarında olumsuz değerlendirme bulunan (tükillime fih) tüm râvîleri bir araya getirecek kadar kapsamlı, ancak bir o kadar da kullanışlı, bugünün tabiri ile ansiklopedik anlamda bir kitap telif etmek isteyen Zehebî, kendisinden önceki du‘afa literatürünü dikkatli bir şekilde inceler ve sahaya dair birkaç eser telif eder. Önünde, başta İbn Adî ve İbnü’l-Cevzî’nin du‘afaları olmak üzere çok sayıda kaynak bulunmaktaydı. Ancak bunlardan İbn Adî’ye ait *el-Kâmil*, hicrî IV. asırda telif edilmiş olması hasebiyle içerdiği biyografi sayısı açısından sonraki asırlara kıyasla muhtasar kalmaktaydı. Ayrıca verilen bilgiler çoğunlukla uzun senetlerle nakledildiği için biyografiler bir hayli uzundu. *ed-Du‘afâ ve’l-metrûkîn* ise her ne kadar içerdiği biyografi açısından zengin olsa da Zehebî’ye göre metodik bir kusuru haizdir. Bu kusur, İbnü’l-Cevzî’nin râvîler hakkındaki olumlu kanaatlere değinmeyip, çoğunlukla onların zayıflıklarını aktarmasıdır.¹²³ Sayılan bu eksikliklerin olmadığı bir du‘afâ eseri telif etmek niyetiyle çalışmalarına başlayan Zehebî, öncelikle İbnü’l-Cevzî’nin, *ed-Du‘afâ ve’l-metrûkîn* isimli eserini ihtisar etti, ardından yine aynı esere iki adet zeyil kaleme aldı.¹²⁴ Daha sonra da zayıf râvîlere dair hem kapsamlı hem de kullanışlı olması gayesiyle birkaç eser daha telif etti. Aşağıda kısaca bunlara temas edilecektir.

Dîvânu esmâi’ d-du‘afâ ve’l-metrûkîn

Zehebî’nin du‘afâ literatürüne dair ilk eseri, yukarıda işaret edildiği üzere kapsayıcılık ve kolay kullanım gayesi ile telif edilen ve 5099 râvîyi içeren *Dîvânü esmâi’ d-duafâ ve’l-metrûkîn*’dir. Yalancı ve zayıf râvîleri bir araya getiren eser oldukça muhtasar olup çoğu zaman birer cümlelik değerlendirmelerden ibarettir. Müellif, mukaddimede belirttiği üzere râvîleri alfabetik olarak sıralar ve bu kişiler hakkında ayrıntılı bilgi vermek yerine kısa tenkit ifadeleriyle iktifâ eder.¹²⁵

Zehebî kimi yerde doğrudan kendi kanaatini aktarsa da çoğunlukla diğer münekkitlerin görüşlerine işaret etmekle yetinir.¹²⁶ Genellikle sadece bir münekkidin

¹²³ Zehebî, *Mîzânü’l-i’tidâl*, 1/16.

¹²⁴ Zehebî, *Mîzânü’l-i’tidâl*, 1/2; Sehâvî, *el-İ’lân bi’t-tevbîh*, 206.

¹²⁵ Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, *Dîvânü’ d-du‘afâ ve’l-metrûkîn* (Mekke: Mektebetü’n-Nahdâ el-Hâdise, 1387/1967), 1.

¹²⁶ Karagözoğlu, *Zayıf Râvîler*, 167.

görüşünü nakleden Zehebî'nin, kimi zaman birden fazla tenkitçinin görüşünü aktardığı görülür. Mesela Ahmed b. Süleyman maddesinde Dârekutnî'nin “metruk, kezzâb” ifadesini nakletmekle¹²⁷ yetinirken Said b. Evs hakkında Ebû Zeyd el-Ensârî'nin “sadûk”, İbn Hibbân'ın ise “leyyin” dediğini nakleder.¹²⁸

Zehebî'nin mezkûr eserinin en önemli özelliği zayıf râvîleri alfabetik olarak sıraladıktan sonra hadisin râvîlerini aşağıdaki gibi gruplandırmasıdır. Bu sıralamanın ilk iki tabakası hakkında tenkit dile getirilmekle birlikte Zehebî ve diğer münekkitler tarafından hüccet kabul edilen râvîlerden başlamaktadır. Müellif daha sonra zayıflığını dikkate alarak râvîleri güçlüden zayıfa doğru sıralamıştır. En son tabaka olarak ise meçhul râvîlere yer vermiştir.

- a- Buhari ve Müslim râvîlerinden sika olanlar. Bunlar hakkında konuşulmuşsa da bu konuda bir delilleri yoktur. *Dîvânü 'd-Duafâ*'da bunların zikredilmesinin nedeni bu kişilerin zayıf râvîler olması değil, haklarında konuşulmalarıdır.
- b- Buhari, Müslim ve Nesâî râvîlerinden oluşmaktadır ki bunlar zann-ı galibe göre hüccettir. Bunların rivâyet ettiği hadis seviye olarak en az hasendir. Hasen hadis de hüccettir.
- c- Hatalarından (galat) dolayı hüccet olmayan sünen râvîleri. Bunlarda bilgi ve hayır bulunduğundan görmezden gelinemez. Bunların rivâyet ettikleri hadis hasen ile zayıf arasında yer alır ve bunlar rivâyet edilmeye ve istişhada uygundur.
- d- Zayıf olduklarında ve rivayetlerinin dikkate alınmaması konusunda icmâ edilen râvîler. Bunların rivayetlerine âlimler meyletmez.
- e- Yalan söylediklerinde ittifak edilip rivayetlerinin uydurma olduğu bilinen râvîler. Bunların rivayetlerini zikretmek helal değildir.

Yukarıdaki tabakayı zikrettikten sonra meçhul râvîler konusunu inceleyen Zehebî, bu kişilerin tabînin büyüklerinden ya da ortalarından olması durumunda rivâyetlerinin dikkate alınacağını; küçüklerinden olması durumunda ise dikkatli davranılması gerektiğini belirtir. Tebe-i tâbînden meçhul râvîlerin rivâyetlerinin ise

¹²⁷ Zehebî, *Dîvânü 'd-du'afâ*, 5.

¹²⁸ Zehebî, *Dîvânü 'd-du'afâ*, 156.

daha zayıf olduğunu ifade eder.¹²⁹ Zehebî'nin mezkûr eserine sonradan bulduğu isimleri içeren bir de zeyil kaleme aldığı bilinmektedir.¹³⁰

el-Mugnî fî 'd-Duafâ

Duafâ literatürüne ait ikinci eseri *el-Mugnî*'de Zehebî'nin, içeriği daha da zenginleştirdiği görülür. Sırasıyla önce yalancı, metruk ve zayıf râvîlere, sonra vehmi çok ve kendisinde az da olsa tesâhül bulunan sikalara, son olarak da meçhul râvîlere yer verir. Zehebî bu eserinde “mahalluhu's-sıdk”, “hadisi yazılır”, “beis yok”, “o şeyhtir”, “hadisi uygundur” (salih) denilen râvîlere ise yer vermediğini belirtir.¹³¹ Kitabın sonuna düştüğü nottan hareketle, Zehebî'nin bu eserini, 720 yılında tamamladığı bilinmektedir.¹³² Zehebî, her ne kadar mezkûr eseri *Mîzânü'l-i'tidâl*'den önce telif ettiğini bizzat kendisi haber verse de kimi râvîlerin, *el-Mugnî*'de olmasına rağmen *Mîzân*'da olmaması onun söz konusu eseri sonraki dönemde güncellendiğini göstermektedir.¹³³

Zehebî 7854 râvîyi alfabetik olarak düzenlediği *el-Mugnî*'sini, “[kadr-i] kıymeti ve faydası fazla, küçük hacimli bir kitap” sözleriyle tanıtip, “hadis ilmi ile ilgilenen talebelere zayıf râvîleri tanıtmak” niyeti ile yazdığını ifade eder.¹³⁴ Ayrıca bu eserin zayıf râvîler ile ilgili yazılmış pek çok kitaba müracaat etmeye ihtiyaç bırakmayacak bir kaynak olduğuna da dikkat çeker.¹³⁵

Mîzânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl

Zehebî, telif tarihi tam olarak bilinmeyen *Mîzânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl* isimli bu eseri, *Dîvânü'd-du'afâ* ve *el-Mugnî fî 'd-du'afâ*'dan sonra kaleme aldığını belirtir.¹³⁶ Kendisinden önceki eserleri dikkatle inceleyen Zehebî, karşılaştığı metodik problemlerin olmadığı hem kapsamlı hem de kullanışlı bir eser telif etmeye

¹²⁹ Zehebî, *Dîvânü'd-du'afâ*, 477, 478.

¹³⁰ Eren, *Hadis İlminde Rical Bilgisi ve Kaynakları*, 569.

¹³¹ Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, *el-Mugnî fî 'd-du'afâ*, thk. Nureddin İtr (Haleb: Dârü'l-Maârif, 1391/1971), 4.

¹³² Zehebî, *el-Mugnî fî 'd-du'afâ*, 2/511.

¹³³ Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 1/109; Karagözoğlu, *Zayıf Râvîler*, 167; Eren, *Hadis İlminde Rical Bilgisi ve Kaynakları*, 569.

¹³⁴ Zehebî, *el-Mugnî fî 'd-du'afâ*, 4.

¹³⁵ Zehebî, *el-Mugnî fî 'd-du'afâ*, 4.

¹³⁶ Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 1/1; M. Yaşar Kandemir, “Mîzânü'l-i'tidâl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2005), 30/218.

karar verdi. İbnü'l-Cevzî'nin, *ed-Du'afâ'ını* ihtisar etmekle başladığı cerh-ta'dîl çalışmalarını, başta İbn Adî'nin *el-Kâmil'i* ve Mizzî'nin *Tehzîbü'l-Kemâl'i* olmak üzere mevcut diğer eserlerden istifade ederek zenginleştirdi ve nihayet sahanın meşhur eseri *Mîzan'ı* yazdı.¹³⁷ Tarihsel olarak diğerlerinden sonra kaleme alınmış olmasından hareketle mezkûr iki eser genişletilerek bir nevi şerh edilmek suretiyle *Mîzan'ın* meydana getirildiği düşünülse de mezkûr eserin, içerik ve biyografi sayısı bakımından Zehebî'nin diğer kitaplarından farklı, müstakil bir sistematığe sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Du'afa alanında çok sayıda eser telif eden Zehebî'nin, râvîlerin cerh-ta'dîl durumlarına dair en son görüşünün hangi kitapta yer aldığı araştırmacılar tarafından cevabı aranan sorulardandır. Esasında onun tüm eserlerinin, telif tarihi net olarak biliniyor olsa dahi bu sorunun cevabını vermek çok da kolay olmayacaktır. Zira Zehebî, daha önce de ifade edildiği üzere, edindiği yeni bilgi ve değerlendirmelerle eserlerini mümkün olduğunca güncel tutmaya gayret etmektedir. Bu sebeple onun eserlerini bir bütün halinde okumak gerekliliği doğmaktadır. Ancak şu kadarı var ki, konuya dair yapılan araştırma ve incelenen örnekler, telif tarihi net bir şekilde tespit edilemese de Zehebî'nin, cerh-ta'dîl alanındaki ana eserinin *Mîzânü'l-i'tidâl* olduğunu göstermektedir. Eserlerini zaman içerisinde çok defa tashih ettiği de dikkate alındığında, ricâl bilgisi açısından Zehebî'nin son görüşünü içeren ricâl eserinin de *Mîzânü'l-i'tidâl* olduğunu düşünmekteyiz.

Mîzânü'l-i'tidâl zayıf râvîler özelinde yazılsa da eserde Zehebî'nin tevsik ettiği bazı râvîler de bulunmaktadır. Bu nedenle eserde zikredilen tüm râvîlerin zayıf olduğunu söylemek mümkün değildir. Zira eseri telif amacının, hakkında konuşulan tüm râvîleri bir araya getirmek olduğunu bizzat kendisi belirtmektedir. Mesela Abdurrahman b. Süleyman b. el-Gasîl (ö. 171/788), Ebû Züra ve Dârekutnî başta

¹³⁷ Yılmaz tarafından dile getirilen, Zehebî'nin *Mîzân'ı* telifte İbn Adînin *el-Kâmil'*inden istifade ettiği bilgisi, kısmen doğru olsa da gerek *Dîvân* ve *Mugnî* isimli eserlerin serencâmı gerekse Zehebî'nin Ricâl Kaynakları başlığı altında verilen bilgiler, müellifin tek bir eserle sınırlı kalmadığını ve oldukça geniş bir veri tabanından istifade ettiğini göstermektedir. Bk. Mehmet Yılmaz, *Zehebî'nin Hadis Kültüründeki Yeri ve Hadis Tenkitçiliği* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, 2019), 67. Zehebî'nin *Mîzânü'l-i'tidâl*'in telifinde yararlandığı kaynaklara dair bk. Eren, *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları*, 573.

olmak üzere pek çok münekkit tarafından tevsik edilmiş bir râvîdir.¹³⁸ Nesâî'nin لَيْسَ بِالتَّقْوَىٰ tenkidi sebebiyle eserine aldığı anlaşılan mezkûr râvî Zehebî'ye göre de sika bir râvîdir. Öte yandan ileride kapsamlı olarak değinileceği üzere *Mîzânü'l-i'tidâl*'de biyografisinin başına tevsik alameti olan ص işaretini koyduğu râvîlerin de azımsanmayacak sayıda olduğu belirtilmelidir.¹³⁹ Her ne kadar Zehebî'nin eserlerinde ص rumuzunun ne anlama geldiği ile ilgili doğrudan bir açıklamaya rastlanamasa da İbn Hacer söz konusu kullanıma dair Zehebî'nin “İsminin başına ص yazdığım zaman bu, o râvînin tevsikine delalet etmektedir.” dediğini aktarmaktadır.¹⁴⁰

11.053 râvînin biyografisine yer verilen¹⁴¹ eserde, önce isimleriyle bilinen erkek ve kadın râvîler daha sonra da künye, baba adı ve nisbesi ile tanınanlar zikredilir. Bunları isimleri meçhul, künyeleri ile bilinen kadın râvîler ve ismi meçhul ama falancanın annesi olarak bilinen râvîler takip eder.¹⁴²

Zayıf râvîler hakkında pek çok kitap kaleme alınmışsa da İbn Hacer el-Askalânî, Zehebî'nin *Mîzânü'l-i'tidâl*'inin bu alanda yazılan en hacimli eserlerden olduğunu ifade etmiş¹⁴³ ve bu kitabı esas alarak *Lisânü'l-mîzân*'ı kaleme almıştır. Hacmine rağmen bu eserin tüm zayıf râvîleri kapsadığı elbette söylenemez. Nitekim Zehebî de *Dîvânu'd-duafâ*'ya yaptığı zeyilde, “Tüm râvîleri kapsayan bir kitap yazmanın yolu yoktur. Söylediklerim bildiklerime göredir.”¹⁴⁴ diyerek bu durumu ifade etmiştir. Fakat zayıf râvîleri kapsayıcı olması yönüyle Zehebî'nin bu çalışması cerh-ta'dîl konusunda ölçüt kabul edilmiştir. Mesela Heysemî “Taberânî'nin meşâyihiinden birisi *Mîzân*'da bulunuyorsa bu kişinin zayıf olduğuna dikkat çektim.

¹³⁸ Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 2/568; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 4/678; Zehebî, *Siyer*, 7/324; Ebu Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, *Men tüküllime fîhi ve hüve müvessekun ev sâlihü'l-hadîs* (Medine: Mektebetü'l-Melik Fahd, 1426/2005), 333.

¹³⁹ Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 1/29, 33, 35 vd.

¹⁴⁰ Ebü'l-Fazl Şihâbüddin Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-mîzân* (Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1423/2002), 1/200.

¹⁴¹ Eserdeki biyografi sayısına dair *Mîzân*'ın farklı baskılarında farklı rakamlar bulunmaktadır. Burada zikredilen rakam çalışmada esas alınan *Mîzânü'l-i'tidâl* (thk. Ali Muhammed el-Becâvî) baskısına göre verilmiştir. Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*.

¹⁴² Altıkulaç, “Zehebî”, 44/186.

¹⁴³ İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-mîzân*, 1/191.

¹⁴⁴ Ebu Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, *Zeylü Dîvâni'd-Du'afâ* (Mekke: Mektebetü'n-Nahdâ el-Hadîse, 1387/1967), 15.

Mîzân'da yok ise sikaların arasına dâhil ettim.” sözleri ile mezkûr eserin zayıf râvîleri bir araya getirme hususunda otorite kabul edildiğini göstermektedir.¹⁴⁵

İbn Hacer el-Askalânî'nin “alanda yazılmış en derli toplu eser” olarak vassettiği¹⁴⁶ *Mîzânü'l-i'tidâl*'de, tarihsel olarak Zehebî'ye en yakın duâfa müellifi İbnü'l-Cevzî'nin zikrettiği 4018 râvînin neredeyse üç katı biyografi bulunması, onun istifade ettiği cerh-ta'dîl kaynaklarının “sayı ve çeşitliliği”¹⁴⁷ ile doğrudan alakalıdır. Onun bu kaynaklara hâkimiyetinden, “kendinden önceki literatüre vukufiyeti açıkça görülmektedir.”¹⁴⁸ cümlesi ile vurgu yapan Karagözoğlu, “Zehebî'nin elindeki duafâ malzemesine ilaveler yapmak suretiyle notlarını sürekli olarak geliştirdiği”¹⁴⁹ hususuna dikkat çekmektedir. Nitekim, *Mîzânü'l-i'tidâl*, Zehebî'nin daha önce kaleme aldığı *el-Muğnî* isimli eserin genişletilmiş halidir denilse yanlış olmayacaktır. Çünkü müellif, *el-Muğnî*'deki biyografileri, İbn Adî'nin *el-Kâmil*'inin zeyli olan *el-Hâfil fî tekmileti'l-Kâmil* isimli eserden eklediği râvîlerle zenginleştirerek, *Mîzânü'l-i'tidâl*'i telif ettiğinden bahsetmektedir.¹⁵⁰

Kullanılan terkip, cümle ve atıf açısından, İbnü'l-Cevzî'nin *ed-Duâfâ ve'l-Metrûkîn* ile Zehebî'nin *Mîzân*'ı karşılaştırıldığında iki eser arasında oldukça yüksek bir benzerlik dikkat çeker. Bu ise Zehebî'nin adı geçen eserden de oldukça istifade ettiğini göstermektedir. Şöyle ki Zehebî, zikredilen eser üzerine bir ihtisar, birden fazla da zeyil çalışması yaptığını bizzat kendisi haber vermektedir.¹⁵¹ Ancak günümüzde yazarın bu çalışmalarının varlıkları bilinmemektedir.¹⁵² Zehebî, bu çalışmalarını da diğer notlarına dâhil ederek “Olgunluk Eseri: *Mîzânü'l-i'tidâl*”i¹⁵³ 724 yılında 4 ay gibi kısa bir sürede tamamladı. Diğer eserlerinde olduğu gibi *Mîzân*'da da çeşitli güncellemeler yaptığını ilk telifinden sonraki 4 yıl boyunca haşiyeler ekleyerek mezkûr eseri zenginleştirdiğini bizzat kendisi haber

¹⁴⁵ Ebü'l-Hasan Nureddin Ali b. Ebî Bekr b. Süleyman Heysemî, *Mecmaü'z-zevâid ve menbaü'l-fevâid* (Kahire: Mektebetü'l-Kudsî, 1414/1994), 1/8; eş-Şerif Hâtim b. Arif el-Avnî, *Zeylû Lisâni'l-Mîzân (Ruvâtü duafâ ev tüküllime fihim, lem yüzkerû fî kütübi'd-duafâ ve'l-mütekellim fihim)* (Mekke: Dâru Alemi'l-Fevaid, 1418/1997), 8, 9.

¹⁴⁶ İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-mîzân*, 1/191.

¹⁴⁷ Karagözoğlu, *Zayıf Râviler*, 168.

¹⁴⁸ Karagözoğlu, *Zayıf Râviler*, 167.

¹⁴⁹ Karagözoğlu, *Zayıf Râviler*, 167.

¹⁵⁰ Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 1/1.

¹⁵¹ Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 1/2.

¹⁵² Karagözoğlu, *Zayıf Râviler*, 166.

¹⁵³ Karagözoğlu, *Zayıf Râviler*, 168.

vermektedir.¹⁵⁴ Hem bu bilgiler hem de yukarıda ifade edilen iki du‘afâ eserinden sonra telif edildiği bilgisi ışığında, Zehebî’nin zayıf râvîler hususunda edindiği en son verileri *Mîzan*’ında bir araya getirdiğini söylemek mümkün görünmektedir. Bu ise cerh-ta‘dîl durumu hakkında farklı değerlendirmeler bulunan râvîler hakkında Zehebî’nin görüşünün çoğunlukla bu eserde bulunabileceği anlamına gelmektedir. Ancak bu, zikrettiği tüm râvîler hakkında net olarak hüküm beyan ettiği anlamına da gelmemektedir zira mezkûr eserde herhangi bir yorum yapmadığı pek çok râvî de yer almaktadır. Bu râvîlerle ilgili kanaatine ise çoğunlukla onun diğer eserlerinde ulaşılabilmektedir.

Klasik ilim geleneğimizde bazı eserlerin, sonraki âlimler tarafından büyük bir ilgiye mazhar olduğu ve eser üzerine çok sayıda yeni çalışma yapıldığı bilinmektedir. *Mîzânü’l-i‘tidâl*’in de hadis çevrelerinde hüsn-i kabul ile karşılandığını göstermesi açısından, üzerine pek çok zeyil ve ihtisar çalışması yapıldığı ifade edilmelidir. Mesela İbn Kesîr, *et-Tekmîl fî l-cerh ve t-ta‘dîl ve ma‘rifeti’s-sikât ve d-du‘afâ ve l-mecâhîl*’inde, Mizzî’nin *Tehzîbü l-Kemâl* ve Zehebî’nin *Mîzânü’l-i‘tidâl*’ini ihtisar etmiştir. Ebü’l-Mehâsin el-Hüseynî ise *et-Ta‘lîk ‘alâ Mîzânü’l-i‘tidâl* adlı eserinde *Mîzân*’da gördüğü yanlışlara dikkat çekip birtakım isimleri ilave etmiştir. Benzer şekilde Zeynüddin el-İrâkî, *Mîzânü’l-i‘tidâl*’de olmayan râvîleri, Zeyl (‘alâ) *Mîzânü’l-i‘tidâl* adlı çalışmasında bir araya getirmiştir. Sıbt İbnü’l-Acemî, *Mîzânü’l-i‘tidâl* hakkında *Nakdü’n-noksân fî mi‘yâri’l-Mîzân* ve *Neslü’l-himyân fî mi‘yâri’l-Mîzân* isimli iki çalışma yapmıştır. İbn Hacer el-Askalânî ise eserin hem muhtasarı hem zeyli ve ikmalî niteliğindeki *Lisânü’l-Mîzân*’ını yazmıştır. Kırk yedi yıl emek verdiği bu çalışmasında İrâkî’nin Zeyl’inde yer verdiği râvîleri aynen alıp “ذ”, kendisinin tesbit ettiklerini ise “ج” harfiyle göstermiştir. İbn Hacer belirlediği hataları göstermek ve kitapta olması gereken râvîleri eklemek için *Tahrîrü’l-Mîzân*’ı, Zehebî’nin gerekçesini söylemeden tazîf ettiği râvîlerle alakalı *Takvîmü’l-Lisân*’ı ve 2000’e yakın biyografi içeren *Zeylü’l-Mîzân*’ı kaleme almıştır.¹⁵⁵

¹⁵⁴ Zehebî, *Mîzânü’l-i‘tidâl*, 4/616.

¹⁵⁵ *Mîzan*’ın metodu, kaynakları ve nüshalarına dair bk. Zehebî, *Mîzânü’l-i‘tidâl fî nakdi’r-ricâl*, 1995/1416, 86-93 (neşreden giriş); Kandemir, “*Mîzânü’l-i‘tidâl*”, 30/218, 219.

1.3.3. *Kütüb-i Sitte Ricâline Özel Eserler*

İlim geleneğimizde herhangi bir eserden hareketle kaleme alınan zeyil, ihtisar veya şerhler yoluyla İslamî literatürün zenginleştirildiği bilinmektedir. Özellikle ricâl ilimleri bunun örnekleriyle doludur. Cemmâîlî'nin (ö. 600/1203), *Kütüb-i Sitte* râvîlerini içeren *el-Kemâl fî esmâ'i (ma'rifeti) 'r-ricâl* isimli eseri de üzerine çok sayıda çalışma yapılmış cerh-ta'dîl eserlerinden bir tanesidir. İçerik olarak Hz. Muhammed'in (s.a.s.) hayatı ile başlayan bu eserde müellif râvî biyografilerini bir araya getirir. Bunun üzerine Yûsuf b. Abdurrahman el-Mizzî (ö. 742/1341) sekiz yıllık bir süreç içerisinde ihtisar-tashih çalışmaları yapmış ve yeni biyografiler de ekleyerek, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâ'i 'r-ricâl* adlı yeni bir kitap telif etmiştir. Bu ise *el-Kemâl*'in neredeyse üç katı genişliğinde 8045 râvînin biyografisini içeren oldukça geniş bir ricâl kaynağına dönüşmüştür.¹⁵⁶ Zehebî de hocası Mizzî'nin *Tehzîbü'l-Kemâl*'ine büyük önem vermiş ve bu eser üzerine çeşitli çalışmalar yapmıştır. Bunlardan ilki ve en hacimli *Tezhîbu Tehzîbi'l-Kemâl*'dir. İkincisi *el-Kâşif fî ma'rifeti men lehû rivâye fî'l-Kütübi's-Sitte*, üçüncüsü *el-Mücerred min Tehzîbi'l-Kemâl (fî esmâ'i ricâli'l-Kütübi's-Sitte)*, dördüncüsü ise *el-Muktedab min Tehzîbi'l-Kemâl*'dir.

Tezhîbu Tehzîbi'l-Kemâl

Tezhîbu Tehzîbi'l-Kemâl, Zehebî'nin bazı isimleri ve ölüm tarihlerini tashih edip yeni bilgiler ekleyerek hazırladığı ikmâl ve ihtisar çalışmasıdır.¹⁵⁷ Kütüphanelerde pek çok kaydı bulunan bu çalışmanın Zehebî'nin el yazısı ile yaptığı tashihleri içeren bir nüshası Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'ndedir.¹⁵⁸ Safiyyüddin Ahmed b. Abdullah el-Hazrecî, *Tezhîbü't-Tehzîb* üzerine *Hulâsatü Tezhîbi Tehzîbi'l-Kemâl* adıyla bir ihtisar kaleme almıştır.¹⁵⁹

¹⁵⁶ M. Yaşar Kandemir, “el-Kemâl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002), 25/223; eser üzerine yapılan çalışmalara dair bk. Özşenel, “Bir Kemâl Hikayesi”.

¹⁵⁷ es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 2/115; Ziriklî, *el-A'lâm*, 5/326.

¹⁵⁸ Kandemir, “el-Kemâl”, 25/223.

¹⁵⁹ Safiyyüddin Ahmed b. Abdullah Hazrecî, *Hulâsatü Tezhîbi Tehzîbi'l-kemâl fî esmâ'i 'r-ricâl* (Bulak: el-Matbaatü'l-Kübra'l-Miriyye, 1301/1884).

el-Kâşif fî Ma'rifeti Men Lehû Rivâye fî 'l-Kütübi's-Sitte

Zehebî, 720 yılında kaleme aldığı *el-Kâşif* isimli eserinin, Mizzî'ye ait *Tehzîbü'l-Kemâl*'in özeti olduğunu belirtir.¹⁶⁰ Müellifi tarafından zaman zaman tashih edildiği ve eklemelerin yapıldığı belirtilen¹⁶¹ *el-Kâşif* hakkında Tâceddin es-Sübkî nefis bir kitap ifadesini kullanmaktadır.¹⁶² Hatta Zehebî'nin biyografilere eklediği bilgi ve değerlendirmeler göz önünde bulundurulduğunda, *el-Kâşif*'in müstakil bir telif olarak dahi nitelendirilebileceği söylenmiştir.¹⁶³ Zehebî bu muhtasar kitabında *Kütüb-i Sitte* râvîlerini derlemiş ve Mizzî'nin mezkûr kitabının hacmini neredeyse onda bire indirmiştir. Hadis çevrelerinde büyük ilgi gördüğünden bu eser üzerine pek çok çalışma yapılmıştır. Söz gelimi İbnü'l-İrâkî bu eser üzerine bir zeyil, Sıbt İbnü'l-Acemî ise bir hâşiye yazmıştır.¹⁶⁴

el-Mücerred min Tehzîbi'l-Kemâl (fî esmâ'i ricâli'l-Kütübi's-Sitte)

Zehebî'nin, *Tehzîbü'l-Kemâl*'i esas alarak yazdığı üçüncü eser *el-Mücerred min Tehzîbi'l-Kemâl (fî esmâ'i ricâli'l-Kütübi's-Sitte)*'dir. Bu çalışma kendi içinde alfabetik olarak sıralanmış on tabakadan meydana gelmektedir. Zehebî bu çalışmasında sadece *Kütüb-i Sitte* ricâlini incelemiş ve râvîler tabaka sistemi esas alınarak sıralanmıştır. Eserin yazma halinde bulunduğu bilinmektedir.¹⁶⁵

el-Muktedab min Tehzîbi'l-Kemâl

Zehebî'nin, *Kütüb-i Sitte* müelliflerinin diğer eserlerinde bulunan râvîleri konu edindiği bilinen¹⁶⁶ bu eseri hakkında kaynaklarda detaylı bilgi bulunmamaktadır. Sehâvî, kitabın ismine değinmese de Zehebî'nin bu içerikte bir eseri olduğuna işaret etmektedir.¹⁶⁷ Zehebî'nin *Tehzîbü'l-Kemâl*'i esas alarak telif ettiği eserleri aşağıdaki gibi gösterebiliriz:

¹⁶⁰ Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, *el-Kâşif fî ma'rifeti men lehû rivâye fî 'l-kütübi's-sitte* (Cidde: Dârü'l-Kıble li's-Sekâfeti'l-İslâmiyye, 1413/1992), 1/8, 81, 187.

¹⁶¹ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/154.

¹⁶² Sübkî, *Tabâkâtü's-şâfiyyeti'l-kübrâ*, 9/104.

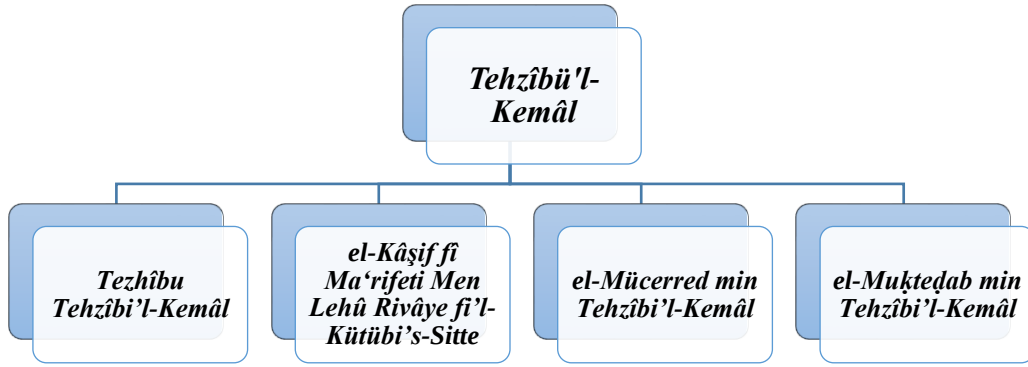
¹⁶³ Altıkulaç, "Zehebî", 44/186.

¹⁶⁴ Kandemir, "el-Kemâl", 25/223.

¹⁶⁵ Özşenel, "Bir Kemâlin Hikayesi", 159; Ayrıca bk. Kandemir, "el-Kemâl", 25/223.

¹⁶⁶ Özşenel, "Bir Kemâlin Hikayesi", 159; Altıkulaç, "Zehebî", 44/186.

¹⁶⁷ Sehâvî, *el-İ'ân bi't-tevbîh*, 219.

Şekil 4. Zehebî'nin *Tehzîbü'l-Kemâl*'i esas alarak yazdığı kitaplar

1.3.4. Muvassak Râvîlere Özel Risâleler

Men tüküllime fîhi ve huve müvessekun ev sâlihu'l-hadis

Zehebî'nin sika olduğu halde bazı münekkitlerce eleştirilen *Kütüb-i Sitte* râvîlerini cerh ve ta'dîl açısından değerlendirdiği bu risâlede 405 biyografi bulunmaktadır.¹⁶⁸ Eserin telif tarihine dair net bir bilgi bulunmamakla birlikte muhakkik Abdullah b. Dayfullah er-Ruhaylî mezkûr eserin *er-Ruvâtü's-Sikâtü'l-Mutekellem Fihim Bimâ Lâ Yûcibu Reddehüm* isimli risâleden önce telif edildiğini düşünmektedir. Zira ona göre Zehebî önce *Men tüküllime Fih* isimli eserini telif etmiş ve burada sika râvîlerin yanı sıra onlar kadar güvenilir olmasa da rivâyetleri makbul sayılan muvassak râvîleri zikretmiştir. Daha sonra ise sadece sika râvîleri bir araya getiren müstakil bir risâle kaleme almak niyetiyle *er-Ruvâtü's-Sikât*'ı telif etmiştir.¹⁶⁹

Aynı risâlenin, *Zikru esmâ'i men tüküllime fîhi ve hüve müvessak* ismi ile neşredilmiş, Muhammed Şekûr el-Meyâdinî tarafından tahkik edilen nüshasında ise 401 râvî bulunmaktadır.¹⁷⁰ Çalışmanın sonraki bölümlerinde müstakil olarak konu edileceği üzere Zehebî'nin, münekkit temelli bir ricâl tenkit sistemi bulunmaktadır. Ayrıca yaşadığı asrın muahharlığı sebebiyle cerh-ta'dîl lafızlarının kullanımının da büyük oranda istikrara kavuştuğunu söylemek mümkündür. Tenkit edilmelerine rağmen tevsiki hak ettiğini düşündüğü ricâlî derlediği bu risâlesinde Zehebî, sika, vüssikâ, sadûk, ahadü'l-a'lâm gibi ta'dîl sigaları ile vasıflandırdığı râvîleri

¹⁶⁸ Zehebî, *Men tüküllime fih*, 574; Altıkulaç, "Zehebî", 44/186.

¹⁶⁹ Zehebî, *Men tüküllime fih*, 13.

¹⁷⁰ Zehebî, *Zikru esmâ'i men tüküllime fih*, 210.

haklarındaki tenkit ve çoğu zaman münekkidi ile birlikte zikreder. Bunun yanı sıra herhangi bir ta'dîl lafzı kullanmadan aktardığı şahısların yanı sıra bazı râvîleri ise “Şeyhu'l-Buhârî¹⁷¹ veya “Müslim onunla istişhâd etti” sözleri ile tevsik ettiği görülür. Çoğunluğu, *Mîzânü'l-i 'tidâl*'de حc alameti ile tashih ettiği râvîlerden oluşan bu liste, Zehebî'nin ricâl tenkit usûlünün pratikteki yansımalarını görmek açısından da ayrıca dikkate şayandır. Râvîleri neden ta'dîl ettiğini açık bir şekilde belirtmese de bazı tercemelerde kullandığı ifadelerden ta'dîl gerekçesi anlaşılmaktadır. Zehebî'nin tenkit kabul şartları başlığı altında bunlar hakkında detaylı bilgi verilecektir.

er-Ruvâtü's-Sikâtü'l-Mütekellem Fihim Bimâ Lâ Yücibu Reddehüm

Zehebî, *Mîzânü'l-i 'tidâl*'den sonra telif ettiğini söylediği bu risâlesinde, zarar verici olmadığını düşündüğü, hafif ithamlar sebebiyle tenkit edilmiş 92 râvîyi ve tenkit edilme gerekçelerini ele almaktadır.¹⁷² Eser için kaleme aldığı mukaddimede mezkûr risâleyi telif sebebini açıklayan ve münekkitlerin râvîleri cerh etme sebeplerine değinen Zehebî, adeta kısa bir cerh-ta'dîl usûlü telif etmiştir. Burada râvîlerin tenkit edildikleri hususlardan bahsetmiş ve bunlardan râvîlerin güvenilirliğine zarar vermeyecek olanlarına işaret etmiştir. Böylece Zehebî, kaleme aldığı mukaddime ile risâlede isimlerine yer verdiği râvîlerin tevsik gerekçelerini açıklamış olmaktadır. *Mîzânü'l-i 'tidâl*'den sonra telif edilmiş olmasından hareketle mezkûr risâlenin 724 yılından sonraki bir dönemde yazıldığı söylenebilir. Diğer pek çok eserinde râvî isimleri sonrası verilen rumuzlar, bu risâlede bulunmamaktadır.

Beşşâr Avvâd, Zehebî'nin *Târîhu'l-İslâm*'ını konu edindiği çalışmasında mezkûr risâleye müstakil olarak yer vermez¹⁷³ ancak *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*'ya yazmış olduğu mukaddimede bu iki eserin birbirinden farklı olduğunu belirtir.¹⁷⁴ Nitekim mezkûr iki risâle incelendiğinde bunların farklı çalışmalar olduğu açıkça görülmektedir. *er-Ruvâtü's-sikât*'ta yalnızca 91 râvî incelenirken *Men tüküllime*

¹⁷¹ Zehebî, *Men tüküllime fih*, 342.

¹⁷² Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, *er-Ruvâtü's-sikât el-Mütekellem fihim bimâ lâ yücibu reddehum* (Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1412/1992), 23.

¹⁷³ Ma'ruf, *ez-Zehebî ve menhecuhû fî kitâbihî Târîhi'l-İslâm*, 193.

¹⁷⁴ Ma'ruf, *Mukaddimetü Siyeri a'lâmi'n-nübelâ*, 81.

Fih'te 400'den fazla biyografi vardır. Bunun yanında iki kitabın mukaddimesi de birbirinden farklıdır.¹⁷⁵

1.4. Zehebî'nin Ricâl İlmine Etkisi

Hayat hikayesi ve ricâl ilmine katkısı yukarıda açıklanan Zehebî, ricâl edebiyatı ve biyografi yazıcılığı konusunda yaşadığı yüzyılın en önemli isimlerindendir. Nitekim Zehebî hakkında “Şeyh, büyük hafız, İslam tarihçisi ve muhaddislerin şeyhi” ifadelerini kullanan İbn Kesîr, onun ölümü ile hadis şeyhliğinin ve hafızlığının sona erdiğini iddia etmiştir.¹⁷⁶ İbn Nâsiriddîn ise onun ricâl tenkidi konusunda işaret/model (âyet), cerh ve ta'dîl konusunda dayanak (umde) olduğunu belirtir.¹⁷⁷ İlgili alanlardaki otoritesinden dolayı Zehebî'nin öğrencilerinden Hüseyinî (ö. 765/1364), hocası hakkında “muhaddislerin şeyhi, hafız ve kurrâların örneği, Şam'ın muhaddisi ve tarihçisi” sözleriyle onun ilmî mevkiine dikkat çeker. Hatta Hüseyinî'ye göre, hadis âlimlerinin oluşturduğu 23. tabakadaki beş kişiden birisi Zehebî'dir.¹⁷⁸

Zehebî, ricâl ve hadis alanındaki saygınlığından dolayı henüz hayatta iken asrının muhaddisi ve hafızların şeyhi olarak kabul edilmiştir. Mesela Safedî, hocası hakkında “Ulaşılmaz bir hafız, tartışılmaz bir hatip, hadis ve rical ilmine vâkıf, hadisleri ve illetlerini bilen, insanların biyografilerini bilen, hayatları hakkındaki karışıklıkları ve şüpheleri gideren, zekâ fışkıran bir zihin” dedikten sonra onun çok sayıda eser yazdığına dikkat çeker.”¹⁷⁹ Telif ettiği pek çok eser ile Zehebî'yi takip eden İbn Hacer el-Askalânî ise onun, yaşadığı dönemde öne çıkan isimlerden olduğunu, insanların ona ve yazdıklarına yöneldiğini belirtir.¹⁸⁰

Tâceddîn es-Sübkî bazı hususlarda tenkit etmiş olsa da hocası Zehebî'yi, el-Mizzî (ö. 742/1341), el-Birzâlî (ö. 739/1339) ve eş-Şeyh el-İmam el-Vâlid (Takıyyüddîn es-Sübkî) (ö. 756/1355) ile birlikte yüzyılın 4 hadis hafızından birisi

¹⁷⁵ Ebû Abdurrahman, *Davâbitü'l-cerh ve't-ta'dîl*, 102, 103; Zehebî, *Men tüküllime fih*, 11, 12.

¹⁷⁶ Ebü'l-Fidâ İmadüddin İsmail b. Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye* (Beyrut: Darû İhyai't-Turâs, 1408/1988), 259, 260.

¹⁷⁷ Şemseddin Muhammed b. Ebî Bekr İbn Nasirüddîn, *er-Reddû'l-Vâfir* (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1393/1973), 31.

¹⁷⁸ Ebü'l-Mehâsin Şemseddin Muhammed b. Ali b. el-Hasan Hüseyinî, *Zeylu Tezkiretü'l-huffâz* (Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998), 22.

¹⁷⁹ es-Safedî, *Nektü'l-himyân fî nüketi'l-umyân*, 228.

¹⁸⁰ İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-kâmine fî a'yâni'l-mieti's-sâmine*, 5/67.

olarak takdim eder.¹⁸¹ Zehebî'nin tarih alanındaki otoritesini ise aşağıdaki cümlelerle dile getiren Sübkî onun hakkında “Sanki ümmetin hepsi bir yerde toplanmış, Zehebî de onlara bakıp bilgiler vermiştir.”¹⁸² benzetmesini yapar ve şöyle der:

Hocamız, üstadımız, imam, hâfız Şemsüddîn Ebû Abdillâh et-Türkmânî ez-Zehebî yüzyılın muhaddisidir... Benzersiz basiret sahibi, çözümsüz durumlarda başvurulacak bir hazine, hıfzı açısından varlıkların imâmı, lafız ve anlam açısından asrın altını (zehebî), cerh ve ta'dîl şeyhi ve her açıdan adamın hasıdır... Allah onu en güzel karşılıkla mükâfatlandırsın.¹⁸³

Yukarıda zikredilen beyanlar ve eserlerine gösterilen teveccüh Zehebî'nin sonraki âlimler tarafından hüsnükabul gördüğünün açık göstergelerindendir.¹⁸⁴ Nitekim Suyûtî, kendi döneminde yaşayan muhaddislerin ricâl ilmi hakkında şu dört kişiye muhtaç olduğunu belirtir: Mizzî, Irâkî, Zehebî ve İbn Hacer el-Askalânî.¹⁸⁵ Suyûtî'nin bu tesbiti Zehebî'nin sadece yaşadığı yüzyılı değil sonraki dönem muhaddislerini de etkilediğini göstermesi bakımından önemlidir.

Zehebî'yi “ricâl tenkidinde tam istikra sahibi”¹⁸⁶ sözleri ile tanıtan İbn Hacer el-Askalânî'nin, hac ibadetini yerine getirirken zemzem suyu içip Zehebî gibi bir hadis hâfızı olmak için dua ettiği nakledilmiştir.¹⁸⁷ O, Zehebî'yi sadece mezkûr sözlerle takdir etmekle yetinmemiş, aynı zamanda yazdığı kitaplar üzerine çeşitli çalışmalar yaparak onun alandaki otoritesine dikkat çekmiştir. Nitekim Zehebî'nin bıraktığı ilmî mirastan istifade eden İbn Hacer el-Askalânî'nin, ona ait ricâl çalışmalarını neredeyse adım adım izlediği ve benzer içerikli çok sayıda eser telif ettiği bilinmektedir. Mesela İbn Hacer el-Askalânî'nin, Zehebî'nin *Telhîsü'l-Müstedrek*'ine dair notları içeren *et-Ta'lik 'alâ Müstedreki'l-Hâkim*'i hadis; Zehebî'nin zayıf râvîlere dair *Mizânü'l-i'tidâl*'inin özeti ve tamamlayıcısı

¹⁸¹ Sübkî, *Tabâkâtü's-şâfiyyeti'l-kübrâ*, 9/100.

¹⁸² Sübkî, *Tabâkâtü's-şâfiyyeti'l-kübrâ*, 9/101.

¹⁸³ Ebu Gudde'nin Zehebî hakkındaki değerlendirmeleri için bk. Ebü'l-Hasenat Muhammed Abdülhay b. Muhammed Leknevî, *Hadis Değerlendirme Kriterleri*, çev. Mahmut Yazıcı (Ankara: Takdim, 2019), 240, 27. dipnot. Sübkî, *Tabâkâtü's-şâfiyyeti'l-kübrâ*, 9/100, 101.

¹⁸⁴ es-Safedî, *Nektü'l-himyân fî nüketi'l-umyân*, 227.

¹⁸⁵ Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr Suyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1403/1982), 522.

¹⁸⁶ Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *Nüzhetü'n-nazar fî tavzihi Nuhbeti'l-fiker fî mustalahi ehli'l-eser* (Dimaşk: Matbaatü's-Sabah, 1421/2000), 138.

¹⁸⁷ Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahmân b. Muhammed Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-dürer fî tercemeti Şeyhi'l-İslâm İbn Hacer* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1419/1999), 1/166; Suyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz*, 552.

mahiyetinde olan *Lisânü'l-Mizân*'ı ve Zehebî'nin *el-Müştebih fi'r-ricâl*'indeki hataları düzeltmenin yanı sıra bu eserde olmayan bazı isimlerin doğru telaffuzunu tespit etmek için yazdığı *Tebsîrü'l-müntebih bi-tahrîri'l-Müştebih*'i, Zehebî'nin *Tezkiretü'l-huffâz*'da zikrettiği fakat Mizzî'nin *Tehzîbü'l-Kemâl*'inde yer vermediği hâfızları bir araya getirdiği *Tertîbü Tabakâti'l-huffâz li'z-Zehebî 'alâ hurûfi'l-mu'cem*'i ricâl; Zehebî'nin *el-İber*'i üzerine Hüseyinî'nin kaleme aldığı zeylin devamı mahiyetinde olan *Zeyl 'alâ Zeyli'l-Hüseyinî*'si ve her ne kadar tamamlayamasa da Zehebî'nin *el-İşâre ilâ vefeyâti'l-a'yân ve'l-müntekâ min Târîhi'l-İslâm*'ını *Urcûze fî Vefeyâti'l-a'yân li'z-Zehebî (Nazmü Vefeyâti'l-a'yân li'z-Zehebî, Nazmü vefeyâti'l-muhaddisîn)* adıyla nazma çektiği çalışma tarih disiplini ile ilgilidir.¹⁸⁸ İbn Hacer el-Askalânî'nin, mezkûr çalışmaları Zehebî'nin yazdığı kitapların ihtisarı, tamamlayıcısı ve eleştirisidir. Tüm bu çalışmalar ricâl ve tarih alanındaki düşünce dünyasına Zehebî'nin etkisini göstermesi bakımından önem arz etmektedir.

Zehebî'nin bir münekkid olarak hem kendisinden sonraki asırlara etkisi hem de özgünlüğünü göstermesi açısından önemli bir diğer değerlendirmeye de İkteishat'ın, ricâl ilminin gelişim seyrine dair yaptığı çalışmasında rastlanmaktadır. Çalışmasında münekkitlerin tabakalarına değinen yazar, Zehebî'yi “müçtehid münekkitler” grubunda zikretmektedir.¹⁸⁹ Bu hususa dikkat çeken Turhan, onun birebir gözlemlerden ziyade önceki münekkitlerin görüşlerine dayanarak kanaat beyan eden münekkitleri müçtehit olarak vasıflandırdığını belirterek, İkteishat'ın “müçtehid münekkit” tanımlamasına itiraz etse de râvîler hakkında önceki münekkitlerin görüşlerinden hareketle içtihatla bulunma prensibinin Zehebî için de söz konusu olduğuna dikkat çekmektedir.¹⁹⁰

Zehebî'nin, kendinden sonraki münekkitlere etkisini göstermesi açısından cerh ve ta'dil mertebelerinin gelişim sürecini incelemek yerinde olacaktır.¹⁹¹ İlk defa

¹⁸⁸ Ayrıntılı bilgi için bk. M. Yaşar Kandemir, “İbn Hacer el-Askalânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999).

¹⁸⁹ Mashhoor A.S. İkteishat, *A Critical Study of The Science of Jarh and Ta'dil in Hadith Literature: Case Studies and Analysis* (University of Manchester, Doktora, 1996), 39, 40.

¹⁹⁰ Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi Hicrî İlk İki Asır*, 116.

¹⁹¹ Cerh-ta'dil lafızlarının gelişim seyrine dair bk. Fatih Gümüş, *Hadis Usulünün Gelişimi* (Ankara: Fecr Yayınevi, 2021), 215-223.

İbn Ebî Hâtım (ö. 327/938) ta'dîl mertebelerini dört bölüme ayırmıştır.¹⁹² Sonraki yüzyıllarda ise İbnü's-Salah, Nevevî (ö. 676/1277) ve birçok hadis âlimi İbn Ebî Hâtım gibi ta'dîl lafızlarını dört bölümde incelemiştir.¹⁹³ Zehebî'ye gelindiğinde ise bu mertebelerin sayısı farklılaşmıştır. Çalışmanın ikinci bölümünde kapsamlı bir şekilde mukayese edileceği üzere *Mizânu'l-itidâl*'in farklı baskılarında çeşitli değişiklikler olmakla birlikte sebt-huccet, sebt-hafız, sika-mütkın, sika-sika gibi râvînin ta'dîlini belirten iki farklı lafzın tekrarlanması İbn Ebî Hâtım zikretmemişken Zehebî bu maddeyi ta'dîlin en üst seviyesi saymıştır. Benzer şekilde İbn Ebî Hâtım cerh mertebelerini dört bölümde değerlendirirken, Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071) gibi bazı âlimler ise bu taksimi kabul etmiştir.¹⁹⁴ Zehebî ise itibar edilmeyen râvîleri İbn Ebî Hâtım'de olduğu gibi bir maddede değerlendirmek yerine bunları iki bölümde incelemiştir. Daha açık bir ifade ile Zehebî; Deccâl, kezzâb, vaddâ' terimlerinin muttehem bi'l-kezip ve muttafakun alâ kizbih ıstılahları ile aynı olmadığını görmüş dolayısıyla farklı maddelerde değerlendirmiştir.

Zehebî'nin gerek cerh ve ta'dîl mertebeleri hususundaki tertibi gerekse ricâl değerlendirmelerinin Sübkî, Irâkî, İbn Hacer ve Sehavî başta olmak üzere kendisinden sonraki pek çok hadis âlimini etkilediği bilinmektedir. Örneğin ilk defa Ebû Hâtım tarafından yapılan cerh-ta'dîl mertebelerini Zehebî yeniden tertip ederek, özellikle münekkitlerin görüşlerindeki zahiri tearuzun giderilmesi ve râvîlerin cerh-ta'dîl durumlarının daha doğru anlaşılabilmesi için yeni bir tasnife gittiği bilinmektedir. Detaylarına aşağıda değinilecek olan mezkûr tertip, Zehebî'den sonraki alimler tarafından da genel itibari ile kabul gördüğü ifade edilmelidir. Elbette Zehebî'den farklı düşündükleri hususlar bulunmaktadır. Mesela İbn Hacer, Zehebî'den farklı olarak ta'dîlin ilk mertebesinde “râvîlerin en güveniliridir” (أَوْثَقُ) (النَّاسِ), “râvîlerin en sağlamıdır” (أَثْبَتُ النَّاسِ) gibi tafdîl sîgasıyla ya da “sağlamlıkta

¹⁹² Ahmet Yücel, *Hadis Usûlü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV), 2014), 112.

¹⁹³ Ebû Amr Osmân b. Abdurrahman eş-Şehrezûrî İbnü's-Salâh, *Mukaddimetü İbni's-Salâh* (Dımaşk: Dârü'l-Fikr, 1406/1986), 122-125; Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî Nevevî, *et-Takrîb ve't-teysîr li-ma'rifeti süneni'l-beşiri'n-nezir fî usuli'l-hadis* (Beyrut: Dârü'l-Kitabî'l Arabî, 1405/1985), 52.

¹⁹⁴ Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b. Ali b. Sabit Hatîb el-Bağdadi, *el-Kifâye fî 'ilmi'r-rivâye* (Medine: el-Mektebetü'l-İlmiyye, ts.), 23.

son nokta odur” (إِلَيْهِ الْمُنْتَهَى فِي التَّثْبِتِ) gibi ifadelerle yer vermiştir.¹⁹⁵ Suyûtî ise “Ondan daha sağlamı yoktur” (لَا أَحَدٌ أَثْبَتُ مِنْهُ), “Kim falanca gibi olabilir ki!” (مَنْ مِثْلُ) (فُلَانٌ لَا يُسْأَلُ عَنْهُ) gibi ifadelerin de bu kısma dâhil olduğunu belirtmiştir.¹⁹⁶ Ayrıca İbn Hacer, Zehebî’nin taksiminden farklı olarak cerh mertebelerinin başında أَكْذَبُ gibi ism-i tafdîl kalıplarını zikretmiştir.¹⁹⁷ Buna göre İbn Hacer, Zehebî’nin beş olarak zikrettiği cerh mertebelerinin sayısını altıya yükseltmiştir.¹⁹⁸ Irâkî ise Zehebî’nin taksimini benimsemiş ve bu mertebelerde yer alan râvîlerin rivâyeti ile ilgili çeşitli değerlendirmelerde bulunmuştur.¹⁹⁹ Benzer bir şekilde Irâkî’nin, kendi zamanı için artık odak noktasının râvîler değil muhaddis ve onlardan dinleyenleri kaydeden mukayyidler olduğuna dikkat çeken Zehebî’nin görüşünü tasdik ettiği görülür.²⁰⁰

Sonraki dönem âlimlerine etkisini göstermesi açısından Zehebî’nin, râvîlerin cerh-ta’dîline dair yaptığı bazı açıklamaları incelemek uygun olacaktır. Söz gelimi Süleymân b. Hayyân el-Kûfî’yi (ö. 189/805) bazı hataları nedeniyle Yahya b. Maîn (ö. 233/848) ve İbn Adî, “Sadûktur ve hüccet değildir.” sözü ile eleştirirken,²⁰¹ Zehebî bu görüşe katılmayıp çok hadis rivâyet eden diğer râvîler gibi bu kişinin de bazen hata edebileceğini ve bu durumun ona has olmadığını ifade etmiştir.²⁰² *Men tüküllime fih*’te ise bu râvînin meşhur ve sika olduğuna dikkat çekip²⁰³ mezkûr râvî ile hadis kitaplarında ihticâc edildiğini ifade etmiştir. Zehebî’ye göre bu kişinin Yahya b. Said el-Kattân derecesinde bir râvî olmaması gerçeği onun hadislerinin sıhhatine zarar vermemelidir.²⁰⁴ Mezkûr râvîyi, İbn Hacer’in tevsik ettiği görülür.²⁰⁵ Suyûtî ise

¹⁹⁵ İbn Hacer el-Askalânî, *Nüzhetü’n-nazar*, 136.

¹⁹⁶ Ebü’l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr Suyûtî, *Tedribü’r-râvî fî şerhi Takrîbî’n-Nevevî* (Dâru Taybe, ts.), 1/405.

¹⁹⁷ İbn Hacer el-Askalânî, *Nüzhetü’n-nazar*, 166-167.

¹⁹⁸ Yusuf Mar’aşlı, *İlmü’l-cerh ve’t-ta’dîl ve ehemmiyyetuhû fî dirâseti’l-esânîd ve’l-hükm ale’l-hadis* (Beyrut: Darü’l-Ma’rife, 1430/2009), 146.

¹⁹⁹ Ebü’l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahmân b. Muhammed Şehâvî, *Fethü’l-mugîs bi-şerhi Elfiyyeti’l-hadis li’l-İrâkî* (Kahire: Mektebetü’s-Sünne, 1424/2003), 2/115-121.

²⁰⁰ Ebü’l-Fazl Zeynüddin Abdürrahim b. Hüseyin Irâkî, *Şerhu’t-tebsıra ve’t-tezkire* (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1423/2002), 1/368.

²⁰¹ Ebü Ahmed Abdullah b. Adî el-Cürcanî İbn Adî, *el-Kâmil fî du’afâi’r-ricâl* (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1418/1997), 278-282.

²⁰² Zehebî, *Mizânü’l-i’tidâl*, 2/200.

²⁰³ Zehebî, *Men tüküllime fih*, 239-240.

²⁰⁴ Zehebî, *Târihu’l-İslâm*, 12/175.

onun hakkında taz'îfe dair herhangi bir değerlendirmede bulunmaz.²⁰⁶ Zehebî'nin değerlendirmesine herhangi bir atıf yapmamakla birlikte bu iki münekkidin, adı geçen râvînin ta'dîli hususunda Zehebî gibi düşünüyor olmaları ve ona herhangi bir itirazda bulunmamaları, Zehebî'nin kendisinden sonraki münekkitlere etkisi bağlamında kayda değer bir durumdur.

Zehebî'nin eserleri kendisinden sonraki asırlarda oldukça büyük bir ilgi görmüş ve alimler tarafından kaynak olarak kullanılmıştır. Hatta bu eserler üzerine yeni çalışmalar yapılarak pek çok zeyl veya ihtisarlar kaleme alınmıştır. Bunlarda zaman zaman Zehebî'nin metodu, esere aldığı veya almadığı râvîler ve verdiği hükümler eleştirilmiş olsa da görüşlerinin kendisinden sonraki alimler tarafından yüksek bir oranda kabul gördüğü anlaşılmaktadır. Zehebî'nin *Mîzânü'l-'itidâl*'i bu konudaki en önemli örneklerdendir. Zira başta Zehebî'nin talebeleri Ebü'l-Mehâsin el-Hüseyni (ö. 765/1364) ve Ebü'l-Fidâ İbn Kesir (ö. 774/1373) olmak üzere İbn Hacer, Irâkî, Sıbt İbnü'l-Acemî gibi alimler mezkûr esere zeyl veya ihtisar türünde yeni çalışmalarla katkı sağlamışlardır.²⁰⁷

Zehebî'nin ricâl görüşlerinin sonraki alimler tarafından nasıl karşılandığına dair somut veriler elde edebilmek için Irâkî'nin, *Mîzânü'l-'itidâl* üzerine yapmış olduğu *Zeylû Mîzânü'l-'itidâl* isimli zeyl çalışması incelendiğinde iki münekkkit arasındaki yüksek uyum dikkat çekmektedir. 789 biyografinin bulunduğu eserde Irâkî, Zehebî'nin diğer kitaplarındaki bilgilerden de iktibaslar yapmakta ve *Mîzân*'da olması gerektiğini düşündüğü isimleri mezkûr zeylinde bir araya getirmektedir. Eser incelendiğinde ise iki münekkidin çok az sayıda râvî hakkında birbirlerinden farklı düşündükleri görülmektedir.²⁰⁸ Bu da Zehebî'nin ricâl hususundaki tercih ve içtihatlarının sonraki alimler nezdindeki kabulüne dair güçlü deliller sunmaktadır.

Zehebî'nin kendisinden sonraki ricâl alimleri tarafından tenkit edildiği hususlardan birisi de eserlerinde yer alan mükerrer biyografilerdir. Ancak bazı

²⁰⁵ Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *Fethü'l-Bârî bi-Şerhi Sahîhi'l-Buhârî* (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, ts.), 1/407; Ayrıca bk. İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-mîzân*, 9/317.

²⁰⁶ Suyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz*, 122.

²⁰⁷ Kandemir, "Mîzânü'l-'itidâl", 30/218, 219.

²⁰⁸ Zehebî'nin herhangi bir ismi, eserinde daha önce zikrettiğini ifade etmek için kullandığı *مر* ıstılahı için bk. Ebü'l-Fazl Zeynüddin Abdürrahim b. Hüseyin Irâkî, *Zeylu Mîzânü'l-'itidâl* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1416/1995), 10, 19, 96, 125, 152.

biyografilerin mükerrer olduğuna bizzat Zehebî kendisi işaret etmektedir.²⁰⁹ Bu da onun mükerrer tercümelerden en azında bir kısmını bilinçli olarak yaptığını göstermektedir. Zira bu uygulama farklı isim, künye veya lakabı ile bilinen râvîlerin araştırmacılar tarafından kolaylıkla bulunmasına katkı sağlayacaktır.

Zehebî'nin ricâl ve tarih bilgisi hakkında yukarıda zikredilen övgü dolu sözlerin nedeni, kaleme aldığı eserler ve bunların sonraki yüzyıllara etkisi ile yakın ilişkilidir. Zehebî'nin ricâl alanında yazdığı kitaplardan bazılarına ve bunlar üzerine yapılan çalışmaların muhtasar bir listesine yukarıda değinildi. Burada vurgulanması gereken bir başka nokta ise Zehebî'nin yaşadığı asrın en çok eser yazan âlimlerinden olduğu ve kitaplarının büyük ilgi gördüğü, eserlerinin onun ders halkalarına gelenler tarafından çoğaltılarak daha geniş coğrafyalara ulaştığıdır.²¹⁰ Ayrıca Zehebî'nin kitaplarının bir kısmının ihtisâr, zeyil ve ikmâl çalışması olduğu da vurgulanmaktadır. Fakat bu kitapların, sadece bir önceki üzerine yapılmış çalışmalardan ibaret olmayıp esas alınan metne çeşitli tashih, tenkit ve eklemelerin yapıldığı orijinal kitaplar hüviyeti taşıdığı dikkatten kaçırılmamalıdır.

Zehebî kaleme aldığı eserlerle her ne kadar kendi dönemi ve sonrasındaki âlimleri etkilemişse de bazı konularda tenkit de edilmiştir. Mesela sahabîlere tahsis ettiği eserinde uzunca tanıttığı Midlâc b. 'Amr es-Sülemî'yi, ricâle dair başka bir eserinde meçhul olarak değerlendirerek "Kim olduğu bilinmiyor." yorumunu yaptığı için İbn Hacer tarafından eleştirilir.²¹¹ Ebû Gudde'nin yorumu bu bağlamda dikkat çekicidir: "Bunlar onun ilim ve hasenatının enginliği yanında küçük taşkınlıklar gibidir. Çünkü mükemmellik yalnızca Allah'a aittir. Zehebî gibi hıfzın zirvesi de bazen unutulabilir."²¹² Esasında Zehebî, eserlerini sonradan edindiği bilgi ve yeni gelişmeler neticesinde güncelleyerek bir nevi tekâmül sürecine tâbî tutmaktadır. Tarihsel anlamda neredeyse ilk eseri sayılabilecek *Târîhu'l-İslâm*'a, sonradan biyografiler eklemesi veya var olan tercemelerdeki verileri güncellemesi bunun en önemli örneklerindendir. Böylece Zehebî hem eserlerini olabildiğince güncel verilerle yenilemiş hem de gözden kaçan kusurlardan arındırmış olmaktadır. Tüm

²⁰⁹ Zehebî, *Dîvânü'd-du'afâ*, 107, 117, 149, 175 vd.

²¹⁰ İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-kâmine fî a'yâni'l-mieti's-sâmine*, 3/337. Zehebî'ye ait eserlerin sayısına dair araştırmacılar tarafından ortaya konulan farklı tespitlere yukarıda değinildi. Detaylı bilgi için bk. 14. dipnot.

²¹¹ Leknevî, *Hadis Değerlendirme Kriterleri*, 219, 241.

²¹² Leknevî, *Hadis Değerlendirme Kriterleri*, 241.

bunlara rağmen Zehebî de kendisinden sonraki âlimler tarafından zaman zaman tenkit edilmiş ve çeşitli yönlerden eleştirilmiştir.

Sübkî, *Tabakât*'ında Zehebî'nin ricâl bilgisi konusundaki vukûfiyetinden övgü ile bahsettikten sonra, onu başta Eş'arîler olmak üzere Ehl-i sünnet âlimlerinin biyografilerinde objektif ve insaflı davranmamakla tenkit etmiştir.²¹³ Hatta başka bir eserinde, Zehebî'nin kendisinin hocası olduğunu söyledikten sonra hakka tabi olmanın esas olduğunu belirtmiş ve "Allah'a ve ahiret gününe iman eden bir müminin, Zehebî'nin Eş'arîlere yönelttiği aşağılayıcı sözlere itimat etmesi helal değildir."²¹⁴ diyerek Zehebî'nin objektif olmadığını öne sürmüştür. Tarihçilerin [uyması gereken] kural başlığı altında Sübkî, Zehebî'nin *Târîh*'inin güzel ve toparlayıcı olmakla beraber aşırı derecede taassup içerdiğini, Hanefî ve Şafiî âlimlere dil uzattığını, Eş'arîleri tenkit ederken ifratta bulunduğunu ve Mücessimeyi övdüğünü belirtir.²¹⁵ Bir tarihçinin, hayatını ele aldığı kişilerden bir kısmı hakkında uzun nakiller yapıp diğerlerine kısaca yer vermesinin yanlış olduğunu belirten Sübkî, Zehebî'nin İbn Kudâme el-Hanbelî'yi²¹⁶ (ö. 658/1260) uzun uzadıya anlatırken Fahreddin İbn Asâkir'i (ö. 620/1223) yüzeysel olarak ele almasını tenkit eder ve bunu birisinin Hanbelî, diğerinin ise Eş'arî olması ile ilişkilendirir.²¹⁷ Ancak bu iddianın isabetli olmadığı belirtilmelidir. Zira Zehebî, Sübkî'nin iddia ettiğinin aksine övgü dolu sözlerle nitelediği İbn Asâkir'e oldukça uzun bir yer ayırır eserlerinde.²¹⁸ Ancak Sübkî'nin bahsettiği Hanbelîliğin bugün kullanıldığı anlamda fikhî bir mezhep olmayıp teşbih ve tecsim inancına sahip Hanbelî mezhebine bağlılıkları ile öne çıkan dönemin itikadî fırkalarından birisi [Haşevîyye] olduğu da belirtilmelidir.²¹⁹ Nitekim Sübkî, Halîl b. Keykeldî el-Alâî'nin (ö. 761/1359) Zehebî hakkındaki şu sözünü nakleder:

²¹³ Sübkî, *Tabâkâtü's-şâfiyyeti'l-kübrâ*, 9/103.

²¹⁴ Ebû Nasr Tâceddin İbnü's-Sübkî Abdülvehhab b. Ali b. Abdilkâfi Sübkî, *Mu'idü'n-Ni'am: Makam ve Meslek Ahlakı* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019), 137.

²¹⁵ Ebû Nasr Tâceddin İbnü's-Sübkî Abdülvehhab b. Ali b. Abdilkâfi Sübkî, "Kâide fi'l-cerh ve't-ta'dil ve kâide fi'l-müerrihîn", *Erbau resâil fi ulûmil'l-hadis*, ed. Abdulfettah Ebu Gudde (Beyrut: Mektebül-Matbûâtü'l-İslamiyye, 1410/1990), 66, 67.

²¹⁶ Zehebî, *Siyer*, 23/342, 343.

²¹⁷ Sübkî, "Kâide fi'l-cerh ve't-ta'dil ve kâide fi'l-müerrihîn", 72, 73.

²¹⁸ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 13/613-615; Zehebî, *Siyer*, 22/187-190.

²¹⁹ Ferhat Koca, "Hanbelî Mezhebi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 15/527, 533.

Şeyh, hafız Şemseddin ez-Zehebî'nin dininden, takvasından, insanların sözlerini araştırmasından şüphe etmem. Şu da var ki isbât görüşü, tevilden uzak durma ve tenzih [inancından] gaflet onu yendi. Hatta tenzih ehlinde uzak durmayı ve isbât ehline meyletmesini sağladı. Onlardan birini anlattığında onun hakkında söylenen tüm güzel sözler yer verir, özelliklerini abartır, hatalarını görmezden gelir ve bunları mümkün mertebe yorumlar. İmâmü'l-Haremeyn (el-Cüveynî) ve Gazzâlî gibi diğer taraftan birini anlattığında ise özelliklerini abartmaz, onları tenkit edenlerin sözlerini uzatır ve tekrarlar. Fark etmeksizin bu yaptığının din olduğuna inanır. Onların güzel özelliklerinden yüz çevirir. Bu durum yaşadığımız asırdaki kişileri anlatırken de geçerlidir. Birisi hakkında açıktan söylemeye güç yetiremezse Allah ıslah etsin gibi sözler söyler. Bunun nedeni akidedeki farklılıktır.²²⁰

Yukarıdaki sözleri naklettikten sonra Sübkî, *el-Mîzân*'da neden Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210) ve es-Seyfu'l-Âmidî'nin (ö. 631/1233) zayıf râvîler olarak nitelendirildiğini tartışır. Sübkî bu iki ismin hadis rivâyetinin olmadığını, bunları hiç kimsenin cerh etmediğini, naklettikleri şeylerde hiç kimsenin bunları taz'îf etmediğini yani bu kitapta neden bu isimlere yer verildiği sorusunu gündeme getirir.²²¹ Hadis rivâyeti ile meşgul olmamalarına rağmen bu iki âlimin, *Mîzân*'da zikredilmiş olmasının, Zehebî'nin tenkit kabul şartlarına aykırı bir tutum olduğu belirtilmelidir. Ancak mezkûr isimlerin meşhur ve eser sahibi kimseler olduğu dikkate alındığında Zehebî bunlardan es-Seyfu'l-Âmidî'yi itikadi görüşü sebebiyle,²²² Fahreddin er-Râzî'yi ise *es-Sırrü'l-mektûm fî muhâtabeti's-şems ve'l-kamer ve'n-nücûm* isimli kitabının içeriği nedeniyle *Mîzân*'da zikrettiği ifade edilmelidir.²²³

Zehebî'yi eleştirilerinde objektif olmadığı gerekçesiyle ağır bir dille tenkit eden Sübkî, gerekçe olarak, Fahreddin er-Râzî'yi, Zehebî dışında hiç kimsenin el-Fahr olarak adlandırmadığını bilakis ona imam ya da İbnü'l-Hatîb denildiğini belirtir.²²⁴ Oysa Zehebî her ne kadar *Mîzan*'da Fahr diye isimlendirmiş olsa da *Târîh*'inde hem Sübkî'nin bahsettiği şekilde zikretmiş hem de oldukça uzun bir terceme ile ona gereken ehemmiyeti göstermiştir.²²⁵

²²⁰ Sübkî, "Kâide fî'l-cerh ve't-ta'dil ve kâide fî'l-müerrihîn", 43, 44.

²²¹ Sübkî, "Kâide fî'l-cerh ve't-ta'dil ve kâide fî'l-müerrihîn", 46.

²²² Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 2/259.

²²³ Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 3/340; İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-mîzân*, 6/318-321.

²²⁴ Sübkî, "Kâide fî'l-cerh ve't-ta'dil ve kâide fî'l-müerrihîn", 46.

²²⁵ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 13/137-144.

Sübkî, ağır bir dille tenkit ettiği Zehebî'nin, *Mîzânü'l-i'tidâl*'in sonunda söylediği, “Taraf tutma/kayıрма ve hevadan Allah’a sığınırım”²²⁶ sözüne ise “Bundan daha büyük nefsin hevası mı var!” sözleriyle karşılık verip, bununla da yetinmeyerek Zehebî'nin kalbinin mühürlendiğini dahi iddia etmiştir.²²⁷ Mezkûr isimlerin sadece bir eserde zikredilmiş olmasını dahi insaf dışı kabul eden Sübkî'nin, hocasını bu kadar sert bir dille eleştirmiş olmasını anlamlandırmak zor görünmektedir.

Sübkî ve Alâî'nin söz konusu eleştirilerini, hadis tenkitçisinde bulunması gereken özelliklerden, münekkidin cerh-ta'dîl lafızlarının delaletini bilmesi gerektiğine dair prensip çerçevesince ele alan İbrahim Tozlu, Sübkî'nin Zehebî'yi “lafızların delâlet ettiği mânâlardan gerektiği gibi haberdar olmamak” sözleri ile tenkit ettiğini aktarmakta ve konuyla ilgili olduğunu düşündüğü örnekleri sıralamaktadır.²²⁸ Ancak ilgili pasaj dikkatli incelendiğinde Sübkî'nin, Zehebî hakkında Alâî'den naklettiği, “lafızların medlûlünden habersiz olmak”²²⁹ eleştirisine sebep olan lafızların, cerh-ta'dîl ile ilgili değil; söz konusu âlimlerin, kendi eserlerinde kullandığı ve bu sebeple Zehebî tarafından tenkit edildiği, kelimeler veya usûl lafızları olduğunu düşünmekteyiz. Yani Alâî'ye göre Zehebî, kendi mezhebinden olmayan bazı âlimleri, delaletini bilmediği (kelâm vb. ilim dallarına ait) lafızlar sebebiyle tenkit etmektedir. Sübkî ve Alâî'ye göre hiç hadis rivâyeti etmemelerine veya çok az rivâyette bulunmalarına rağmen bu âlimlerin adlarını *Mîzân*'da zikreden Zehebî, hata etmiştir.

Sübkî ve Alâî tarafından yapılan eleştirinin bu şekilde anlaşılmaması durumunda, hocaları Zehebî'yi, “ne konuştuğunu bilmez” anlamına gelecek böylesi ağır bir ifadeyle tenkit etmiş olacaktı ki bu ise makul görünmemektir.²³⁰ Nitekim eğer böyle bir iddiaları olsaydı bunu delillendirmek suretiyle, tenkitte aşırıya kaçtıkları eleştirisinden kendilerini korumuş olurlardı. Oysa söz konusu lafızlara dair

²²⁶ Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*, 1995/1416, 4/616.

²²⁷ Sübkî, “Kâide fi'l-cerh ve't-ta'dîl ve kâide fi'l-müerrihîn”, 45, 46.

²²⁸ İbrahim Tozlu, “İbnü's-Sübkî'nin Kâide Fi'l-Cerhi Ve't-ta'dîl ve Cem'ul-Cevâmi Adlı Eserleri Özelinde Hadis Tenkitçilerinin Uyması Gereken Kurallar”, *Turkish Studies = Türkoloji Araştırmaları (Dergi)* XI/12 (2016), 244.

²²⁹ Sübkî, “Kâide fi'l-cerh ve't-ta'dîl ve kâide fi'l-müerrihîn”, 45; Sübkî, *Tabâkâtü's-şâfiyyeti'l-kübrâ*, 2/14, 15.

²³⁰ Sübkî, “Kâide fi'l-cerh ve't-ta'dîl ve kâide fi'l-müerrihîn”, 45 (muhakkikin notu).

ne *Mîzân*'dan ne de diğer eserlerinden, Zehebî'nin medlulüne vakıf olmadığı için hata ettiğine dair herhangi bir örnek vermemektedirler.

Öte yandan Tozlu tarafından verilen misallerin Zehebî'nin itham edildiği, “lafızların medlulünü bilmemek” iddiasına örnek teşkil etmediği görülmektedir. Şöyle ki, Yahya b. Maîn'in, ta'dîl anlamına gelen “Leyse bihi be's” lafzının medlulünü bilmediği için *Mîzan*'da zikredildiğini belirttiği Abdülaziz b. el-Muhtâr el-Basrî, yazarın iddiasının aksine, İbn Maîn'in az hadis rivâyet etmiş olan veya zayıf râvîler için kullandığı “Leyse bişey” lafzı sebebiyle mezkûr eserde zikredilmiştir. Zira bu eserde yalnızca zayıf râvîler yer almamaktadır. Hakkında tenkit bulunan pek çok sika râvîyi de eserlerinde zikreden Zehebî, Abdülaziz'i de tevsik etmekte ve Yahya b. Maîn'den nakledilen, gerekçesini bilmediğine vurgu yaptığı “Leyse bişey” değerlendirmesi sebebiyle zikrettiğini bizzat kendisi ifade etmektedir.²³¹

Sübkî'nin yukarıda zikredilen eleştirilerine *el-İ'lân bi't-tevbîh* adlı eserinde yer veren Sehâvî, biyografilerin çoğunda Zehebî'nin umde olduğunu belirterek Sübkî'nin eleştirinin dozunu kaçırdığını ve Zehebî'nin Eş'arîlere eleştirilerinde olduğu gibi Sübkî'nin de Hanbelîleri eleştirirken ileri gittiğini, dolayısıyla Sübkî'nin tenkit ettiği hataya kendisinin düştüğünü ifade etmiştir. Zehebî'nin itham edildiği konularda hatasız olmadığını belirten Sehâvî, Zehebî'nin büyüklüğünü görmek için İbn Hacer'in Zehebî'nin mertebesine yükselmek niyeti ile zemzem suyu içmesinin yeterli olduğunu belirtir.²³²

Ebû Gudde, Zehebî'nin sûfilere karşı taassubunu eleştiren Sübkî'yi şu sözleriyle tenkit eder: “Allah'a şahadet ederim ki İmam Zehebî; sâlih, muttakî bir imamdır. Muttakî, sâlih tasavvufçuları sever. Sûfiler hakkında hüsn-i zan beslenmesini emreder. Ancak onların taşkınlıkları/şatahat ve muhalif hareketlerinden korkar ve bu hususta uyarırdı. Bu, dinin bir gereği ve emanetidir.”²³³ Son olarak, *Mîzanü'l-İtidâl*'de zikredildiği ve ağır ithamların bulunduğu iddia edilen Ebû Hanîfe biyografisinin de Zehebî'ye ait olmadığını ve onun eserine sonradan başkaları tarafından derc edildiğini uzun uzadıya konu edinen Ebû Gudde, bu yersiz ithamlara karşı Zehebî'yi savunur.²³⁴

²³¹ Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 2/634; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 4/684.

²³² Sehâvî, *el-İ'lân bi't-tevbîh*, 126, 127.

²³³ Gudde, *Hadis İlminde Cerh ve Ta'dil*, 57.

²³⁴ Leknevî, *Hadis Değerlendirme Kriterleri*, 109-113.

Zehebî'nin hadis râvîleri hakkında aktardığı bilgiler sonraki dönem âlimleri tarafından kabul görmüşse de bazı nakilleri eleştirilmiş, eserlerinde tekrara düştüğü ifade edilmiştir. Yaptığı nakillerin sıhhati konusunda eleştirilere Ebû Umeyye b. Yalâ hakkında Şu'be'den yaptığı rivâyet örnek verilebilir. “Ahmak kadınlara süt emzirtmeyin.”²³⁵ hadisine “Çünkü süt nesilden nesile aktarır.”²³⁶ ifadesini ziyade eden İkrime b. İbrahim'in zayıf bir râvî olduğu konusunda icmâ vardır. Ebû Umeyye b. Yalâ'nın ona mutâbaatı ise hadisi güçlendirmemektedir. Çünkü Ebû Umeyye'nin durumu İkrime'den daha kötüdür.²³⁷ Fakat Zehebî, Şu'be'nin onun hakkında “Ondan [hadis] yazın çünkü o şeriftir.”²³⁸ dediğini nakleder. Zehebî'nin Şu'be'den yaptığı bu naklin doğru olmadığı, çünkü “Ebû Umeyye b. Yalâ'dan [hadis] yazın çünkü o şeriftir yalan söylemez.” sözünü Gulâm Halîl'in zikrettiğini onun ise yalancı olduğunu ifade eden İbn Hacer el-Askalânî, Zehebî'yi Şu'be'nin “onun hadisini yazın.” sözünü kesin bir ifade ile nakletmesini tenkit eder.²³⁹ Burada tenkit edilen nokta Zehebî'nin Ebû Umeyye'yi tevsîk edip etmemesi ile alakalı olmayıp Gulâm Halîl gibi yalan söyleyen birisinin değerlendirmesini zikretmesidir. Çünkü bu râvîyi Zehebî de tazîf etmiştir.²⁴⁰

Tenkit edilen bir diğer husus ise Zehebî'nin eserlerinde aynı râvîyi birden çok defa zikretmesi meselesidir. Söz gelimi, eserinde Münzir b. Ziyâd et-Tâî'yi iki defa tekrarlama örnek verilebilir.²⁴¹ İbn Hacer; Münzir b. Ziyâd'ın *Mizânü'l-İtidâl*'de birden çok yerde zikredilmesine anlam veremeyip bu durumu yadırgamıştır.²⁴² Zehebî'nin eseri incelendiğinde bunun gibi tekrarların olduğu görülmektedir. Bu durumda iki farklı yerde aynı bilgilere mi yer verildiği ya da farklı sonuçlara mı ulaşıldığı sorusu akla gelmektedir. Bu yüzden Münzir b. Ziyâd'ın incelendiği iki farklı yerin çevirisini incelemek uygun olacaktır.

²³⁵ Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-Dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb Taberânî, *er-Ravzû'd-dânî ile'l-Mu'cemi's-sagîr li't-Taberânî* (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1405/1985), 1/100.

²³⁶ Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdülhalik el-Basri Bezzâr, *el-Bahrü'z-zehhâr* (Beyrut: Müessesetu Ulumi'l-Kur'ân, 1409/1988), 18/103.

²³⁷ Muhammed Nâsirüddin Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdisi'z-zaiife ve'l-mevzua ve eseruha's-seyyi' fi'l-ümme* (Riyad: Dârü'l-Maârif, 1412/1992), 12/228.

²³⁸ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/254, 255.

²³⁹ İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-mîzân*, 2/186.

²⁴⁰ İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-mîzân*, 2/186.

²⁴¹ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 4/181, 182.

²⁴² İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-mîzân*, 8/154.

Münzir b. Ziyâd et-Tâî: Muhammed el-Munkedir'den rivayet eder. Dârekutnî şöyle demiştir: Münzir, metrûk bir râvîdir. Onun isminin taklîble Ziyâd b. Münzir olduğunu söyleyen yanlış anlamıştır. Ukaylî, Haccâc b. Nasîr hadisini zikretmiştir. [Haccâc b. Nasîr şöyle der:] Bize Münzir, Zeyd b. Eslem'den, o babasından, o da Ömer'den merfû olarak şu hadisi zikretmiştir: Şirkle beraber bir şey fayda vermediği gibi imanla da hiçbir şey zarar vermez. Münzir b. Ziyâd'ın künyesi Ebû Yahya'dır. Basralı olup Ömer b. Ali el-Fellâs'a yetişmiş ve ondan [hadis] işitmiştir. İbn Adiy onun münkerlerini zikreder. Muhammed b. Sudrân ondan 100 hadis rivayet etmiştir. Fellâs onun kezzâb olduğunu söylemiştir.²⁴³

Münzir, Ebû Yahya: Muhammed el-Munkedir'den rivayet eder. Ebû Ahmed el-Hâkim şöyle demiştir: Onun hadisine mutabakat edilmez.²⁴⁴

Verilen bilgilere bakıldığında Zehebî, her iki biyografide de Münzir b. Ziyâd'ın künyesinin Ebû Yahya olduğuna ve Muhammed el-Munkedir'den rivâyette bulunduğu dikkat çekmesi bahse konu iki ayrı tercemenin esasında aynı kişiye ait olduğunu göstermektedir. İki biyografi arasında yalnızca sekiz kişinin hayatına yer verilmesi ve farklı bilgilerin zikredilmesi Zehebî'nin bu tasarrufu bilinçli yaptığına işaret etmektedir. Aynı şekilde *el-Mugnî*'de 6415. râvî olarak *Mizânü'l-itudâl*'de geçtiği gibi Münzir b. Ziyâd et-Tâî adının zikredilip Dârekutnî'nin açıklamaları tekrarlanmıştır.²⁴⁵ Daha sonra 6423. biyografide ise *Mizânü'l-itudâl*'in ikinci yerinde zikredilen, Hâkim'in onun hadisine mutabakat edilmeyeceğine dair görüşü tekrarlanmıştır.²⁴⁶ Bu da yine söz konusu tekrarın bilinçli yapıldığı fikrini güçlendirmektedir. Her ne kadar mezkûr örnekte söz konusu tekrarın bilinçli yapıldığı anlaşılsa da Zehebî'nin eserlerindeki biyografilerde yaptığı gerek yazım yanlışları gerekse mükerrer biyografilerin varlığı, kendisinden sonraki âlimler tarafından Zehebî'ye yönelik eleştiri mahiyetinde dile getirilen bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır.²⁴⁷

Zehebî'nin bazı görüşlerinin sonraki münekkitler tarafından kabul görmediği de işaret edilmesi gereken bir diğer husustur. Mesela Zehebî, Ahmed b. Abdilvehhâb b. Vâkîd et-Temîmî (ö. 254/868) hakkında münekkitlerin sika değerlendirmesinde

²⁴³ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 4/181; Ayrıca bk. Ebû Cafer Muhammed b. Amr b. Musa b. Hammâd Ukaylî, *ed-Du'afâü'l-kebîr* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1418/1998), 4/198, 199.

²⁴⁴ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 4/182.

²⁴⁵ Zehebî, *el-Mugnî fi'd-du'afâ*, 2/676.

²⁴⁶ Zehebî, *el-Mugnî fi'd-du'afâ*, 2/677.

²⁴⁷ Mesela Zehebî'nin el-Müştebih fi'r-ricâl isimli eserindeki hataların tashihiine dair bk. Ebû Bekr Şemseddin Muhammed b. Abdullah İbn Nâsirüddin, *el-İ'lâm bimâ vakaa fi müştebehi'z-Zehebî mine'l-evhâm* (Medine: Mektebetü'l-Ulum ve'l-Hikem, 1407/1987); Konuya dair ayrıca bk. Kandemir, "Mizânü'l-i'tidâl", 30/218.

bulunduklarını aktarırken, İbn Hacer el-Askalânî bu râvînin sadûk olduğu kanaatindedir.²⁴⁸ Burada İbn Hacer el-Askalânî'nin, Zehebî'nin değil de Nesâî'nin görüşünü esas aldığı anlaşılmaktadır.²⁴⁹

Zehebî, Müsâvir el-Himyârî'de (ö. ?) cehâlet bulunduğunu söyleyip haberinin münker olduğunu belirtir.²⁵⁰ Bu görüşü kabul etmeyen İbn Hacer el-Askalânî ise Zehebî'nin sözünü naklettikten sonra bu râvînin Tirmizî'nin *Sünen*'inde geçen iki hadisi olduğunu söylemiş ve Tirmizî'nin onun rivayetleri hakkında hasen-garîb dediğini ifade etmiştir.²⁵¹ Benzer şekilde Zehebî, Buhârî ve Müslim râvîlerinden Husayn b. Muhammed es-Sâlimî el-Ensârî'yi (ö. ?) Zührî'den başka hiç kimsenin kendisinden rivâyette bulunmadığı ve dolayısıyla pek tanınmayan bir râvî olarak nitelemekle birlikte Buhârî'nin onu tevsik ettiği bilgisine yer verir.²⁵² İbn Hacer el-Askalânî ise “Pek bilinmemektedir.” sözünden sonra “Ben derim ki: İbn Hibbân, Husayn b. Muhammed es-Sâlimî'yi *es-Sikât*'ında zikretmiştir.”²⁵³ değerlendirmesinde bulunur. İbn Hacer el-Askalânî'nin bu açıklaması, iddia edildiği gibi²⁵⁴ Zehebî'nin tenkiti ile alakalı olmaktan ziyade Husayn b. Muhammed hakkında bilgi vermek içindir.

Irâkî'nin, oğlu Ebû Zür'a tarafından tamamlanan ve seçme ahkam hadislerinin şerhini içeren *Tarhu't-tesrîb fî şerhi't-Takrîb* isimli eseri başta olmak üzere ricâl bilgisine müracaat ettiği hemen hemen tüm eserlerinde Zehebî'nin görüşlerine atıfta bulunduğu bilinmektedir.²⁵⁵ Ancak yeri geldikçe Zehebî'nin verdiği

²⁴⁸ Zehebî, *el-Kâşif*; Ebu Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, *Tehzîbu Tehzîbi'l-Kemâl fî esmâ'i'r-ricâl* (el-Fârûku'l-Hadîse, 1425/2004), 1/170; Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb* (Haydarabad: Matbaatu Meclis-i Daireti'l-Maarifi'n-Nizamiyye el-Kâine, 1326/1908), 1/57; Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb* (Haleb: Dârü'r-Reşid, 1406/1986), 82.

²⁴⁹ Abdulaziz b. Abdullah el-Haccâc et-Tambaktî, *er-Ruvât ellezîne vessekahum ez-Zehebî fî'l-Kâşif ve kâle fihim İbn Hacer fî't-Takrîb: Sadûk* (Mekke: Câmîatü Ümmü'l-Kura', Yüksel Lisans, 1431/2010), 119-122.

²⁵⁰ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 4/95.

²⁵¹ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 10/103.

²⁵² Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/554; Zehebî, *el-Mugnî fî'd-du'afâ*, 1/178.

²⁵³ İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-mizân*, 9/284.

²⁵⁴ İbrahim İbrahimioğlu, “Zehebî'nin Râvî Tezkiyesinde Kullandığı ‘İhtecce bihî Şeyhân’ Lafzının Manası (Hakkında Eleştiri Olan Râvîlere Dair Uygulamalı Bir Araştırma)”, *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* IX/1 (2021), 214.

²⁵⁵ Ebû'l-Fazl Zeynüddin Abdürrahim b. Hüseyin Irâkî, *Tarhu't-tesrîb fî şerhi't-Takrîb* (Beyrut: Dârü İhyai't-Türasi'l-Arabi, ts.), 1/112, 125, 2/131, 3/248 vd. Irâkî, *Şerhu't-tebsıra ve't-tezkire*, 1/128,

bilgilerdeki hata veya çelişkili ifadeler de işaret ettiği görülmektedir.²⁵⁶ Öte yandan Irâkî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*'de yer alan hadislerin tahriçlerini konu edindiği kitabında râvîlerin cerh-ta'dîl durumlarını, Zehebî'nin görüşleri üzerinden aktarmaktadır.²⁵⁷ Irâkî'nin, *Zeylû Mîzânî'l-i 'tidâl* ismiyle bir zeyl telif etmiş olmasını da Zehebî'nin kendisinden sonraki asra etkisini gösteren örnekler arasında zikretmek mümkündür, zira o mezkûr eserinde *Mîzânü'l- i 'tidâl*'in daha kapsamlı bir hüviyet kazanması için çeşitli katkılarda bulunmaktadır.²⁵⁸

Zehebî'yi çeşitli konularda ağır bir dille tenkit ettiğine yukarıda değinilen Suyûtî'nin de ricâl bilgisine ihtiyaç duyduğu hemen her meselede, Zehebî'nin görüşlerine müracaat etmesi, çeşitli hususlarda tenkit etse de Zehebî'yi cerh-ta'dîl hususunda otorite kabul ettiğini göstermesi açısından önem arz etmektedir.²⁵⁹

Zehebî'nin kendisinden sonraki asırlara etkisini anlamamıza yardımcı olabilecek bir diğer alim ise İbn Hacer'dir. Zira o, Zehebî'nin ricâl kitaplarını yakından takip etmiş ve benzer kategorilerde çeşitli eserler kaleme almıştır.²⁶⁰ İbn Hacer'in pek çok eserinde Zehebî'ye ricâl bilgisi hususunda atıfta bulunduğu görülmektedir.²⁶¹ Bu gibi yerlerde doğrudan kendi kanaatini beyan etmek yerine Zehebî'nin görüşünü aktarmakla yetinmesi, İbn Hacer'in ona olan itimadının yanı sıra Zehebî'nin kendisinden sonraki asırlara etkisini göstermesi açısından önem dikkat çekicidir. Öte yandan Zehebî'nin ص rumuzu ile muvassak olduğuna işaret ettiği bin kadar râvînin neredeyse tamamının İbn Hacer tarafından ta'dîl edildiği

368, 2/61, 225, 234 vd. Ebü'l-Fazl Zeynüddin Abdürrahim b. Hüseyin Irâkî, *Kurratü'l-ayn bi'l-meserreti bi-vefai'd-din* (Kahire: Dârü's-Sahâbe, 1411/1991), 76, 100, 102 vd.

²⁵⁶ Irâkî, *Tarhu't-tesrîb fî şerhi't-Takrîb*, 1/141, 7/17.

²⁵⁷ Ebü'l-Fazl Zeynüddin Abdürrahim b. Hüseyin Irâkî, *el-Mugnî 'an hamli'l-esfâr fî'l-esfâr fî tahrîci mâ fi'l-İhyâ' i mine'l-ahbâr* (Beyrut: Daru İbn Hazm, 1426/2005), 644, 1146, 1588 vd.

²⁵⁸ Irâkî, *Zeylû Mîzânî'l-i 'tidâl*, 10, 24, 70 vd.

²⁵⁹ Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr Suyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr fî't-tefsîr bi'l-me'sur* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1403/1983), 1/178, 2/132, 360, 7/482; Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr Suyûtî, *Mirkâtü's-suûd ilâ Süneni Ebî Davud* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1433/2012), 1/157, 337, 2/883 vd. Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr Suyûtî, *Menâhilü's-safâ fî tahrîci ehâdîsi's-şîfa* (Beyrut: Müessesetü'l-Kütübî's-Sekafiyye, 1408/1988), 1/130, 151, vd.

²⁶⁰ Geniş bilgi için bk. Ömer Hasan Muhammed es-Sumeydi, *Taakkubâtü'l-Hâfiz İbn Hacer fî'l-lisân ala'l-İmâmî'z-Zehabî fî'l-mîzân* (Amman: Dârü'l-Feth, 2021).

²⁶¹ Ebü'l-Fazl Şihâbüddin Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *İthâfû'l-mehera bi'l-fevâidi'l-mübtakire min etrafi'l-aşere* (Medine: Merkezu Hidmeti's-Sünne ve's-Sîreti'n-Nebeviyye, 1415/1994), 1/606, 2/345, 3/559 vd. Ebü'l-Fazl Şihâbüddin Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *el-Metâlibü'l-âliye bi-zevâidi'l-mesânidi's-semâniye*. (Riyad: Dârü'l-Âsime, 1420/2000), 1/239, 439, 2/311, 427 vd. İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-kâmine fî a'yâni'l-mieti's-sâmine*, 1/246, 254, 390 vd.

görülmektedir. Zehebî'nin doğrudan ta'dîl değerlendirmesi yapmadığı ancak verdiği bilgilerden hakim görüşün ta'dîl yönünde olduğu râvîler de bulunmaktadır. Bu gibi biyografilerin pek çoğunda da İbn Hacer'in ekstra bir görüş beyan etmediği ve Zehebî'nin aksine bir değerlendirme yapmadığı daha pek çok râvî bulunmaktadır. Bunlar da dikkate alındığında İbn Hacer'in râvîlerin ta'dîli hususunda Zehebî ile yüksek oranda hem fikir olduğunu söylemek mümkün görünmektedir.²⁶² İki münekkidin mukayesesi bağlamında Zehebî'nin taz'îf ettiği râvîler arasından rast gele seçilen yüz râvînin tamamının İbn Hacer tarafından da taz'îf edildiği görülmektedir. Tüm bu tespitler her ne kadar iki münekkidin ricâl ve metodoloji hususunda neredeyse hemfikir oldukları anlamına gelse de istisnalar elbette mevcuttur. Örneğin İbn Hacer kendisinin de sahabîler arasında zikrettiği Bîşr b. Isme'nin (ö. ?), sohbetine dair bir bilgiyi aktardığı için Zehebî'yi eleştirmektedir.²⁶³

Örneklemler üzerinden yapılan bu çıkarımlar, Zehebî ve İbn Hacer arasındaki mutabakatı göstermenin yanı sıra, Zehebî'nin kendisinden sonraki asra etkisini de ortaya koymaktadır. Zira tespit edilen bulgular, Zehebî'nin râvîlerle ilgili yaptığı içtihat ve tercihlerin, kendisinden sonraki asırlarda yüksek oranda kabul gördüğüne işaret etmektedir.²⁶⁴

Buraya kadar verilen bilgilerden hareketle Zehebî'nin eserlerini telifte zamanına kadar ulaşan ilmi birikimden hayli istifade ettiği, yalnızca cerh-ta'dîl kitapları değil, ricâl bilgisini muhtevi her türlü eserden yararlandığı anlaşılmaktadır. Yapmış olduğu eser atıflarının ise mezkûr çalışmalardan günümüze ulaşmamış olanlarının en azından ismen de olsa bilinmesine büyük katkı sağladığı görülmektedir. Bunun yanı sıra hem farklı disiplinlerde hem de ricâl ilminde kaleme aldığı çok sayıda esere dikkat çekilen Zehebî'nin, yalnızca cerh-ta'dîl ilminde değil daha pek çok sahada söz sahibi olduğu ifade edildi. Tüm bunlar onun ricâl ilmine katkısı bağlamında değerlendirildiğinde ise Zehebî'nin hicrî VIII. asır öncesindeki birikimi sonraki asırlara taşıyan bir köprü olmanın yanı sıra telif ettiği cerh-ta'dîl

²⁶² İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-mîzân*, 9/261, 265, 278, 280 vd.

²⁶³ Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fî temyizi's-sahâbe* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1995), 1/432; İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-mîzân*, 2/301.

²⁶⁴ Zehebî'nin kendisinden sonraki asra etkisini gösteren önemli tespitler için ayrıca bk. Sumeydi, *Taakkubâtü'l-Hâfiz İbn Hacer fî'l-lisân ala'l-İmâmi'z-Zehebî fî'l-mîzân*; Turhan, "Güvenilirliği İhtilâflı Olan Râvîlere Dair Zehebî'nin Yaklaşımı".

kitapları ile özellikle ricâl ilmine yeni bir soluk getirdiği ortaya konulmaya çalışıldı. Zira cerh-ta'dîl ıstılahları gibi hicrî VIII. asırda hemen hemen istikrar bulmuş meselelerde değil bu ıstılahların ifade ettiği muhtevaya dair yapmış olduğu tasnifin sonraki alimler tarafından da genel hatlarıyla kabul gördüğü tespit edildi. İncelenen örneklerden hareketle Subkî, Irâkî, İbn Hacer ve Sehavî gibi alimlerin Zehebî'nin tasnifi ya doğrudan kabul ettiği ya da eklemeler yaparak geliştirmeye çalıştığı anlaşılmaktadır. İncelenen biyografiler, cerh-ta'dîl değerlendirmeleri açısından da Zehebî'nin sonraki münekkitler tarafından kabul gördüğünü göstermektedir. Örnekleme için rast gele seçilen biyografiler İbn Hacer ve Irâkî gibi sonraki münekkitlerin, Zehebî tarafından yapılan ta'dîl ve taz'îfleri genel itibarıyla isabetli bulduklarını ortaya koymaktadır.

2. ZEHEBÎ'NİN RİCÂL TENKİT METODOLOJİSİ

Zehebî'nin ricâl tenkit metodolojisine ayrılan bu bölümde öncelikle râvî tenkidinde kullandığı terimler konu edilecektir. Daha sonra, yaptığı ricâl değerlendirmelerinin satır aralarında Zehebî'nin tenkit kabul şartları tespit edilecektir. Böylece hem onun ricâl tenkit metodolojisini hem de Zehebî üzerinden hicrî VIII. asırdaki râvî tenkidini anlamaya yönelik genel görünüme dair değerlendirmeler yapılması mümkün olacaktır.

2.1. Zehebî'nin Kullandığı Tenkit Terimleri ve Bunların Mertebeleri

Münekkitler râvîlerin adalet ve zabt vasıflarını ortaya koymak üzere çeşitli lafızlar kullanmakta ve çoğu zaman bu lafızlar sonradan gelen kimseler için de referans kavramlar olarak telakki edilmektedir. Söz konusu lafızlardan bir kısmı herkesin kolaylıkla anlayabileceği ifadelerden oluşurken bir kısmının anlaşılması ise daha detaylı bir araştırma gerektirir. Bu lafızlardan bazıları ise ancak onu ilk defa kullanan münekkidin ıstılahı esas alınarak doğru bir şekilde anlaşılır. Bunun muhtelif sebepleri arasında dilin dinamik yapısı, ricâl tenkidinin ictihadiliği gibi sebepler zikredilebilir.

Kümülatif bir gelişim seyrine sahip ricâl tenkit lafızlarının belirli bir standarda ulaşmasında, hicrî IV. asır önemli bir mihenk taşı olsa da²⁶⁵ râvî tenkidıyla ilgili ilmî faaliyetlerin sonraki asırlarda da devam etmesi yeni kavramların kullanılmasına vesile olmuştur. Dolayısıyla herhangi bir münekkidin ricâl-tenkit metodunun tam olarak anlaşılması ancak sahada kullandığı cerh-ta'dîl kavramlarının anlaşılmasıyla mümkün olacaktır.

Münekkitlerin kullandığı tenkit terimleri arasındaki farkı doğru tespit edebilmek için öncelikle râvîlerin adâlet ve zabt yönünden konumlarını iyi bilmek gerekir zira ta'dîl edilen râvîlerin tamamı aynı derecede olmadığı gibi mecrûh râvîler de aynı değildir. Ricâlin bu durumuna dikkat çeken Zehebî, râvîlerin cerh-ta'dîl mertebeleri arasındaki farkı bir örnekle açıklar. Ona göre makbûl ve merdûd râvîlerin konumlarını insanların sağlık durumlarına kıyas ederek açıklamak mümkündür. Örneğin güvenilir râvîler, kendi içerisinde şu şekilde kategorize edilebilir:

²⁶⁵ Leknevî, *Hadis Değerlendirme Kriterleri*, 114.

- 1- Bir kısmı adl-hüccettir. Bunlar sağlıklı ve güçlü bir genç gibidirler.
- 2- Bir kısmı sika-sadûktur. Bunlar sağlıklı ve orta güçte bir genç gibidirler.
- 3- Bir kısmı sadûk ya da lâ be'se bihtir. Sağlıklı orta yaşlı kişi gibidir.
- 4- Bir kısmı kendisinde zabt zayıflıkları (lîn) bulunan sadûktur. Bunlar afiyette olup başı ağrıyan ya da bir yarası acı veren kişi gibidirler.²⁶⁶

Güvenilir râvîler hakkında yukarıda zikredilen açıklamaları yapan Zehebî, sözlerine şöyle devam eder:

Râvîlerin bir kısmı ise zayıf olup ateşli bir hastalığa sahip olmasına rağmen buna katlanıp camiye gidebilirken bir kısmı zayıf-vâhîdir ki bu yatalak hasta gibidir. Bu kişinin iyileşmesi umulmaktadır. Bazı râvîler ise sâkıt-metrûktur ki bunun durumu tehlikeli bir hastalığı olan kişi gibidir. Diğer bir kısmı ise güçten düşen ve ölümü yaklaşan hasta gibidir. Bazıları ise can çekişen kişi gibidir. Öbürleri ise yalancı ve Deccâldir.²⁶⁷

Zehebî, ortaya koyduğu bu taksimle münekkitler tarafından tenkit edilen râvîlerin farklı mertebelere sahip olduğunu dile getirmektedir. Bu başlık altında râvîlerin mertebeleri detaylı bir şekilde incelenmeye gayret edilerek Zehebî'nin, râvî-hastalık benzetmesinin sahadaki karşılığı ortaya konulacaktır.

2.1.1. Ta'dîl Mertebeleri

Hadis âlimleri kendilerine ulaşan rivâyetleri hem isnad hem de metin açısından pek çok tenkide tabi tutmuş ve bunları sıhhat veya amel edilebilirlik açısından makbûl ve merdûd şeklinde taksim etmişlerdir. Bu başlık altında odak noktamızı oluşturan râvîler hakkındaki hükümler ise ya olumlu (ta'dîl) ya da olumsuzdur (cerh). Aynı şekilde râvîlerin cerh-ta'dîl durumlarını ifade etmek için de ilk dönemlerden itibaren pek çok kelime kullanılmış ve bunlar daha sonra ricâl ilminin ıstılahları arasına girmiştir.²⁶⁸ O halde bu iki olasılığı belirten terimlerin hiyerarşisinin bilinmesi, hadisin makbûl ve merdûd olması ile doğrudan ilişkili olduğu gibi râvînin güvenilirlik derecesini tespit etme açısından da önemlidir.

Cerh-ta'dîl lafızları arasındaki söz konusu hiyerarşiye dikkat çekerek bunları belirli kriterleri esas alarak taksim eden ilk âlimin İbn Ebî Hâtim olduğu

²⁶⁶ Zehebî, *Zikru men yu'temed kavluhu fi'l-cerh ve't-ta'dîl*, 184.

²⁶⁷ Zehebî, *Zikru men yu'temed kavluhu fi'l-cerh ve't-ta'dîl*, 185.

²⁶⁸ Alimlerin cerh-ta'dîl lafızlarının mertebelerine dair görüşleri hakkında detaylı bilgi için bk. Gümüş, *Hadis Usulünün Gelişimi*, 215-223.

bilinmektedir.²⁶⁹ Zira o ta‘dîl mertebelerini dört bölüme ayırmıştır.²⁷⁰ Benzer şekilde İbnü’s-Salâh ve Nevevî’nin de dört kısımda ele aldığı ta‘dîl lafızlarının,²⁷¹ hicrî VIII. asra gelindiğinde –ileride ayrıntılı olarak anlatılacağı üzere- Zehebî tarafından daha farklı yorumlandığı görülmektedir.

Çalışmanın bu kısmında, Zehebî’nin ta‘dîl lafızları konusundaki görüşleri, ricâl edebiyatına katkısı bağlamında incelenecek olup bunun için öncelikle Nevevî ve Suyûtî’nin övgü ile bahsettiği²⁷² İbn Ebî Hâtim’in dörtlü taksimi verilecek daha sonra da iki müellifin görüşleri karşılaştırılarak, Zehebî’nin özgün yönleri ortaya koyulmaya gayret edilecektir.

İbn Ebî Hâtim’in Ta‘dîl Mertebeleri²⁷³

- 1- “Sika”, “mütkın”, “sebt”. İbn Ebî Hâtim bu terimlerle nitelenen râvîlerin rivâyetlerinin hüccet olduğunu söylemiştir. Mesela İbn Ebî Hâtim, Târik b. Şihâb (ö. 82-83/702-703) hakkında sika denildiğini nakleder.²⁷⁴
- 2- “Sadûk”, “mahalluhû sıdk”, “lâ be’s bih”. İbn Ebî Hâtim bu şekilde nitelenen râvîlerin rivâyetlerinin yazılacağını fakat araştırılması gerektiğini söyler. Mesela İbn Ebî Hâtim, Cafer b. Muhammed (ö. ?) hakkında Ebû Hâtim’in sadûk dediğini ifade eder.²⁷⁵
- 3- “Şeyh”. Bu lafızla vasıflanan râvîlerin rivâyetlerinin yazılacağını fakat araştırmaksızın hüccet olarak kullanılmayacağını bir önceki mertebe ile farkının bu mertebedeki râvîlerin daha altta olması ile alakalı olduğunu ifade eder. Mesela İbn Ebî Hâtim, el-Huseyn b. Abdurrahman (ö. ?) hakkında Ebû Hâtim’in şeyh dediğini söyler.²⁷⁶

²⁶⁹ Yücel, *Hadis Usûlü*, 112. İbn Ebî Hâtim’in, eserinin baş kısmında cerh-ta‘dîl mertebelerini beşe yapmasına rağmen ile

²⁷⁰ Ahmet Yücel, *Hadis Istılahlarının Doğuşu ve Gelişimi: Hicri ilk Üç Asır* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV), 2014), 116, 117; Yücel, *Hadis Usûlü*, 112.

²⁷¹ İbnü’s-Salâh, *Mukaddimetü İbni’s-Salâh*, 122-125; Nevevî, *et-Takrîb ve’t-teysîr*, 52.

²⁷² Celaleddin es-Süyûtî, *Tedribü’r-Râvî*, çev. Muhammed Enes Topgöl (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019), 1/740.

²⁷³ Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta‘dîl* (Haydarâbâd: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, 1271/1952), 2/37; Yücel, *Hadis İlminde Tenkit Terimleri*, 32, 33; Gümüüş, *Hadis Usulünün Gelişimi*, 216, 217.

²⁷⁴ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta‘dîl*, 4/485.

²⁷⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta‘dîl*, 2/489.

²⁷⁶ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta‘dîl*, 3/59.

- 4- “Sâlihu’l-hadîs”. İbn Ebî Hâtîm’e göre bu kelime, ta’dîlin en alt mertebesi olup bu rivâyet ancak itibâr için yazılır. Mesela Ebû Hâtîm, Saîd b. Süleyman b. Zeyd. b. Sâbit (ö. 131/749 [?]) hakkında Ebû Hâtîm’in sâlihu’l-hadis dediğini nakleder.²⁷⁷

İbn Ebî Hâtîm’in bu taksimine göre yalnızca birinci gruba dâhil olan râvîlerin rivâyetleri delil olma niteliğine sahipken diğerleri hüccet kabul edilmemektedir. Her ne kadar 2. 3. ve 4. mertebeler -aralarında fark olmakla birlikte- ta’dîl kategorisinde değerlendirilse de söz konusu rivâyetler ancak itibar için yazılabilir ve amel edilebilmesi için farklı tarihlerinin incelenmesi gerekmektedir.

İbn Ebî Hâtîm’in, râvîler hakkında söyledikleri ile yukarıdaki taksim arasında tam bir uyum olmadığı öne sürülmüş ve İbrahim b. ez-Zibrikân (ö. ?) hakkında Yahyâ b. Maîn’in sika, Ebû Hâtîm’in ise mahalluhu’s-sıdk demesi²⁷⁸ buna delil olarak gösterilmiştir. Bu çerçevede İbn Ebî Hâtîm’in bu iki farklı görüşü aktarıp bunlar arasındaki farka dikkat çekmemesi de bir eksiklik olarak ifade edilmiştir.²⁷⁹

Ancak burada problem İbn Ebî Hâtîm’in, aynı râvî hakkındaki Yahyâ b. Maîn ve Ebû Hâtîm’e ait farklı görüşleri nakletmesine rağmen bu ikisinin arasını bulmaya çalışmaması ya da ikisinden birisini tercih etmemesi değildir. Kaldı ki İbn Ebî Hâtîm’in farklı münekkitlere ait görüşlerine kitabında yer vermesi ile böyle bir taksim yaparak eserinde zikretmesi birbiri ile çelişmemektedir. Ayrıca İbn Ebî Hâtîm’in bir râvî hakkında söylenen farklı hükümleri bir araya getirmeye özen gösterdiği de vurgulanmalıdır ki bu onun eseri için bir artıdır. Mesela Hafs b. Ömer’den (ö. 211/827 [?]) bahsederken onun hakkında Ebû Abdullah et-Tıhrânî’nin (ö. 271/885) sika, Ebû Hâtîm’in ise leyyinü’l-hadis dediğini nakleder.²⁸⁰

Bu gibi durumlarda eser sahibinin görüşler arasında tercihte bulunmamasından ziyade asıl problem, iki otorite münekkidin aynı râvî hakkında farklı değerlendirmelerde bulunmasıdır. Daha açık bir ifade ile mezkûr örnekte olduğu gibi Yahyâ b. Maîn’e göre birinci mertebede yer alan ve rivâyeti delil kabul

²⁷⁷ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve’t-ta’dil*, 4/25. “İbn Ebî Hâtîm’in yaptığı araştırmada cerh-ta’dîl lafızlarının tamamını zikretmediği, her bir lafzı incelemeyi düşmediği ve söz konusu lafızlarla ilgili genel bilgi vermeyi amaçladığı anlaşılmaktadır.” Yücel, *Hadis İlminde Tenkit Terimleri*, 33.

²⁷⁸ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Maîn, *Min kelâmî Ebî Zekeriyâ Yahyâ b. Maîn* (Dârü’l-Me’mun li’t-Türas, ts.), 85; İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve’t-ta’dil*, 2/100.

²⁷⁹ Özçelik, *Hadis Usulünde Râvî Değerlendirme Metodu - İbn Ebî Hâtîm Örneği*, 350, 351.

²⁸⁰ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve’t-ta’dil*, 3/182.

edilen bir râvînin, Ebû Hâtîm'in taksimine göre rivâyetleri itibar için yazılabilir hükmü verdiği ikinci mertebede yer almasıdır. Benzer misaller, münekkitlerin râvî tenkidinde kullandıkları kişisel ıstılah ve metotlarını bilmenin önemini göstermesi açısından kıymete değerlidir.

İbn Ebî Hâtîm'in yukarıda zikredilen râvî mertebeleri ile alakalı taksiminin, sonraki dönem müelliflerini de etkilediği görülür. Hatîb el-Bağdâdî,²⁸¹ İbnü's-Salâh,²⁸² Münzirî (ö. 656/1258)²⁸³ ve Nevevî²⁸⁴ cerh-ta'dîl sîgalarında bazı küçük değişiklikler yaparak bu dörtlü taksimi kabul etmiştir. Mesela Nevevî, İbn Ebî Hâtîm'in birinci mertebede zikrettiği lafızlara "hüccet", "adl hâfız" ve "adl zâbıt" terimlerini eklemiştir.²⁸⁵

Zehebî'ye gelindiğinde ise İbn Ebî Hâtîm'in yaptığı taksim şekil değiştirmiştir. Zehebî, baskılar arasında farklılık olmakla birlikte *Mîzânü'l-itidâl*'de makbul râvîleri nitelemek için kullanılan ifadeler yer verir. Örneğin; Ali Muhammed el-Bicâvî'nin tahkikine göre Zehebî'nin ta'dîl mertebeleri, yukarıdan aşağıya doğru şöyle sıralanmaktadır:

1. Sebt- huccet, sebt- hafız, sika-mütkın, sika- sika.
2. Sika- sadûk, lâ be'se bih, leyse bihi be's.
3. Mahalluhu sıdk, ceyyidu'l-hadîs, sâlihu'l-hadîs, şeyhun vasat, şeyhun hasenu'l-hadîs, sadûkun inşeâllah, suveylih vb.²⁸⁶

Muhammed Rıdvan Araksûsî'nin müellif nüshasını esas alarak hazırladığı *Mîzânü'l-itidâl* baskısına göre ise ilgili mertebeler şöyledir:

1. Sebt- huccet, sebt- hafız, sika-mütkın, sika- sika.
2. Sika.
3. Sadûk, lâ be'se bih, leyse bihi bes.
4. Mahalluhu sıdk, ceyyidu'l-hadîs, sâlihu'l-hadîs, şeyhun vesat, şeyhun hasenu'l-hadîs, sadûkun inşeâllah, suveylih vb.²⁸⁷

²⁸¹ Hatîb el-Bağdadi, *el-Kifâye fî 'ilmi'r-rivâye*, 23.

²⁸² İbnü's-Salâh, *Mukaddimetü İbni's-Salâh*, 122-125.

²⁸³ Ebû Muhammed Zekiyyüddin Abdülazim b. Abdülkavî Münzirî, *Cevâbü'l-hâfız Ebû Muhammed Abdülazim el-Münzirî el-Mısırî an es'ileti fî'l-cerh ve't-ta'dil* (Haleb: Mektebü'l-Matbûâtî'l-İslamiyye, 1411/1990), 49.

²⁸⁴ Nevevî, *et-Takrîb ve't-teysîr*, 52.

²⁸⁵ Nevevî, *et-Takrîb ve't-teysîr*, 52.

²⁸⁶ Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 4.

Muhammed Rıdvan Araksûsî, *Mîzânu'l-îtidâl*'in bazı baskılarında ثَم (sonra) lafzının düştüğünü, bu nedenle sika-sadûk, lâ bese bih, leyse bihi bes kelimelerinin aynı maddede yer aldığını, dolayısıyla dört olan merâtib sayısının 3 gibi görüldüğünü ifade etmiştir.²⁸⁸ Buna göre Zehebî'nin zikrettiği mertebe sayısı üç değil dört olmaktadır. Araksûsî'nin tahkiki her ne kadar müellif nüshası olsa da yukarıda zikredilen bölümlerin Zehebî'ye aidiyeti sorunludur. Çünkü muhakkikin söylediği üzere bu nüsha Osman b. Miksem el-Burrî'nin biyografisinden başlamakta, dolayısıyla müellif nüshasından yapılan bu tahkik, cerh-ta'dîl merâtibinin zikredildiği mukaddime bölümünü içermemektedir.²⁸⁹

Abdulfettâh Ebû Gudde, Tehânevî'nin *Kavâid fî ulûmi'l-hadis* isimli eserine yaptığı talikte *Mîzânu'l-îtidâl*'in nüshalarındaki bu karışıklığa dikkat çekip ta'dîl lafızlarının *Mîzânu'l-îtidâl*'in mukaddimesinde beş olarak zikredildiğini öne sürmüştür.²⁹⁰ Fakat daha sonra *er-Ref ve't-tekmîl*'e yazdığı talikte Irâkî'nin Zehebî'den yaptığı nakli ve mutemet yazma eserleri dikkate aldığını ve neticede ta'dîl lafızlarının Zehebî'ye göre beş değil dört olduğunu belirtmiştir.²⁹¹ Ebû Gudde, *Kavâid fî ulûmi'l-hadis*'e yaptığı talikte Zehebî'ye göre ta'dîl mertebelerinin aşağıda görüleceği üzere beş kısımdan oluştuğunu ifade edip *er-Ref ve't-tekmîl* talikinin burada söyledikleri esas alınarak düzeltilmesi gerektiğini belirtmiştir.

1. Farklı lafızlarla tekrarlanan tevsik sözcükleri,
2. Aynı lafızla tekrarlanan tevsik sözcükleri,
3. Tekrarsız tevsik sözcükleri,
4. Sadûk,
5. Mahalluhu es-sıdk²⁹²

²⁸⁷ Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, *Mîzânu'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl* (Dimaşk: Dârü'r-risâletü'l-âlemiyye, 1430/2009), 1/47.

²⁸⁸ Zehebî, *Mîzânu'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*, 1430/2009, 1/47.

²⁸⁹ Zehebî, *Mîzânu'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*, 1430/2009, 1/17.

²⁹⁰ Zafer Ahmed et-Tehanevî, *Kavâid fî ulûmi'l-hadis* (Haleb: Mektebü'l-Matbûâtî'l-İslamiyye, 1392/1972), 244; Zafer Ahmed et-Tehanevî, *Hadis Usûlü*, ed. Abdulfettah Ebu Gudde, çev. Selman Keleş (Ankara: Takdim, 2020), 193, 194 (197. Dipnot).

²⁹¹ Ebû'l-Hasenat Muhammed Abdülhay b. Muhammed Leknevi, *er-Ref ve't-tekmîl fî'l-cerh ve't-ta'dîl* (Haleb: Mektebü'l-Matbuati'l-İslamiyye, 1407/1986), 139.

²⁹² et-Tehanevî, *Kavâid fî ulûmi'l-hadis*, 244.

Ebû Gudde, Irâkî'nin sözlerini esas alarak Zehebî'ye göre ta'dîlin dört mertebesi olduğunu ifade ettiğinden Irâkî'nin konu hakkındaki görüşlerini tespit etmek konumuz açısından önem taşımaktadır. Zehebî, İbn Ebî Hâtîm'in zikrettiği dörtlü taksimin en üst seviyesinde bulunan sika ve hüccet gibi ta'dîl lafızları ile bu lafızların tekrar edilmesi ile meydana gelen sika-adl ve sika-sika gibi terkiplerin aynı olmadığını söylemiş, bu yüzden de ilgili mertebelerin başına ta'dîl lafızlarının tekrarı ile meydana gelen ifadeleri yerleştirmiştir. Irâkî, Zehebî'nin bu yaklaşımının doğru olduğunu ifade edip bunu, lafızların tekrar edilmesi ile meydana gelen tekit anlamı ile ilişkilendirmiştir. Irâkî, İbn Ebî Hâtîm'in taksiminde sadûk ile mahalluhu sıdk ifadelerinin aynı mertebede yer aldığını, Nevevî'nin de bu konuda İbn Ebî Hâtîm'e tâbi olduğunu söyleyip Zehebî'nin mahalluhu sıdk kelimesini sadûktan sonraki maddeye aldığını belirtir.²⁹³ Buna göre Zehebî'nin zikrettiği mertebeler beş olmaktadır.

Sehavî ise Irâkî'nin *Elfiyye*'sine yazdığı şerhte ta'dîl mertebelerinin sayısının dört ya da beş olduğunu belirtip Zehebî'nin *Mîzânu'l-itidâl*'de sika-sika gibi lafızların tekrarı ile meydana gelen ifadeleri en üst mertebeye eklediğini söyler. Ayrıca ikinci mertebenin İbn Ebî Hâtîm ve Nevevî'nin taksiminde birinci mertebede olduğunu ifade eder. Üçüncü mertebe olarak ise Zehebî'nin *Mîzânu'l-itidâl*'de kabul ettiği sadûk, lâ bese bih, leyse bihi bes lafızlarını yerleştirir. Dördüncü mertebe ise mahalluhû es-sıdk'tır.²⁹⁴

Suyûtî ise Zehebî'ye göre ta'dîl mertebelerin sayısının beş olduğunu öne sürer.²⁹⁵ Nitekim Ali Muhammed Muavvez ve Adil Ahmed Abdulmevcud'un tahkik ettiği *Mîzânu'l-itidâl* baskısında aşağıda görüleceği üzere mertebe sayısı beş olarak geçmiştir.

1. Sebt- huccet, sebt- hafız, sika-mütkın, sika- sika.
2. Sika.
3. Makbûl.
4. Sadûk, lâ bese bih, leyse bihi bes.

²⁹³ Ebû'l-Fazl Zeynüddin Abdürrahim b. Hüseyin Irâkî, *et-Takyîd ve'l-izâh şerhu mukaddimeti İbni's-Salâh* (Medine: Meketebetü's-Selefiyye, 1389/1969), 157, 158.

²⁹⁴ Sehavî, *Fethü'l-mugîs bi-şerhi Elfiyyeti'l-hadîs li'l-İrâkî*, 2/115-121.

²⁹⁵ es-Süyûtî, *Tedribü'r-Râvî*, 1/740.

5. Mahalluhû sıdk, ceyyidu'l-hadîs, sâlihu'l-hadîs, şeyhun vesat, şeyhun hasenu'l-hadîs, sadûkun inşea'llah, suveylih vb.²⁹⁶

Zehebî'nin İbn Ebî Hâtim'in dördlû taksime eklediği yeni mertebe en üst kısımda yer almaktadır. Bu yeni mertebe bahse konu olan lafızların, “sika-sika” gibi aynen ya da “sika-sebt”, “sika-hücce”, “sika-hâfız” gibi farklı ifadelerle tekrar edilmesi ile oluşur.²⁹⁷ Zehebî'nin İbn Ebî Hâtim'in mezkûr bölümlerinde yaptığı farklılıklardan bir diğeri ise “mahalluhû sıdk” ifadesini “sadûk” ifadesinden sonraya yerleştirmesi, bir başka deyişle İbn Ebî Hâtim'de “sadûk” ve “mahalluhû sıdk” ifadeleri aynı mertebede yer alırken Zehebî bunların aynı anlama gelmediğini dolayısıyla aynı mertebede olmamaları gerektiğini öne sürmüştür. Ona göre “sadûk” ifadesi “mahallühû sıdk” lafzının aksine sıdk konusunda mübalağayı ifade etmektedir. “Mahallühû sıdk” terimi ise ilgili râvînin konumunun mutlak anlamda sıdk olduğuna delâlet etmektedir.²⁹⁸ Irâkî, Zehebî'nin yaptığı bu tasnifi benimsemiştir. Bu da Zehebî'nin sonraki dönem münekkitlerine katkısını göstermesi açısından büyük önem taşımaktadır.

Her ne kadar *Kavâid fî ulûmi'l-hadis*'e yaptığı talikte Ebû Gudde ve Ali Muhammed Muavvez ile Adil Ahmed Abdulmevcud, Zehebî'ye göre ta'dîl mertebelerinin sayısının beş olduğunda ittifak etseler de ilk üç mertebenin ne olduğu konusunda aralarında farklılık bulunmaktadır. Bu durum aşağıdaki tabloda açıkça görülmektedir:

Tablo 4. *Mîzânü'l-i'tidâl*'in muhakkiklerine göre Zehebî'nin ta'dîl mertebeleri

Ebû Gudde'nin <i>Kavâid fî ulûmi'l-hadis</i>'e yaptığı talik	Ali Muhammed Muavvez ile Adil Ahmed Abdulmevcud'un tahkiki
1 Farklı lafızlarla tekrarlanan tevsik sözcükleri	Sebt- huccet, sebt- hafız, sika-mütkın, sika- sika.
2 Aynı lafızla tekrarlanan tevsik sözcükleri	Sika
3 Tekrarsız tevsik sözcükleri	Makbul
4 Sadûk	Sadûk, lâ be'se bih, leyse bihi be's
5 Mahalluhu sıdk	Mahalluhû sıdk, ceyyidu'l-hadîs, sâlihu'l-hadîs, şeyhun vasat, şeyhun hasenu'l-hadîs, sadûkun inşea'llah, suveylih vb.

²⁹⁶ Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*, 1995/1416, 1/114.

²⁹⁷ es-Süyûtî, *Tedribü'r-Râvî*, 1/740.

²⁹⁸ es-Süyûtî, *Tedribü'r-Râvî*, 1/744.

Ebû Gudde tevsik sözcüklerinin tekrarlanmasını iki kısma ayırmış ve bu kelimelerin aynı anlamı ifade edip etmediklerini incelemiştir. Ona göre tekrarlanan ta'dîl kelimesi birbirinden farklı ise birinci, aksi takdirde ikinci grupta yer alır. Bu ayırım Muavvez ve Abdulmevcud'un hazırladığı tahkik çalışmasındaki verilerle çelişmektedir. Çünkü bu baskıda ta'dîlin birinci mertebesinde hem sebt- huccet gibi farklı lafızlarla tekrarlanan hem de sebt-sebt gibi aynı lafızlarla tekrarlanan ta'dîl lafızları yer almaktadır. Ebû Gudde tekrarsız tevsik sözcüklerini üçüncü mertebeye yerleştirirken mezkûr baskıda sika kelimesi gibi tekrarsız tevsik sözcükleri ikinci kısımda, makbul sözcüğü ise üçte bulunmaktadır. Son iki kısım ise her ikisinde de aynıdır.

Yukarıda anlatılanlara göre İbn Ebî Hâtim'in ilk sırada zikrettiği mertebe Zehebî'nin taksiminde ikinci sırada yer almaktadır. Başka bir deyişle İbn Ebî Hâtim'in taksimine Zehebî bir mertebe daha eklemiştir. Bu ise Zehebî'nin, İbn Ebî Hâtim'den etkilendiğini göstermektedir.²⁹⁹

Tablo 5. İbn Ebî Hâtim ile Zehebî'nin ta'dîl mertebelerinin karşılaştırılması

İfade	İbn Ebî Hâtim'deki mertebesi	Zehebî'deki mertebesi
Sebtun huccetun, sebtun hafızun, sikatun mütıkınun, sikatun sikatun		1.mertebe
Sika, mütıkın, sebt	1.mertebe	2.mertebe
Makbûl		3.mertebe (Muhammed Muavvez ve Adil Ahmed Abdulmevcud tahkikine göre)
Sadûk,	2.mertebe	4.mertebe
Lâ bese bih, leyse bihi bes	2.mertebe	4.mertebe
Mahalluhu sıdk,	2.mertebe	5.mertebe
Şeyh	3.mertebe	
Sâlihu'l-hadîs	4.mertebe	5.mertebe
Ceyyidu'l-hadîs,		5.mertebe
Şeyhun vesatun, şeyhun hasenu'l-hadîs, sadûkun in şeâllah, suveylih		5.mertebe

²⁹⁹ Ta'dîl mertebelerine dair diğer görüşler için bk. Irâkî, *Şerhu't-tebsıra ve't-tezkire*, 1/369-375; Ebü'l-Hasan Burhaneddin İbrahim b. Ömer b. Hasan Bikâî, *en-Nüketü'l-vefiyye bimâ fi şerhi'l-Elfiyye* (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1429/2008), 2/21-31; Abdurrahman b. Ebî Bekr İbnü'l-Aynî, *Şerhu Elfiyyeti'l-İrâkî fi ulûmi'l-hadîs* (San'a: Merkezü'n-Nu'man li'l-Buhus ve'd-Dirasati'l-İslamiyye ve Tahkiki't-Türas ve't-Terceme, ts.), 342-349.

2.1.2. Cerh Mertebeleri

Râvîlerin rivâyet ehliyetlerine zarar getirecek kusurların çokluğu, haklarında kullanılan tenkit lafızlarının da çeşitliliğini gerektirmiştir. Söz konusu lafızların bir kısmı râvînin adalet sıfatına örneğin; kezzâb gibi bir kısmı da vehm, su-i zan vb. gibi zabt sıfatlarına yöneliktir. İlgili kullanımlar farklı anlam ve hüküm bildirdiğinden bunlar arasında bir hiyerarşi olması gerektiğini düşünen İbn Ebî Hâtim bu lafızları sıralamıştır. Bu sıralama Zehebî gibi sonraki dönem münekkitlerinin dikkatini çekmiş ve bu taksim etrafında bazı düzeltmeler ve ekleme-çıkarmalar yapılmıştır. İbn Ebî Hâtim, başta babası Ebû Hâtim ve Ebû Zür'a olmak üzere³⁰⁰ önceki münekkitlerin kullandığı cerh lafızlarını dikkate alarak cerh mertebelerini şöyle düzenlemiştir:

1. “Leyyinü'l-hadîs” lafzı kullanılan râvîler. Bu tür râvîlerin rivâyetleri itibar için yazılıp araştırılmalıdır.
2. “Leyse bi kaviy” vasfıyla nitelenen râvîler. Bunların rivâyetleri birinci grup gibi yazılır ve araştırılır. Fakat bunlar derece olarak birinci grubun altında yer alır.
3. “Zaîfü'l-hadîs” terimi kullanılan râvîler. Bunların rivâyetleri atılmaz dikkate alınır. İkinci grubun altında yer alır.
4. “Metrûkü'l-hadîs”, “zâhibü'l-hadîs” ve “kezzâb” lafzı kullanılan râvîler. İbn Ebî Hâtim bunların rivâyet ettiği hadislerin yazılmayacağını ve bunlara itibar edilmeyeceğini söyler.³⁰¹

İbn Ebî Hâtim'in yaptığı bu cerh merâtibi sonraki dönem münekkitleri üzerinde etkili olmuştur. Mesela Hatîb el-Bağdâdî, İbn Ebî Hâtim'in taksimini ekleme veya çıkarma yapmadan olduğu gibi nakletmiştir.³⁰² Benzer şekilde İbnü's-Salâh, Munzirî ve Nevevî'nin de mezkûr mertebeleri olduğu gibi zikrettiği görülür.³⁰³ Bununla beraber Zehebî, Irâkî, İbn Hacer ve Sehâvî gibi bazı âlimler ise bu sıralama üzerinde çeşitli değişiklikler yapmıştır.³⁰⁴ Peki söz konusu değişimde

³⁰⁰ Özçelik, *Hadis Usulünde Râvî Değerlendirme Metodu - İbn Ebî Hâtim Örneği*, 308.

³⁰¹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 2/37.

³⁰² Hatîb el-Bağdadi, *el-Kifâye fî 'ilmi'r-rivâye*, 23.

³⁰³ İbnü's-Salâh, *Mukaddimetü İbni's-Salâh*, 122-125.

³⁰⁴ es-Süyûtî, *Tedribü'r-Râvî*, 1/740.

Zehebî'nin yeri nedir? Diğer bir ifadeyle Zehebî'nin cerh mertebelerine dair taksimi nedir ve kendisinden sonraki alimler tarafından bu taksim nasıl karşılanmıştır?

Zehebî cerh mertebelerini şöyle taksim eder:

1. Deccâl, kezzâb, vaddâ' ve yadau'l-hadîs.

Mesela İbrahim b. Menkûş ez-Zebîdî (ö. ?) hakkında el-Ezdî'nin, yadau'l-hadîs dediğini aktarmaktadır.³⁰⁵ Benzer şekilde, İbn Huzeyme'nin, Ebred b. Eşres (ö. ?) hakkında kezzâb-vaddâ' dediğini nakleder.³⁰⁶ Zehebî'ye göre anılan tüm bu nitelikler râvîyi en üst derecede cerh etmek için kullanılıp, böyle râvîlerin rivayetleri ile kesinlikle amel edilemeyeceğini göstermektedir.

2. Muttehemun bi'l-kezib ve muttefekun alâ kizbih.

Örneğin, İbrahim b. Hibbân b. el-Berâ'yı (ö. 224-225/839-840 [?]) muttehemun bi'l-kezib sözleri ile cerh etmektedir.³⁰⁷

3. Metrûk, leyse bi sika ve seketû anh.

Zehebî, el-Huseyn b. Hâlid Ebû'l-Cüneyd (ö. 211/827 [?]) hakkında İbn Maîn'in leyse bi sika dediğini naklederek onu cerh eder.³⁰⁸ Benzer şekilde İbrahim b. Osman Ebû Şeybe (ö. 167/784) hakkında Buhârî'nin birinci derece cerh lafzı olan seketû anh ifadesini kullandığını naklederek bu ismi taz'îf eder.³⁰⁹

4. Vâhin, leyse bi şey'in, zaîfun cidden ve da'afehu'l-ulema.

Zehebî, Mezîde b. Câbir (ö. ?) hakkında Ebû Zürrâ'nın, leyse bi şey dediğini söyleyerek onun zayıf bir râvî olduğuna dikkat çeker.³¹⁰

5. Du'ife, fihi da'fun, leyse bi'l-kaviyy ve seyyiu'l-hıfz.

Zehebî, Cafer b. Süleyman ed-Düba'î (ö. 178/795) hakkında İbn Sad'ın "sika fihi da'fun" dediğini söyler.³¹¹ Zehebî'nin kendisinde zayıflık olmasına rağmen Cafer'i tevsik etmesindeki gerekçe, hakkında kullanılan cerh lafızlarının aşırılık içermemesi ve tenkit edildiği teşeyyü ithamının onun güvenilirliğine zarar vermeyecek düzeyde olmasıdır.

³⁰⁵ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/67; Zehebî, *Dîvânü'd-du'afâ*, 21.

³⁰⁶ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/77; Zehebî, *Dîvânü'd-du'afâ*, 23.

³⁰⁷ Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 5/517.

³⁰⁸ Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 5/300; Zehebî, *el-Mugnî fi'd-du'afâ*, 1/171.

³⁰⁹ Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 4/560; Zehebî, *el-Kâşif*, 1/219.

³¹⁰ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 4/95; Zehebî, *Dîvânü'd-du'afâ*, 384.

³¹¹ Zehebî, *Siyer*, 8/198; Zehebî, *Zikru esmâ'i men tüküllime fih*, 60.

İbn Ebî Hâtim'in zikrettiği merâtib ile Zehebî arasındaki temel fark İbn Ebî Hâtim'in mertebelerinin hafiften şiddetliye doğru artarken Zehebî'nin taksiminin yalancından başlayıp ta'dîl mertebelerine en yakın olan fihi da'fun ile bitmesidir. Ayrıca İbn Ebî Hâtim, hadisleri yazılmayıp, itibar edilmemesi gereken râvîlere ait cerh terimlerini bir maddede toplamışken, Zehebî; Deccâl, kezzâb, vaddâ' ve yadau'l-hadîs kelimeleri ile muttehemun bi'l-kezip ve muttefekun alâ kizbih ifadelerini ayrı maddelerde incelemiştir.³¹² Bu bağlamda Zehebî ve İbn Ebî Hâtim'in cerh mertebeleri aşağıdaki gibi gösterilebilir:

Tablo 6. İbn Ebî Hâtim ile Zehebî'nin cerh mertebelerinin karşılaştırılması

İfade	İbn Ebî Hâtim'deki mertebesi	Zehebî'deki mertebesi
Deccâl, veddâ' ve yadau'l-hadîs		1.mertebe
Kezzâb	4.mertebe	1.mertebe
Muttehemun bi'l-kezip ve muttefekun alâ kizbih.		2.mertebe
Leyse bi sika ve seketû anh		3.mertebe
Metrûk (el-hadîs)	4.mertebe	3.mertebe
Vâhin, leyse bi şey'in, zaîfun cidden ve daafehu'l-ulema		4.mertebe
Du'ife, fihi da'fun ve seyyiu'l-hifz		5.mertebe
Leyse bi'l-kavî	2.mertebe	5.mertebe
Leyyinü'l-hadîs	1.mertebe	
Zaîfü'l-hadîs	3.mertebe	
Zâhibü'l-hadîs	4.mertebe	

2.2. Tenkitte (Cerh-Ta'dîlde) Bulunması Gereken Vasıflar

Ricâl eserleri incelendiğinde özellikle ilk dönem münekkitlerinin, cerh-ta'dîl hükümlerini doğrudan gözlemlere dayandırdığı, bunun çok fazla mümkün olmadığı sonraki asırlarda ise önceki veriler üzerinden yapılan değerlendirmelere atıflar yapıldığı görülür. Cerh-ta'dîl kitaplarındaki uygulamalara bakıldığında ise ricâl

³¹² Cerh mertebelerine dair diğer görüşler için bk. Irâkî, *Şerhu't-tebsıra ve't-tezkire*, 1/375-380; Bikâî, *en-Nüketü'l-vefiyye bimâ fi şerhi'l-Elfiyye*, 2/31-35; Ebu Yahya Zeynüddin Zekeriyâ b. Muhammed b. Ahmed Zekeriyâ Ensârî, *Fethü'l-bâkî bi-şerhi Elfiyyeti'l-İrâkî* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1420/1999), 2/349-352.

biyografilerindeki tenkitlerin çoğunluğunun birebir intibalara dayanmadığı, varılan kanaatlerde önceki münekkitlerden aktarılan kavillerin yanı sıra râvînin rivâyetleri üzerinden hüküm verildiği görülür.³¹³ Her ne kadar belli gerekçelere dayansa da hem ricâl ilminin sahip olduğu kümülatif yapı hem de tenkitlerin ictihadî yönü, râvîler hakkında verilen hükümlerde belli farklılıkları beraberinde getirmiştir. Bu ise her münekkidin ihtilafı gidermede esas aldığı prensiplerin müstakil olarak araştırılmasını gerekli kılmaktadır.

Zehebî'nin ricâl eserleri incelendiğinde hoca, talebe ve rivâyetler üzerinden yapılan râvî değerlendirmelerine rastlanmakla birlikte, verdiği hükümlerde, ağırlıklı olarak önceki münekkitlerden yapılan nakillerin etkili olduğu görülür.³¹⁴ Hicrî VIII. asır ricâl geleneğinin bir yansıması olarak da kabul edilebilecek bu uygulamanın, Zehebî'nin yaptığı râvî değerlendirmelerinde müessir olduğu anlaşılmaktadır. Zira rivâyet asrının hicrî IV. asırda sona erdiği kabul edilirse,³¹⁵ râvîleri bizzat tanıma imkânının olmadığı hicrî VIII. asır gibi muahhar bir dönemde yaşayan Zehebî'nin ricâl tenkidindeki yerini tam anlamıyla ortaya koyabilmek ancak kendisine ulaşan bu verileri nasıl ve hangi metotlarla ele alındığının incelenmesi ile mümkün olacaktır. Burada cevabı aranan asıl soru, bir münekkit olarak Zehebî'nin konumudur. O, geçmişten devraldığı ricâl mirasını sadece aktarmakla mı yetindi veya var olan görüşler arasında tercihte mi bulundu? Râvî tenkidinde münekkit kavillerini esas almanın dışında hangi metotlara müracaat etti?

Mezkûr soruların cevaplarının arandığı bu bölümde, münekkitlerin farklı değerlendirmelerde bulunduğu râvîlerle ilgili, Zehebî'nin yaklaşımı üzerinden onun râvî tenkit usûlü inşa edilecektir. Zira râvî tenkidinde belli bir usûle göre hareket ettiği varsayılırsa, söz konusu cerh-ta'dîl ameliyesinin, ortak noktaları tespit edildiğinde, özelde Zehebî'nin, genelde ise hicrî VIII. asır tenkit metodu ortaya konulmuş olacaktır.

³¹³ Özellikle hicrî II ve III. asır münekkitlerinin, rivâyetler üzerinden râvî değerlendirmesi yaptığına dair kavramsal çerçeve için bk. Topgöl, *Rivayetten Râviye*, 20.

³¹⁴ Zehebî'nin yapmış olduğu değerlendirmeler için bk. Avad b. Atîkî b. Sa'd el-Hâzîmî, *Teakkub ve istidrâkû'z-Zehebî: 'alâ akvâli'l-ulema' fî ba'di'r-ruvâti'llezine zekerahüm fî kitâbihi (Mizânü'l-i'tidâl) ve muvâzene bi-ba'di kütübihî* (Beyrut: Daru İbn Hazm, 1438/2017).

³¹⁵ Zehebî, müteahhir ve müteahhir diye ifade ettiği rivâyet asrı ile sonrası için ayırıcı sınırın hicrî 300'lü yılların ilk kısmına işaret eder. Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/4. Rivâyet Asrı hakkındaki kavramsal çerçeve için bk. Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, 260.

Çalışmanın bu kısmında tümevarım yönteminin esas alındığı ifade edilmelidir. Söz konusu araştırma için öncelikle cerh-ta'dîl durumlarında ihtilaf bulunan râvîler tespit edilerek, Zehebî'nin bu râvîlerle ilgili içtihat veya tercihlerinin tespiti hedeflendi. Daha sonra kendisinden önceki taz'îf veya ta'dîllerin, Zehebî tarafından niçin kabul görmediği sorusundan hareketle Zehebî'nin ihtilaflı râvîler hakkında hüküm verirken esas aldığı prensiplerin neler olduğu araştırıldı. Tespit edilen bulgular Zehebî'nin râvîleri taz'îf ve ta'dîl metodu isimli müstakil birer başlık altında ele alınacaktır.

Ancak burada sıralanacak şartların ilk defa Zehebî tarafından kullanıldığını iddia etmek, ilimlerdeki tedrici birikimi inkâr anlamına gelecektir. Zehebî'nin Ricâl Kaynakları başlığı altında da değinildiği üzere Zehebî, oldukça zengin bir ricâl birikimine sahipti. Çalışmalarını bu veriler üzerine bina ettiği düşünüldüğünde, tespit edilen tenkit kabul şartlarını, temelleri ilk asırlara kadar uzanan ricâl geleneğinin hicri VIII. asırda yapılmış analizi veya sistematikleştirilmiş hâli şeklinde tanımlamak daha isabetli olacaktır.

2.2.1. Taz'ifte Aranan Şartlar

Zehebî'nin râvî taz'ifinde aradığı şartların tespiti için öncelikle bir veya daha fazla münekkît tarafından taz'îf edilmiş olmasına rağmen Zehebî tarafından ta'dîl edilen râvîler tespit edildi. Zira o, cerh-ta'dîl durumu ihtilaflı râvîlerden bazılarını ta'dîl etmektedir. Söz konusu tenkitler neden kabul edilmedi ve bu râvîlerin müdafaasında hangi argümanlara müracaat edildi soruları üzerinden Zehebî'nin taz'îf kabul metodunun oluşturulması amaçlandı. Bu başlık altında sıralanacak olan şartlar, Zehebî'nin, ricâl tenkitlerine yapmış olduğu reddiyelerin belli kategoriler altında bir araya getirilerek kaideleştirilme gayretidir. Ancak burada verilen bazı örneklerin, tespit edilen prensiplerin geçişkenliği veya birbirine yakınlığı nedeniyle, birden çok başlık altında zikredilmeye müsait olduğu görülmektedir. Bu gibi misallere, içerik olarak en yakın olduğu düşünülen prensip altında yer vermeye çalışılmıştır. Zehebî'nin değerlendirme süzgecine tabi tutarak yeniden tasnif ettiği ricâl bilgisinin genişliği de göz önünde bulundurulduğunda ona ait tüm cerh-ta'dîl hükümlerini tek tek inceleme ve arka planını okuma imkanının zorluğu itiraf edilmelidir. Bu sebeple

çalışmanın hacmi de göz önünde bulundurulmuş ve bundan sarf-ı nazar edilmiştir. Çalışma temsil gücü yüksek örnekler ve genel yaklaşım üzerinden yapılmıştır.

2.2.1.1. Şâz Olmaması

Râvîler hakkında hüküm vermeden önce onlarla ilgili yapılmış diğer değerlendirmeleri inceleyip çeşitli açılardan tetkik ettiğine değindiğimiz Zehebî'nin, zikredeceğimiz kıstaslarından ilki yapılan tenkidin şâz olmamasıdır. Zehebî öncesi kaynaklarda, “Falanca hariç onu taz‘îf edeni duymadım.” veya “Onu sadece falanca taz‘îf etmiştir.”³¹⁶ sözleriyle dikkat çekilen hususun, Zehebî tarafından, münekkidin tenkidinde tek kalması/şaz olması şeklinde prensip olarak kabul edildiği görülmektedir. İşte Zehebî'nin, “şâz” diye isimlendirdiği bu tenkitlere yaklaşımı, tespit edilen örnekler üzerinden incelenerek, konuya dair tümel yargılara varılmaya çalışılacaktır.

Kendisinden önceki münekkitlerin dikkat çektiği taz‘îfte tek kalma, diğer bir ifadeyle tevsik edenlere kıyasla taz‘îfin az sayıda münekkit tarafından yapılması Zehebî'nin de eleştirdiği bir durumdur. Zira o, münekkitlerin çoğu tarafından tevsik edilmiş sika bir râvî hakkında, şâz denilebilecek sayıda bir veya birkaç münekkit tarafından yapılmış tenkidin dikkate alınmaması gerektiğini düşünmektedir. Böylesi tenkitlerin reddine dair prensibini ise “Cumhur tarafından tevsik edilmiş bir kimsenin taz‘îfinde inîrat edildiği zaman hüküm, âlimlerin sözlerinin umumuna göre verilir, şâz olan görüşe göre değil”³¹⁷ sözleriyle dile getirmektedir.

Zehebî'nin kendi ifadeleriyle aktardığımız, tenkidin şâz olmaması prensibinin ona ait ricâl eserlerinde de tatbik edildiği görülmektedir. Şöyle ki o, değerlendirmelerinde şâz duruma düşerek cumhura muhalif görüş beyan eden münekkitleri eleştirir ve görüşlerinde onları isabetli bulmadığını belirtir. Kaleme aldığı biyografilerde bu gerekçe ile reddettiği taz‘îf örneklerine sık rastlanmaktadır. Bunlardan bazılarına aşağıda temas edilecektir.

³¹⁶ Örneğin el-Hasen b. Ali b. Râşid'in tek bir münekkit tarafından taz‘îf edilmesine İbn Adî ولم أسمع أحداً وضعه عباس العنبري وحده sözleriyle, İbnü'l-Cevzî ise ضعفه عباس العنبري وحده şeklinde dikkat çekmektedir. Bk. İbn Adî, *el-Kâmil*, 3/180, 181; İbnü'l-Cevzî, *ed-Du‘afâ ve'l-metrûkin*, 1/205.

³¹⁷ Zehebî, *er-Ruvâtü's-sikât*, 30; Zehebî, *Siyer*, 11/82.

Örneğin, Ebân b. İshak (ö. ?) hakkında متروك dediği için Ebu'l-Feth el-Ezdî'yi, kendisinden önce herhangi bir münekkidin cerh etmediği râvîleri cerh etmekle³¹⁸ eleştiren Zehebî, İbrahim b. Muhammed (ö. 241/856 [?])³¹⁹ ve Huseym b. Irâk'ı (ö. 141/759 [?])³²⁰ da yalnızca el-Ezdî eleştirdiği için söz konusu cerhe itibar edilemeyeceğine işaret ederek adı geçen râvîleri tevsik etmektedir.³²¹ Aynı şekilde Müslim'in (ö. 261/875) kendisinden rivâyette bulunmuş olduğu Hârun b. Sa'd'ı (ö. 141/759 [?]) “Ondan rivâyette bulunmak helal değildir” sözleriyle taz'îf eden İbn Hibbân'ı da “âdeti üzere şâz bir görüş” sözleriyle eleştirmektedir.³²²

Bir başka tercemede ise İbrahim b. Tahmân'ı (ö. 163/780) münekkitlerin çoğunun (cemaat) ta'dîl etmesine rağmen onun, Muhammed b. Abdullah (ö. 242/857) tarafından cerh edildiğine vurgu yapar.³²³ İbn Abbâs (ö. 68/687) ve onun dışındaki pek çok sahabeden rivâyette bulunmuş tâbiînin meşhurlarından Miksem b. Bücre (ö. ?) hakkında ise Buhârî ve İbn Hazm'ın (ö. 456/1064) taz'îfine rağmen pek çok münekkidin onu ta'dîl ettiğine işaret etmesi,³²⁴ tenkidin şâz olmamasının Zehebî tarafından kriter olarak kabul edildiğinin bir diğer göstergesidir.³²⁵

Zehebî'nin, görüşlerine çoğunlukla itimat ettiği münekkitleri dahi söz konusu prensip çerçevesinde eleştirdiği görülür. Söz gelimi Nesâî ve Yahya b. Maîn, Ahmed b. Salih el-Mısıri'yi (ö. 248/862), cerh etmeleri sebebiyle Zehebî tarafından tenkit edilmektedir.³²⁶ Ona göre “Yahya b. Maîn, Ahmed b. Salih hakkındaki sözünde şâz duruma düşmüş,”³²⁷ Nesâî ise tenkidinde israf etmiş (aşırıya kaçmıştır) hatta bu

³¹⁸ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/5; Zehebî, *el-Mugnî fi'd-du'afâ*, 2/6.

³¹⁹ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/61; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 5/1082.

³²⁰ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/650; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 3/856; Zehebî, *el-Mugnî fi'd-du'afâ*, 1/209; Zehebî, *Zikru esmâ'i men tüküllime fih*, 75. Benzer örnekler için bk. Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/227, 2/162, 3/178 vd.

³²¹ Mezkûr râvîlerin tevsikinde İbn Hacer'in de Zehebî'ye muvafakat ettiği görülmektedir. Bk. İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-mizân*, 9/250; 7/209.

³²² Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 3/997; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 4/284.

³²³ Zehebî, *Siyer*, 7/382; Zehebî, *el-Mugnî fi'd-du'afâ*, 1/17; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 4/300; Zehebî, *Zikru esmâ'i men tüküllime fih*, 32.

³²⁴ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 4/176; Zehebî, *el-Mugnî fi'd-du'afâ*, 2/675; Zehebî, *Zikru esmâ'i men tüküllime fih*, 180; Zehebî, *Tezhîbu Tehzîbi'l-Kemâl fi esmâ'i'r-ricâl*, 9/94; Zehebî, *Men tüküllime fih*, 555.

³²⁵ Mezkûr isimlerin İbn Hacer tarafından da tevsik edildiği görülür. İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-mizân*, 9/249, 429.

³²⁶ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/103, 104; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 5/101; Zehebî, *Zikru esmâ'i men tüküllime fih*, 35; Ebü'l-Kâsım Sikatüddin Ali b. Hasan b. Hibetullah İbn Asâkîr, *Târihu medîneti Dimaşk* (Dimaşk: Dârü'l-Fikr, ts.), 71/180-188.

³²⁷ Zehebî, *Siyer*, 11/82.

görüşü ile bizzat kendisine zarar vermiştir.³²⁸ Ancak adı geçen râvînin taz'îfi hususunda Yahya b. Maîn, infirat etmediği halde şâz konuma düşmekle tenkit edilmektedir. Bu ise onun şâz ıstılahını tenkitte tek kalmanın yanı sıra, ta'dîl eden münekkitlere kıyasla taz'îf edenlerin azınlıkta kalması anlamında da kullandığını desteklemektedir. Zira mezkûr râvî, Ebû Hâtim, Buhârî ve İclî gibi pek çok münekkit tarafından ta'dîl edilmektedir.³²⁹

Öte yandan Zehebî farklı eserlerinde, Ahmed b. Sâlih'in taz'îfi hususunda Yahyâ b. Maîn ve Nesâî'yi, delil olmaksızın râvî taz'îfinde bulunmakla tenkit etmektedir.³³⁰ Şöyle ki, Ahmed b. Salih, Buhârî de dahil pek çok münekkit tarafından ta'dîl edilmiş, sika bir kişidir. Sözüne itimat edilen güvenilir iki Müslümanın kendisine şahitlik etmediği veya sakalı olmayan kimselere hadis rivâyetinde bulunmadığı bilinen Ahmed b. Salih, hadis meclisine izinsiz katılan Nesâî'yi kovar. Aralarında yaşanan bu hadise sonrası Nesâî, Ahmed'in sika olmadığını hatta Yahya b. Maîn'in onu kizb ile itham ettiğini aktarır.³³¹ Zehebî ise İbn Maîn'in tenkidini zayıf, Nesâî'nin eleştirisini ise delilsiz olmak gerekçesiyle reddeder.³³²

Bu durumu destekleyen diğer bir örnek ise yine Zehebî tarafından tevsik edilen, *Kütüb-i Sitte* râvîsi, Beşîr b. Nehîk'dir (ö. 91/710 [?]).³³³ Adı geçen râvîyi

³²⁸ Zehebî, *el-Mugnî fi'd-du'afâ*, 1/41; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/103; Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb Nesâî, *ed-Du'afâ ve'l-metrûkîn* (Halep: Dârü'l-Vaî, 1976/1396), 22. Ahmed b. Sâlih hakkındaki görüşleri için Zehebî, Nesâî'nin *el-Künâ* isimli eserini işaret etmektedir. Ancak mezkûr eserin günümüze ulaşmadığı ifade edilmektedir. Bk. M. Yaşar Kandemir, "Nesâî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006), 32/565.

³²⁹ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/104; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 5/101.

³³⁰ Zehebî, *Siyer*, 12/165-168; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 5/1002; Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *Hedyü's-sârî mukaddimetu fethi'l-bârî* (Kahire: Dârü'r-Reyyan li't-Tûras, 1407/1986), 1/386; İbn Adî, *el-Kâmil*, 1/300.

³³¹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 5/1000; Nesâî, *ed-Du'afâ ve'l-metrûkîn*, 22.

³³² Zehebî, *Men tüküllime fih*, 78; Zehebî, *el-Mugnî fi'd-du'afâ*, 1/41. Zehebî, Ahmed b. Sâlih'in, İbn Hibbân tarafından *ed-Du'afâ*'da değil *es-Sikât*'da zikredilmiş olmasını isabetli bulmaktadır. Ancak İbn Hibbân tarafından aktarılan ve İbn Hacer'in de eserinde, "Yahya b. Maîn'in tezkîb ettiği râvî, Ahmed b. Salih et-Taberî (el-Mısri) değil Ahmed b. Sâlih eş-Şemûmî'dir." görüşünü isabetli bulmamaktadır. Hatta bu görüşü Yahya b. Maîn'i Ahmed b. Salih et-Taberî gibi birisini kınamaktan tenzih etme gayreti olarak yorumlar ve İbn Hibbân'ı eleştirir. Bk. Zehebî, *Siyer*, 12/168; İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-mizân*, 1/484. Mezkûr râvînin İbn Adî tarafından da "hâfız" denilerek ta'dîl edildiği görülmektedir. Hatta o, İbn Maîn ve Nesâî'nin, Ahmed b. Salih hakkındaki değerlendirmelerinde aşırıya gittiklerini düşünmektedir. Bu ise adı geçen münekkitlerin öne sürdükleri tenkit gerekçesinin İbn Adî tarafından da makbul görülmediğini göstermesi açısından önem arz etmektedir. Detaylı bilgi için bk. İbn Adî, *el-Kâmil*, 1/300; Konuya dair ayrıca bk. Kurt, *Hicrî Dördüncü Asır Ricâl Tenkidinin Mukayeseli İncelenmesi*, 230, 231.

³³³ Zehebî, *el-Mugnî fi'd-du'afâ*, 1/109; Zehebî, *Siyer*, 4/480; Zehebî, *Men tüküllime fih*, 129; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/331; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 2/1066; Zehebî, *Tezhibu Tehzîbi'l-Kemâl fi esmâ'i'r-ricâl*, 2/41.

müdafaasında kullandığı, “Ebû Hâtim لَا يُحْتَجُّ بِهِ diyerek şâz duruma düştü”³³⁴ sözünden hareketle Zehebî’nin, Beşîr hakkındaki tenkitleri, münekkitlerin geneli tarafından kabul edilen kanaate aykırı olmak sebebiyle kabul etmediği anlaşılmaktadır.³³⁵

Zehebî, taz‘îfin şâz olmaması gerektiğine dair prensibine, “şâz” kelimesinden farklı kullanımlarla da dikkat çeker. Örneğin, tenkit edilmiş râvîlerden bazıları için kullandığı “birçok kişi onu tevsik edilmiştir” (وَتَقَّهَ غَيْرُ وَاحِدٍ) ifadesi bunlardandır. Bu kullanım, Zehebî’nin ilgili râvî hakkındaki eleştirileri incelediği ve taz‘îf edenlerin azınlıkta olduğuna, tevsik edenlerin ise buna nazaran çok daha fazla olduğuna kanaat getirdiği ve râvî ile ilgili değerlendirmenin de buna göre yapılması gerektiğine hükmettiği anlamına gelmektedir. Mesela Eyyûb b. Miskîn (ö. 183/799), Zehebî’nin bu şekilde tevsik ettiği râvîlerdendir. Onun için kullandığı “pek çok kişi onu tevsik etti, bazılarıysa onu telyin etti (zayıflığına hükmetti)”³³⁶ ifadesiyle var olan tenkitlerin şâz olduğuna, Eyyûb hakkındaki hükmün meşhur-hâkim kanaate göre yapılması gerektiğine işaret etmektedir.

Tenkitte şâz kalmayı ifade eden bir diğer kullanım ise teferrüd kelimesidir. Münekkidin tenkidinde tek kalması da Zehebî’ye göre söz konusu eleştiriye geçersiz kılmaktadır. Bunun örneğine Yezid er-Rîşk’in (ö. 130/748), tercemesinde rastlamak mümkündür. Zira Zehebî’ye göre Yezid’i, münekkitler indinde sağlam kabul edilmemekle itham eden Hâkim el-Kebîr (ö. 378/988), bu görüşünde yalnız kalmış ve şâz duruma düşmüştür. Bu sebeple Zehebî, mezkûr râvî hakkında Hâkim’dan gelen taz‘îfi kabul etmeyerek onu bu görüşünde hatalı bulunduğunu dile getirmektedir.³³⁷

Zehebî’nin tenkitte şâz kalmaya işaret ettiği bir diğer ifade ise söz konusu tenkidin diğer münekkitlerce doğrulanmaması, tasdik olunmaması anlamına gelen (فلم يصدق) kullanımıdır. Mezkûr kullanımın bir örneğine Ahmed b. Abde’ye (ö. 245/860)

³³⁴ Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, 2/1066; Zehebî, *Siyer*, 4/481. İbn Hacer, Ebû Hâtim’in bu görüşünü vehm olarak tanımlamaktadır. Bk. İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü’l-Tehzîb*, 1/470.

³³⁵ Zehebî’nin münekkidin tenkidinde şâz kaldığına işaret ettiği diğer yerler için bk. Zehebî, *Mizânü’l-i’tidâl*, 1/208, 420, 2/119, 4/352, 484 vd.

³³⁶ Zehebî, *Men tüküllime fih*, 123; Ayrıca bk. Zehebî, *Mizânü’l-i’tidâl*, 1/293; Zehebî, *el-Mugnî fi’d-du‘afâ*, 1/98; Zehebî, *Tezhîbu Tehzîbi’l-Kemâl fi esmâ’i’r-ricâl*, 1/442.

³³⁷ Zehebî, *Mizânü’l-i’tidâl*, 4/444; Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, 3/569; İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü’l-mizân*, 9/454. Zehebî’nin, tenkidinde teferrüd etmesi sebebiyle yaptığı Ebû Hâtim eleştirisi için bk. Zehebî, *Mizânü’l-i’tidâl*, 4/137.

ait biyografide rastlanmaktadır. Zehebî, İbn Hiraş'ın (ö. 283/896) Ahmed'e yaptığı eleştiri hususunda diğer âlimler tarafından desteklenmediğini ifade ederek³³⁸ onun tenkidinde tek kaldığını düşünmektedir.

Verilen örneklerden de anlaşılacağı üzere Zehebî, münekkidin râvîyi taz'îfte infîrat etmesini cerh-in kabulüne mâni bir gerekçe olarak görmekte, sebebi her ne olursa olsun râvîlerin -gerekçesi beyan edilmemiş- şâz kabul edilebilecek eleştiriler sebebiyle cerh edilmesini isabetli bulmamaktadır. Bu gibi durumlarda, söz konusu tenkitlerin Zehebî tarafından bilinmeyen ve sebebi açıklanmamış bir gerekçeye binaen yapılmış olma ihtimali de akıllara gelmektedir.³³⁹ Böyle bir durumda Zehebî, hatalı tercih veya içtihatla bulunmuş olacaktır. Ancak konuya dair zikredilen örnekler, Zehebî'nin cerh-ta'dîl değerlendirmelerindeki hâkim kanaati esas aldığını ve ta'dîl edenlerin çok olması durumunda müfesser olmayan cerhleri şâz kategorisinde değerlendirdiğini göstermektedir.

2.2.1.2. Gerekçesinin Makbul ve Kesin Olması

Bu başlık altında cerh-ta'dîl durumu ihtilaflı râvîlerle ilgili karar verme aşamasında Zehebî'nin kendisine ulaşan ricâl bilgisini, kabul edilebilirlik açısından da tetkike tabî tuttuğu, örnekler üzerinden ortaya konulacaktır. İncelenen biyografiler, söz konusu tenkitleri makbul olup olmamalarına göre tetkik etmenin râvî bilgisindeki tearuz karşısında Zehebî tarafından uygulanan bir metot olduğunu göstermektedir. Diğer bir ifadeyle Zehebî, yapılan tenkitlerde, kabul edilebilir bir gerekçe aramakta ve tenkide konu olan şeyin, râvîyi cerh etmeyi gerektirecek bir husus olmasını şart koşmaktadır. Aksi takdirde yapılan eleştiriye ya kabul etmemekte ya da yanlış anlaşılardan kaynaklanan ictihadî bir hata addedip tevil etmektedir.

³³⁸ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/118; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 5/1008; Zehebî, *Men tüküllime fih*, 82.

³³⁹ Mütâarız cerh-ta'dîllerin sebeplerine dair bazı ihtimaller ve konuya dair pek çok örnek için bk. İsmail Kurt, "Ricâl Tenkidinde Teâruz: Râvî'nin Tevsik ve Tekzib'i Özelinde", *Marîfe: Bilimsel Birikim (Marîfe: Dini Araştırmalar Dergisi)* XXII/2 (2022), 746-755. Yazar ilgili makalesinde, ders halkasında bulunmak, aynı memlekette yaşamış olmak, birlikte rihleler yapmış olmak gibi râvîyi daha yakından tanıma imkanı bulan bir münekkidin bildiği ancak muaddilin vâkıf olmadığı kusurlar sebebiyle tenkit edilmiş râvîlere dair örnekler sıralamaktadır. Benzer bir durumun Zehebî için de geçerli olması elbette ihtimal dairesindedir. Ancak yaşadığı asrın muahhar oluşu ve ulaşabildiği mevcut kaynakların zenginliği, Zehebî'nin söz konusu teâruzları, bütüncül bir bakış açısıyla ele almasına imkân tanımaktadır. Bu sebeple Zehebî meseleye, cerh-ta'dîl değerlendirmelerindeki bütüncül kanaati esas alarak yaklaşmakta ve destekleyici bir gerekçe olmadığı müddetçe tercihinin çoğunluktan yana kullanmaktadır.

Zehebî tarafından tenkidi isabetli bulunmayan isimlerden birisi Muhammed b. Tâhir'dir (ö. 507/1113). Şöyle ki o, İbn Hayrûn'u (ö. 488/1095), Hatîb el-Bağdâdî'nin *Târîhu Bağdât*'ına, fazladan iki biyografi eklediği gerekçesiyle tenkit eder. Muhammed'e göre zâid bu iki biyografi, kitabın aslına müdahale etmektir bu ise tenkidi mucip bir davranıştır. İbnü'l-Cevzî, İbn Hayrûn'un bu ziyadeyi Hatîb'den aldığı yetkiyle yaptığını³⁴⁰ söylese de Zehebî konuya daha farklı bir açıdan bakmaktadır ki ona göre İbn Hayrûn eleştirilmeyi hak etmemektedir. Zira söz konusu ziyadeler, *Târîhu Bağdât*'ın asıl metnine dâhil edilmemiştir. Bir nevi haşiye niteliğinde olan bu ziyadelerin hattı ile asıl kitabın hattı birbirine karışmayacak şekilde belirgindir. Bundan dolayı İbn Hayrûn'un ziyadeler sebebiyle tenkit edilmesi isabetli değildir.³⁴¹ Ayrıca Zehebî'nin, “(İbn Hayrûn), İbn Tâhir'den daha sikadır.”³⁴² sözü, sika da olsa tenkit sahibinin kendisinden daha sika olanı cerhi hususunda temkinli hareket etmesi gerektiğini vurgular niteliktedir.

Zehebî'nin “tenkidin makbul/geçerli olması” prensibini Ebû Nuaym'ı (ö. 430/1038) müdafaasında da görmek mümkündür. Şöyle ki, Ebû Nuaym, rivâyet lafızlarındaki kullanımı sebebiyle Hatîb el-Bağdâdî tarafından eleştirilmiştir. Hatîb'e göre Ebû Nuaym, icazetle rivâyet ettiği hadislerde mutlak olarak أَخْبَرْنَا sîgâsını kullanarak tesâhül göstermiştir. Oysa Zehebî'ye göre söz konusu kullanım Ebû Nuaym'ın metodolojisinde tedlîsin bir çeşididir ve bu da tenkidi gerektirmemektedir.³⁴³ Böyle bir sebeple Ebû Nuaym'ın eleştirilmesi Zehebî tarafından isabetli bulunmamaktadır.³⁴⁴

Zehebî'nin makbul olmadığını düşündüğü tenkitlerden bir diğeri ise İbn Hibbân'a aittir. Eflah b. Saîd'i (ö. 156/773), sikalardan mevzu rivâyetlerde bulunmakla suçlayan ve bu sebeple rivâyetleri ile ihticâc olunmayacağını ifade eden İbn Hibbân'ı tenkitlerinde aşırı gitmek ve râvîleri gereksiz yere itham etmekle

³⁴⁰ İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ ve'l-metrûkîn*, 1/68.

³⁴¹ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/92; Zehebî, *el-Mugnî fi'd-du'afâ*, 1/36; Zehebî, *Siyer*, 19/107; Zehebî, *Dîvânü'd-du'afâ*, 3. Her ne kadar söz konusu olay Oruçan tarafından Zehebî'nin İbnü'l-Cevzî'ye karşı el-Hatîb'i müdafaası gibi anlaşılmışsa da biz burada Zehebî'nin yaptığı eleştirinin asıl muhatabının Muhammed b. Tahir olduğunu düşünmekteyiz. Bk. Osman Oruçan, *Hadis Münekkitlerinin Güvenilirliği -Zehebî'nin Mizânü'l-İ'tidâl'i Özelinde-* (Ankara: Fecr Yayınevi, 2018), 267.

³⁴² Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/92; Zehebî, *Dîvânü'd-du'afâ*, 3.

³⁴³ Zehebî, *Siyer*, 17/453; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/111; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 9/468; Zehebî, *Dîvânü'd-du'afâ*, 6.

³⁴⁴ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/111.

eleştiren Zehebî, İbn Hibbân'ın, Eflah hakkındaki tenkidini geçerli bulmadığı için reddetmektedir. Zira İbn Hibbân'ın tenkidine gerekçe olarak gösterdiği ve mevzu hükmünü verdiği rivâyet, Zehebî'ye göre “mana açısından şevâhidi” bulunan, sahih-garip hükmünde bir hadistir. Bu sebeple Eflah yapılan eleştiriyi hak etmemektedir.³⁴⁵

Habîb b. Ebî Sâbit (ö. 119/737) de hakkındaki tenkidin makbul olmaması gerekçesiyle Zehebî tarafından ta'dîl edilmiş râvîlerdendir. İbn Avn'ın (ö. 151/768) “o kördü” sözünden hareketle Habîb'in zayıf râvîler arasında zikredilmesini eleştiren Zehebî, tenkide gerekçe olarak gösterilen bu bilginin, cerh ifadesi olmadığını düşünmektedir. Zira bu ifade Habîb'i cerh etmek için değil onun bir vasfını ikrar için söylenmiştir.³⁴⁶ Görüldüğü üzere burada Zehebî, gerekçesini makul görmediği bir tenkidi reddetmektedir.

Tenkidi mûcib kabul edilir bir gerekçe olmaksızın zayıf râvîlerle ilgili bir eserde adının yer almasını eleştirdiği ve müdafaa ettiği bir diğer râvî ise Eş'as b. Abdü'l-Melik'tir (ö. 146/764). İbn Adî, “hadislerinin çoğu müstakimdir, o ihticâc olunan kimselerdendir”³⁴⁷ sözleri ile onu ta'dîl etmiş olsa da “Yahya ve Ebû Abdullah (Buhârî) ondan hadis rivâyet etmemiştir”³⁴⁸ deyip Eş'as'ı, *el-Kâmil*'inde zikreder. Zehebî ise telyînine delalet edecek herhangi bir gerekçe göstermeksizin Eş'as'ı eserine alması sebebiyle İbn Adî'yi tenkit eder.³⁴⁹ Zehebî'nin, Eş'as'ı müdafaa sadedinde “Evet, (Buhârî-Müslim) nice Sebt râvîden rivâyette bulunmadığı gibi Eş'as'dan da *Sahîh*'lerinde hadis rivâyet etmedi! Ne var bunda?”³⁵⁰ ifadesini kullanması, tenkit gerekçesinin makbuliyetini sorguladığını göstermektedir. Zira Buhârî veya herhangi bir alimin kendisinden hadis almaması râvîler için taz'îf alameti addedilemez. Bu sebeple Zehebî'nin, İbn Adî'ye olan eleştirisini “O eserinde zikretmemiş olmasaydı ben de Eş'as'ı zikretmezdim”³⁵¹ sözleri ile dile getirdiği görülür.

³⁴⁵ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/275; Zehebî, *el-Mugnî fi'd-du'afâ*, 1/93; Zehebî, *Zikru esmâ'i men tüküllime fih*, 50; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 4/30; Zehebî, *Dîvânü'd-du'afâ*, 40.

³⁴⁶ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/451; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 3/221.

³⁴⁷ İbn Adî, *el-Kâmil*, 2/39, 40.

³⁴⁸ İbn Adî, *el-Kâmil*, 2/35.

³⁴⁹ Zehebî, Eş'as'ın, *el-Kâmil*'de açık bir gerekçe gösterilmeksizin zikredildiğini لَا يُوجِبُ تَلْيِينُهُ بَوَجهِ ve اورده ابن عدي في كامله ولم يذكر شيئاً يدل على تليينه ifadeleri ile beyan etmektedir. Bk. Zehebî, *Siyer*, 6/278; Zehebî, *el-Mugnî fi'd-du'afâ*, 1/91.

³⁵⁰ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/267.

³⁵¹ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/267.

Sâlih b. Keysân (ö. 141/759) örneğinde ise cerhe konu olan hususun doğruluğunun test edildiği görülür. Zehebî, adı geçen râvînin itham edildiği Kaderî olmak iddiasının gerçeği yansıtmadığını ifade ederek esasında tenkit gerekçesini sorgulamaktadır.³⁵² Söz konusu iddianın sahibi hakkında veya neden bu tenkidin hatalı olduğunu düşündüğüne dair herhangi bir bilgi vermemesinden hareketle, söyleyeni kim olursa olsun doğruluğu ispat edilmemiş bir iddiadan hareketle yapılan tenkitlerin, Zehebî tarafından kabul edilmediği anlaşılmaktadır. Zehebî'nin benzer bir metotla tevsik ettiği Şehr b. Havşeb (ö. 112/731), İbn Adî tarafından, kendisiyle ihticâc olunmayan ve hadislerine güvenilmeyen bir kimse olmakla eleştirilmektedir.³⁵³ Oysa Zehebî, söz konusu iddianın gerçeği yansıtmadığını aksine hadis âlimlerinin onun rivâyetleri ile ihticâc ettiğine dikkat çekerek söz konusu taz'îfi reddetmektedir.³⁵⁴

Zehebî kendisinden önceki âlimlerin tenkit sebebi kabul ettiği hususları yeniden değerlendirir ve bazılarının kendi asrı için cerh sebebi sayılamayacağı yönünde içtihatla bulunur. Çokça tartışılmış bid'at meselesi de bunlardandır. Ona göre hakkında bid'at eleştirisi bulunan tüm râvîleri aynı kategoride değerlendirmek doğru bir yaklaşım olmayacaktır.³⁵⁵ Bu sebeple yapmış olduğu tanıma göre bid'at kapsamına girmeyen sebeplerle yapılan taz'îflerin, Zehebî'ye göre kabul edilebilir bir gerekçeye sahip olmadıkları için reddedildiği görülmektedir. Zehebî'nin, Abdullah b. Müslim'i tezkiyesinde, Hâkim'in onu mezhebi sebebiyle cerh ettiğine ve bunun kabul edilebilir bir gerekçe olmadığına vurgu yapması buna örnek olarak gösterilebilir.³⁵⁶

Gerekçesinin makbul olmaması sebebiyle Zehebî tarafından reddedilen bir diğer taz'îfe ise Rüfey' b. Mihrân Ebû'l-Âliye'nin (ö. 93/712) hal tercemesinde

³⁵² Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 2/299; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 3/894; Sâlih'in sika olduğuna dair görüşlere geniş bir şekilde yer verdiği diğer bir eserinde ise onun kaderî olduğuna dair ithama yer vermemektedir. Bk. Zehebî, *Siyer*, 5/454-456.

³⁵³ İbn Adî, *el-Kâmil*, 5/63, 64.

³⁵⁴ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 2/283, 284; Zehebî, *Siyer*, 4/372; Zehebî, *Men tüküllime fih*, 265; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 2/1114. Ancak Zehebî, İbn Adî'den iktibasla aktardığı taz'îf görüşünde yalnız olmadığı, Nesâî, İbn Hibbân ve İbnü'l-Cevzî'nin de adı geçen râvînin zayıflığına dair değerlendirmelerde bulunduğu değinmemektedir. Bk. Nesâî, *ed-Du'afâ ve'l-metrûkîn*, 56; Ebû Hâtim Muhammed b. Hibban b. Ahmed Büstî İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn mine'l-muhaddisîn* (Riyad: Dârü's-Sumay'î, 1420/2000), 9/458, 459; İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ ve'l-metrûkîn*, 2/43.

³⁵⁵ Geniş bilgi için bk. Zehebî, *el-Mûkiza*, 85-87. Bid'at konusu ve alimlerin ehl-i bid'at olarak tenkit edilen râvîlere yaklaşımı hakkında geniş bilgi için bk. Gümüş, *Hadis Usulünün Gelişimi*, 205-215.

³⁵⁶ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 6/565; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 2/503.

rastlanmaktadır. Zehebî, onun İmam Şâfiî tarafından taz'îf anlamına gelecek bir değerlendirme ile tenkit edilmesine karşı çıkar. Zira Şâfiî, mezkûr râvîyi sadece kahrkaha hadisini mürsel olarak rivâyet etmesi sebebiyle eleştirir çünkü Zehebî'ye göre "Şâfiî mezhebinde mürsel rivâyetler hüccet değildir. Müsned rivâyetlerinde ise Ebû'l-Âliye hüccettir."³⁵⁷

Teşeyyü eleştirisi ile tenkit edilmesine rağmen sâlihu'l-hadîs hükmünü verdiği Sedîr b. Hakîm (ö. 140/758 [?]) örneğinde olduğu gibi Zehebî, bid'at ehli olmakla tenkit edilen râvîlerin durumunu yeniden değerlendirir ve bunlardan bazılarını bid'at konusundaki prensibi çerçevesince reddeder.³⁵⁸ Esasında Sedîr b. Hakîm, el-Cûzcânî, Nesâî ve Dârekutnî tarafından taz'îf edilmiş bir isimdir.³⁵⁹ Zehebî ise İbn Maîn'in tevsikine vurgu yaparak Sedîr b. Hakîm'i ta'dîl etmektedir. Bu ise adı geçen münekkittlerin eleştirilerindeki ortak nokta olan bid'at konusunu, onun taz'îfi için kabul edilebilir bir gerekçe olarak addetmediğini göstermektedir.

Burada sıralanan ve daha pek çok örnekten³⁶⁰ hareketle Zehebî'nin münekkittler tarafından yapılan tenkitleri, belirlediği esaslardan hareketle makbûliyet açısından bir değerlendirmeye tabi tuttuğu, râvîler hakkında kendisine ulaşan tenkitlerin gerekçelerini analiz ettiği ve yapılan eleştirilerin cerhi gerektirecek nitelikte olup olmadığını tespit etmeye çalıştığı anlaşılmaktadır. Diğer bir ifadeyle incelenen biyografilerde Zehebî'nin kendisine ulaşan taz'îflerin gerekçesini kabul/red cihetiyle sorguladığı ve gerek tenkit sebebi sayılmayacak sebeplerden ötürü gerekse doğruluğu kesin olmayan iddialar sebebiyle râvîlerin zayıf addedilmemesini prensip edindiği söylenmelidir. Zehebî'nin bu yaklaşımında ulaşabildiği ricâl bilgisinin zenginliğinin yanı sıra hicrî VIII. asrın ilk asırlara göre hadis ilmi açısından geldiği noktanın da etkili olduğu ifade edilmelidir. Elbette

³⁵⁷ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 2/54; Zehebî, *Siyer*, 4/207; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 2/1202. Verilen örnekte adı geçen râvî, mürsel bir rivâyeti sebebiyle İmam Şâfiî tarafından tenkit edilmekte, Zehebî ise tenkit gerekçesi olarak Şâfiî tarafından öne sürülen mürsel rivayette bulunmuş olmayı doğrudan bir tenkit sebebi addetmediği konu edilmektedir. Zira Zehebî'ye göre sahih olan mürsel rivâyetler de bulunmaktadır. Zehebî, *el-Mûkiza*, 38-40. Öte yandan İmam Şâfiî'nin çeşitli şekillerde desteklenmiş mürsel rivâyetleri kabul ettiğine dair bk. Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî Nevevî, *el-Mecmu' şerhi'l-Mühezzeb* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, ts.), 1/61.

³⁵⁸ İbn Adî, *el-Kâmil*, 4/546; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 3/661; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 2/116; Zehebî, *Dîvânü'd-du'afâ*, 153; İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-mizân*, 4/17.

³⁵⁹ Nesâî, *ed-Du'afâ ve'l-metrûkîn*, 54; Ebû'l-Hasan Ali b. Ömer b. Ahmed Dârekutnî, *ed-Du'afâ ve'l-metrûkîn* (Medine: Mecelletü'l-Câmiati'l-İslâmiyye, 1403/1982), 2/157; İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ ve'l-metrûkîn*, 1/309; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 2/116.

³⁶⁰ Diğer örnekler için bk. Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/125, 126, 354, 360, 2/83, 643 vd.

Zehebî'nin kendisine ulaşan birikimi eserlerinde etkili bir biçimde kullanması da onun ilmi yetkinliğini göstermesi açısından önemi haizdir.

2.2.1.3. Münekkide Aidiyetinin Kesin Olması

Zehebî'nin tenkit kabul şartlarından bir diğeri, tenkidin sahih senetle gelmesi veya münekkide aidiyetinin kesin olmasıdır. Zira üzerine hüküm bina edilecek bilginin münekkide aidiyet sorunu olmamalıdır. Aksi takdirde otorite münekkitlerin adı kullanılarak sika bir râvînin cerhi veya mecrûh bir râvînin tevsiki gibi yanlışlıklar meydana gelebilecektir. Böylesi bir yanlışa düşmemek adına Zehebî'nin râvîler hakkında yapılmış değerlendirmeleri sıhhat açısından kontrol etmeyi prensip olarak benimsediği ve kararlarını sağlam veriler üzerine inşa etmeye çalıştığı görülür. Ona göre bir râvî ancak kesin bilgiye dayanılarak cerh edilebilir.³⁶¹ Yani kaynağı sağlam olmayan veya sahih senetle nakledilmemiş tenkitler dikkate alınmamalıdır. Diğer bir ifade ile incelenen örneklerden hareketle, şayet herhangi bir râvî hakkında aynı münekkitten iki farklı değerlendirme nakledilmesi ya da bir değerlendirme olmasına rağmen aidiyet problemi olması durumunda Zehebî'nin râvîsi sika olanın aktardığı görüşü veya aidiyet problemi olmayan nakilleri dikkate aldığını söylemek mümkün görünmektedir. Bu metot kullanılarak reddedilen tenkitlerden bazıları aşağıda sıralanacaktır.

Zehebî tarafından tevsik edilmiş Ebân b. el-Attâr (ö. 160/777 [?]), Yahyâ b. Saîd el-Kattân'ın kendisinden rivâyette bulunup bulunmadığı hususundaki ihtilaftan hareketle, hakkında farklı değerlendirmeler yapılmış bir râvîdir. Konuya dair Muhammed b. Yunus el-Küdeymî (ö. 286/899) kanalıyla gelen, Yahya el-Kattân'ın, Ebân b. Yezîd'den hadis nakletmediği bilgisiyle, Abbâs ed-Dûrî'den (ö. 271/885) gelen Yahya el-Kattân'ın, Ebân'dan rivâyette bulunduğu dair iki farklı nakil³⁶² tearuz etmekte, bu iki görüşten birincisine göre taz'îf edilen Ebân, diğerine göre ta'dîl edilmektedir. Turhan'ın da işaret ettiği üzere Zehebî, Küdeymî ile Abbâs ed-Dûrî'nin naklettiği bu iki söz arasındaki çelişkiyi *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*'da çeşitli yorumlarla³⁶³ tevil etmeye çalışmışsa da *Mizânü'l-i'tidâl*'de Küdeymî'nin itimat

³⁶¹ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 3/46.

³⁶² Zehebî, *Siyer*, 7/431.

³⁶³ Zehebî, Küdeymî kanalıyla gelen, Yahya b. Saîd el-Kattân'ın Ebân'ı telyin ettiği (zayıf olduğunu belirttiği) bilgisini, "Eğer bu doğru ise Yahya önceleri Ebân'dan rivâyette bulunmuyordu ama

edilmeyecek bir râvî olduğunu (ليس بمعتمد), *Tarihü'l-İslâm*'da ise zayıf bir râvî olduğunu³⁶⁴ belirtmesi esasında söz konusu çelişkinin kaynağını işaret etmektedir. Yani Zehebî, zayıf senetle gelmiş taz'îfi dikkate almayarak, daha sahih olduğunu düşündüğü diğer nakle binaen mezkûr râvîyi ta'dîl etmektedir. Buradan hareketle Zehebî'nin, el-Küdeymî gibi güvenilirliği hakkında hâkim kanaat oluşmayan râvîlerden gelen nakillere karşı oldukça ihtiyatlı davranarak hükümlerini daha sağlam nakiller üzerine inşa ettiği söylenmelidir.

İbrahim b. Abdullah es-Sa'dî'nin (ö. 267/881) biyografisinde ise Zehebî, Hâkim kanalıyla gelen, "İbrahim b. Abdullah, Müslim'i küçümsüyordu. Bundan dolayı Müslim de onu delilsiz bir şekilde suçladı."³⁶⁵ bilgisine yer verir. Buna rağmen Zehebî herhangi bir açıklama yapmaksızın İbrahim'i bir yerde صدوق başka bir yerde de ثقة derecesi ile tanıtmaktadır.³⁶⁶ Bu örnek, aynı zamanda şu soruyu da beraberinde getirmektedir; rivâyette bulunmasını dahi râvîler için tevsik alameti saydığı Müslim tarafından eleştirildiği iddia edilen bir râvîyi, Zehebî neden tevsik etti? Bu konuda akla iki ihtimal gelmektedir. Zehebî, ya söz konusu tenkidin münekkide aidiyetini sağlam bulmadı ya da Müslim'in zikretmediği bir gerekçeye istinaden İbrahim'i eleştirdiğini varsaydı.³⁶⁷ Müslim eğer açıklamadığı bir sebepten ötürü İbrahim'i tenkit etmişse bu durumda müfesser olmadığı için tenkidin Zehebî tarafından kabul edilmediği söylenebilir. Zira onun müteşeddîd münekkitlerin cerhleri konusunda temkinli olmayı tavsiye ettiği bilinmektedir.³⁶⁸ Ona göre bir cerhin kabulü için mümkünse sebebinin açıklanmış olması, değilse en azından diğer münekkitlerin söz konusu cerhe muvafakat etmesi beklenir.³⁶⁹

daha sonra içtihadını değiştirdi ve ondan rivâyette bulundu (demektir)" şeklinde tevil etmektedir. Zehebî, *Siyer*, 7/432.

³⁶⁴ Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 4/287; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 1/16; Zehebî, *el-Mugnî fi'd-du'afâ*, 1/8; Zehebî, *Siyer*, 7/432; Zehebî, *Zikru esmâ'i men tüküllime fih*, 30; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 1/101; Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi Hicrî İlk İki Asır*, 355.

³⁶⁵ Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 1/44.

³⁶⁶ Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 1/44; Zehebî, *el-Mugnî fi'd-du'afâ*, 1/18; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 6/287; Zehebî, *Siyer*, 13/44.

³⁶⁷ el-Hâzîmî, *Teakkub ve istidrâkû'z-Zehebî*, 9, 10.

³⁶⁸ Zehebî, *Zikru men yu'temed kavluhu fi'l-cerh ve't-ta'dîl*, 172.

³⁶⁹ Zehebî, *Siyer*, 13/260; Turhan, "Güvenilirliği İhtilâflı Olan Râvîlere Dair Zehebî'nin Yaklaşımı", 688; Cerhte gerekçenin açıklanmış olma şartı ile ilgili bk. Halil İbrahim Turhan, "Bir Râvî/Rivayet Tenkidi İlkesinin Serüveni: Sadece Müfesser Cerh Kabul Edilir", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* XVIII/1 (2018), 299-335.

Şunu da ifade etmek gerekir ki tetkik edebildiğimiz kadarıyla, İbrahim ve Müslim arasında yaşandığı nakledilen söz konusu bilgiye Zehebî öncesi eserlerde rastlanılamamıştır. Hatta Zehebî'nin kaynak olarak işaret ettiği müellife ait eserlerde dahi bu bilgi yer almamaktadır. Bu da tenkidin sıhhati ile ilgili şüpheleri güçlendirmektedir. Öte yandan Müslim gibi otorite bir isme ithaf edilen “delilsiz suçlama” iddiası hakkında Zehebî'nin yorum yapma gereği duymaması da tenkidin münekkide aidiyetindeki şüpheyi işaret eden bir diğer husustur. Kesinliğinde şüphe olan söz konusu ithamın, Zehebî tarafından aktarılması ise iddianın görüldüğü ancak kayda değer bulunmayarak râvînin tevsik edildiğini gösterme amacına matuf olsa gerek ki bu vesileyle râvî üzerinde oluşabilecek olası bir şüphe de bertaraf edilmiş olacaktır.³⁷⁰

Yalancılıkla itham edilen Ahmed b. el-Furât'ın (ö. 258/872) tevsiki de bu başlık altında incelenebilecek önemli örneklerdendir. Zehebî, İbn Ukde'nin İbn Hirâş'dan aktardığı, “İbnü'l-Furât, kasten yalan söyler” ithamını kabul etmemektedir. Zira Zehebî'ye göre tenkit sahibi İbn Hirâş ve bunu nakleden İbn Ukde Râfîzî ve bid'at sahibi kimselerdir.³⁷¹ Bu ise söz konusu tenkidin sıhhatini şüpheli kılmaktadır. Görüşünü İbn Adî'nin, “Onun münker bir rivayetini bilmiyorum”³⁷² sözü ile destekleyen Zehebî'ye göre İbn Hirâş'ın sözü bâtıldır yani gerçeği yansıtmamaktadır. Öte yandan tenkidi nakleden râvînin Râfîzî olduğuna değinmeksizin İbn Hacer'in de İbnü'l-Furât ile ilgili kanaatinde Zehebî'ye muvafakat ettiği görülür.³⁷³

Tenkit kabul şartları arasında saydığımız sağlam senetle gelmiş olmak/münekkide aidiyetin kesin olması kaidesini “cerhin münekkide aidiyetinde sorun olmaması gerekir” cümlesiyle ifade eden Turhan ise tespitini Zehebî'nin, Şu'be'ye atfedilen ve birbiri ile çelişen iki görüşten, Ali b. Âsım (ö. 201/817) kanalıyla geleni “O hüccet değildir.”³⁷⁴ sözleri ile reddettiğine işaret ederek delillendirir.

³⁷⁰ İbn Hacer'in de mezkûr râvîyi tevsik etmesi naklin sıhhatine dair Zehebî'nin taşıdığı endişenin sonraki asır âlimleri tarafından da isabetli bulunduğunu gösterir niteliktedir. İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-mizân*, 1/307. Ayrıca bk. es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 6/22.

³⁷¹ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/128; Zehebî, *el-Mugnî fi'd-du'afâ*, 1/52; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 6/30; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 2/96; Zehebî, *Zikru esmâ'i men tüküllime fih*, 38.

³⁷² İbn Adî, *el-Kâmil*, 1/312; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/128.

³⁷³ İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-mizân*, 7/172; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 1/66.

³⁷⁴ *عَنْ شُعْبَةَ* Zehebî, *Siyer*, 6/130; Turhan, “Güvenilirliği İhtilâflı Olan Râvîlere Dair Zehebî'nin Yaklaşımı”, 686; ayrıca bk. Ebü'l-Fidâ İmadüddin İsmail b. Ömer

Zehebî'nin, kendisine ulaşan ricâl tenkitlerinin münekkide aidiyetini araştırdığını ortaya koyan bir diğer örneğe Ubeydullah b. Abdurrahman (ö. 154/771) ve Abdullah b. Osman'ı (ö. 132/750) tevsikinde rastlanmaktadır. Her iki râvî hakkında da hem ta'dîl hem de taz'îfe dair İbn Maîn'den gelen farklı değerlendirmeler söz konusudur. Ubeydullah'ı ta'dîl sadedinde söylediği "İbn Maîn'in (taz'îf) görüşünde ihtilaf edildi."³⁷⁵ değerlendirmesi ile Abdullah'ı tevsik gerekçesi olarak serdettiği, "İbn Maîn (kendisinden gelen nakillerin) birinde onu tevsik etti diğerinde ise onun için 'leyse bi'l-kavi' değerlendirmesinde bulundu."³⁷⁶ cümlesi, Zehebî'nin İbn Maîn'den gelen farklı nakilleri araştırdığını ve münekkide aidiyetini daha güçlü gördüğü hükmü tercih ettiğini göstermektedir.

Konuya dair dikkat çekici örneklerden bir tanesi de Süfyan b. Uyeyne'nin (ö. 198/814) biyografisinde görülmektedir. Zehebî, Süfyan'ın ihtilatına dair Yahya b. Said el-Kattân'dan aktarılan bilginin münekkide aidiyetini problemli gördüğünü "bu sözün el-Kattân'a aidiyetini uzak görüyor ve bunu nâkili İbn Ammâr'ın bir galatı olarak değerlendiriyorum."³⁷⁷ sözleriyle dile getirir.

Buraya kadar incelenen örnekler, râvî tenkidinde Zehebî'nin kendisine ulaşan verilerin, münekkide aidiyetini sorgulamayı prensip edindiğini ve bunun onun kanaatlerinde belirleyici rol oynadığını göstermektedir. Zehebî'nin eserlerinde bu konuya dair daha pek çok örnek bulunmaktadır.³⁷⁸

2.2.1.4. Müfesser Olması

Sebepleri birden çok olabileceği için ayrı ayrı zikredilmesindeki meşakkatten hareketle ta'dîlin, mübhem de olsa kabul edilebileceği ancak tenkidin isabetli olup olmadığının açıkça tespiti için cerhi gerektiren sebep veya sebeplerin tefsir ve tebyin edilmesi gerektiğinin, münekkitlerce kabul edilmiş genel bir kaide olduğu

İbn Kesîr, *et-Tekmîl fî'l-cerh ve't-ta'dîl ve ma'rîfetü's-sikât ve'd-duafâ ve'l-mecâhîl* (Semnûd: Mektebetü İbn Abbas, 1432/2011), 2/333.

³⁷⁵ Zehebî, *Men tüküllime fih*, 361.

³⁷⁶ Zehebî, *Men tüküllime fih*, 303.

³⁷⁷ Ayrıca Zehebî'nin, el-Kattân'a atfen aktarılan ihtilat bilgisinin hatalı olduğunu ispat etmek için tarihi verilerden istifade etmesi de onun gerekçesiz değerlendirme yapmaktan kaçındığının bir göstergesidir. Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 2/171; Zehebî, *el-Mugnî fî'd-du'afâ*, 1/269.

³⁷⁸ Benzer örnekler için bk. Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/49, 174, 371, 373, 524, 554, 3/571; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 4/23, 433.

bilinmektedir.³⁷⁹ Özellikle siyasi ve itikadi hususlar sebebiyle yapılmış tenkitlerde, sebebin müfesser olması daha büyük önem arz etmektedir. Gerçekte adalet vasfına zarar verici nitelikte olmamasına rağmen kimi râvîlerin başta siyasi/itikadi tercihler olmak üzere çeşitli sebeplerle cerh edildiği bilinmektedir. Böylesi bir yanılmanın olmaması için de cerh eden kimsenin, gerekçesini açıklaması şart koşulmuştur denilebilir. Ancak bütün râvîler için cerhin müfesser olma şartının aranmadığı da aşîkârdır. Bu bağlamda cerhin müfesser olması şartının, hakkında adaletin sabit olduğu râvîler için söz konusu olduğu ve böyle râvîler cerh edildiğinde, cerh sebebinin sorgulandığı fakat mecruh olduğu sabit olan veya hiç kimsenin tevsik etmediği râvîler hakkında ise müfesser olmasa dahi cârihin sözünün esas alındığı da ifade edilmiştir.³⁸⁰

Zehebî'nin değerlendirmeleri incelendiğinde, hakkında ihtilaf bulunan râvîlerle ilgili tenkitlerin bir kısmının delilsiz olmak veya diğer bir ifadeyle müfesser olmamak gerekçesiyle reddedildiği görülmektedir. Cerhin müfesser olması prensibinin Zehebî tarafından istisnasız tüm râvîler için şart koşulduğunu söylemek mümkün olmamakla birlikte en azından tevsik ettiği bazı râvîlerle ilgili tenkitleri, mübhem oldukları gerekçesiyle reddettiği belirtilmedir. Buradan hareketle Zehebî'nin, özellikle güvenilir olduğuna hükmettiği râvîlerde cerhin müfesser olma şartını aradığı söylenebilir. Bu râvîlerin güvenilirliğine nasıl hükmedildiği ise analiz edilmeyi gerektiren ayrı bir husustur.

Zehebî'nin müfesser olmayan tenkitler hususundaki yaklaşımına dair tespit edilen örnekler, ilmî gerekçelere dayanmayan cerh-ta'dîllerin, otorite münekkitlet tarafından dahi yapılsa kabul görmediğini doğrular niteliktedir.³⁸¹ Aynı zamanda, bunlar, “ricâl tenkit ehliyetine sahip kişiler tarafından yapılan her değerlendirmenin mutlak surette kabul edilmediğine”³⁸² de işaret eder. Bu bağlamda Zehebî'nin kendisine ulaşan değerlendirmeleri yalnızca aktarmakla yetinmediği, özellikle cerh-ta'dîl durumu ihtilâflı râvîler hakkında yapılan tenkitleri, belirlediği teorik bir usûl

³⁷⁹ Zafer Ahmed el-Osmanî et-Tehanevî, *Hadis Usûlü*, çev. Macit Bilge (İstanbul: Misvak Neşriyat, 2018), 95.

³⁸⁰ Gudde, *Hadis İlminde Cerh ve Ta'dil*, 48; et-Tehanevî, *Hadis Usûlü*, 95. “Yalnızca müfesser cerh kabul edilir” kaidesi ile ilgili kapsamlı bir değerlendirme için bk. Gümü, *Hadis Usulünün Gelişimi*, 180-190.

³⁸¹ Bk. Turhan, “Güvenilirliği İhtilâflı Olan Râvîlere Dair Zehebî'nin Yaklaşımı”, 685.

³⁸² Turhan, “Güvenilirliği İhtilâflı Olan Râvîlere Dair Zehebî'nin Yaklaşımı”, 685.

çerçevesinde yorumladığı vurgulanmalıdır. Ancak prensip gereği, uzmanı tarafından yapılmayan tenkitleri kabul etmeyerek münekkitlerin ricâl ilmindeki ehliyetlerine ayrı bir önem veren Zehebî, uzman dahi olsalar münekkitlerin, kabul edilebilir/makul bir gerekçe belirtmeden, râvîleri cerh etmelerini de doğru bulmamaktadır. İşte tam da bu sebeple Zehebî, cerh-ta'dîl durumunda ihtilaf bulunan râvîlerin, cerhini gerektirecek sebebin açıkça beyanını şart koşturmaktadır. Bu kurala riâyet edilmediğini düşündüğü değerlendirmeleri ise reddetmektedir. Aşağıda Zehebî'nin, cerhin müfesser olması gerektiğine dair prensibinin, pratikteki yansımalarına dair örnekler verilecektir.

Zekeriyyâ b. Yahyâ es-Sâcî (ö. 307/920), Nesâî'nin لا بأس به diye tanıttığı İbrahim b. Abdülmelik'i (ö. 171/788) herhangi bir sebep belirtilmeksizin tenkit etmiş, Zehebî ise söz konusu tenkidi mesnetsiz olduğu gerekçesiyle reddederek, adı geçen râvîyi tevsik etmiştir.³⁸³ Zira İbrahim hakkında Nesâî'nin kullanmış olduğu لا بأس به ıstılahı Zehebî'ye göre râvînin mutlak olarak zayıf olduğu anlamına gelmediğinden³⁸⁴ ortada bir ta'dîl durumu varken, es-Sâcî'nin sebebi açıklanmamış (mübhem) cerhinden hareketle, İbrahim'in taz'îf edilemeyeceğine hükmedildiği anlaşılmaktadır.³⁸⁵

Zehebî'nin, müfesser olmadığı gerekçesiyle reddettiği bir başka tenkide ise İshak b. İbrahim'in (ö. 311/924) tercemesinde rastlamak mümkündür. Zira es-Sâcî, halku'l-Kur'ân meselesindeki tutumu sebebiyle ondan hadis alınmadığını iddia etmektedir. Zehebî ise "Ondan kim hadis almadı –onu kim terk etti- sen onu söyle!"³⁸⁶ sözleriyle eleştirdiği es-Sâcî'den delil talep ederek, tenkitteki kapalılığın giderilmesini istemektedir. Öte yandan bu örnek, Zehebî'nin dönemin hassas konularından halku'l-Kur'ân meselesinde mutedil bir duruş sergilediğini ve bu tartışmayı doğrudan bir cerh sebebi addetmeyi doğru bulmadığını da göstermektedir.

³⁸³ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/47; Zehebî, *Zikru esmâ'i men tüküllime fih*, 32; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 4/770. İbn Hacer ise *Lisân*'ında Zehebî'nin tevsikini tasdik ederken, *Tehzîb*'inde ise Zehebî'nin mezkûr ifadesine de atıf yapmakla birlikte, ağırlıklı olarak mezkûr râvînin taz'îfine dair görüşlere yer vermektedir. Bk. İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-mizân*, 9/250; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 1/142.

³⁸⁴ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/3, 4.

³⁸⁵ Ukaylî ve Dârekutnî, İbrahim b. Abdülmelik'in vâhi olduğu görüşündedir. Zehebî bu görüşün zayıflığını ise söz konusu tenkidi قیل lafzı ile aktarmak suretiyle göstermektedir. Bk. Ukaylî, *ed-Du'afâü'l-kebîr*, 1/57; Ebü'l-Hasan Ali b. Ömer b. Ahmed Dârekutnî, *el-İlelü'l-vârîde fi'l-ehâdîsi'n-nebeviyye* (Riyad: Dâru Taybe, 1427/2006), 12/131; Zehebî, *Zikru esmâ'i men tüküllime fih*, 32.

³⁸⁶ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/182.

Nitekim, bu mesele, dönemsel tartışmaların değişen şartlar muvazenesinde, yeniden ele alındığını göstermesi açısından da önem arz etmektedir. Zehebî, bir zamanların çokça tartışılan halku'l-Kur'an meselesini hicrî VIII. asırda yeniden değerlendirmektedir. Zira Kur'an'ın yaratılmış olup olmaması hususundaki tartışmalar sebebiyle pek çok râvînin taz'îf edildiği bilinmektedir. Zehebî ise yaşadığı asrın zaviyesinden konuyu yeniden ele alarak bu meseledeki ihtilafların vuzuha kavuşması gerektiğini ihsas eder mahiyettedir. Zira Zehebî'ye göre Kur'an'ı Kerîm'in lafzı, gayr-ı melfûzdur ve Allah'ın kelimasıdır bu sebeple mahluk değildir. Eğer kişi lafız ile Kur'an'ı Kerim'i kastederse kâfir olur. Ama lafız ile telaffuzu, sesi, fiili kastederse bunlar zaten mahluk olduğu için söyleyen kişi kâfir olmaz. Telaffuz ve melfûz arasındaki farkı bilmeyenden de uzaklaşmayı tavsiye eder ve konuyu anlaşılır kılmak için çeşitli misaller verir. Son olarak Zehebî, bu konuda sünnete uygun olanın konuşmamak olduğunu ifade ederek meseleye bu cihetten bakar ve râvîleri de bu çerçevede değerlendirir.³⁸⁷

Zehebî, Usume b. Hafs'ı (ö. 191/807) delilsiz olarak eleştirmesi sebebiyle Ebu'l-Feth el-Ezdî'yi tenkit eder ve Usume'nin sadûk derecesinde bir râvî olduğuna hükmeder.³⁸⁸ Zehebî'nin söz konusu cerhin gerekçesini sorgulamasının iki ana nedeni olduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan ilki Usume'nin, Buhârî râvîsi olmasıdır. Diğerisi ise onun hakkında Ebû'l-Kâsım el-Lâlekâî'nin (ö. 418/1027), meçhul değerlendirmesi dışında herhangi bir tenkit bulunmamasıdır. Böyle bir râvînin el-Ezdî tarafından hem delilsiz hem de şâz bir şekilde taz'îf edilmesini kabul etmeyen Zehebî söz konusu cerhi, gerekçesinin açık bir şekilde ortaya konulmamış olması sebebiyle reddeder.³⁸⁹ Zira ona göre, Buhârî'nin kendisinden rivâyette bulunduğu bir râvî mübhem cerhle taz'îf edilemez. Bu yüzden el-Ezdî'nin yaptığı mübhem taz'îf, Zehebî tarafından kabul edilmemiştir. Yaşadığı asır gereği el-Ezdî'nin, Usume'yi Zehebî'den daha iyi tanıma ve sebebini açıklamamış olsa da vâkıf olduğu bir kusur sebebiyle onu tenkit etmiş olma ihtimali elbette akıllara gelmektedir. Ancak böyle bir durumda da Zehebî, diğer münekkitlerin el-Ezdî'ye muvâfak edip etmediklerini sorgulamaktadır. Nitekim yukarıda değinildiği üzere Usume hakkında, el-Lâlekâî ve

³⁸⁷ Ayrıntılı bilgi için bk. Zehebî, *Siyer*, 12/177.

³⁸⁸ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/174; Zehebî, *el-Mugnî fi'd-du'afâ*, 1/66; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 4/1067; Zehebî, *Zikru esmâ'i men tüküllime fih*, 40.

³⁸⁹ Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 4/1067.

el-Ezdî dışında neredeyse hiçbir münekkidin adı geçen râvî hakkında yaptıkları bir tenkide rastlanılmaması, Zehebî'nin mezkûr ta'dîlinde isabetli olduğunu gösteren en önemli hususlardandır. Ayrıca kendisinden sonraki münekkitler tarafından da Zehebî'nin ta'dîlinin kabul gördüğü ifade edilmelidir.³⁹⁰

Harb b. Ebi'l-'Aliye (ö.171/788 [?]) hakkındaki değerlendirmeleri inceleyen Zehebî, Yahya b. Maîn'den rivâyet olunan iki değerlendirmeden, Abdullah b. Ahmed (ö. 290/903) kanalıyla gelen taz'îfi değil, Abbâs ed-Dûrî kanalıyla gelen tevsiki esas alır.³⁹¹ Buradaki asıl problem her ne kadar Yahya b. Maîn'den nakledilen farklı hükümlerden kaynaklanıyor olsa da Zehebî'nin aynı râvî için kullandığı, “delilsiz olarak taz'îf edildi.”³⁹² ifadesi onun söz konusu râvî hakkındaki mübhem cerhe itibar etmediğini de göstermektedir.

Tâlut b. Abbâd (ö. 238/853) hakkında İbnü'l-Cevzî “nakil âlimleri onu taz'îf ettiler”³⁹³ ifadesine yer verir. Ancak bu tenkidi kapalı ve teyide muhtaç bulan Zehebî, itirazını “Araştırdım ancak şu ana kadar onu taz'îf eden herhangi bir kimseye rastlamadım”³⁹⁴ sözleri ile dile getirir. Bir başka yerde ise İbnü'l-Cevzî'nin bu tutumunu, sürçme/yanılsama olarak değerlendirir ve söz konusu taz'îfin, ricâl tenkidinde müteannit yaklaşımı ile bilinen Ebû Hâtim'e ait olabileceğine işaret ederek³⁹⁵ bir anlamda araştırmacıları dikkatli olmaya davet eder. Görüldüğü üzere Zehebî, hakkında ihtilaf bulunan râvîlerle ilgili kendisine ulaşan ricâl bilgisini tetkik etmekte ve özellikle müfesser olmayan cerhlerin gerekçelerini sorgulamak suretiyle var olan tearuzu gidermeye gayret etmektedir.

³⁹⁰ Ebu Abdullah Alaüddin Moğultay b. Kılıç, *İkmâlû Tehzîbi'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl* (b.y.: el-Fârûku'l- Hadîse, 1422/2001), 2/51; İbn Hacer el-Askalânî, *Fethü'l-Bârî bi-Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, 1/389.

³⁹¹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 4/599; Zehebî, *Zikru esmâ'i men tüküllime fih*, 66; Zehebî, *Men tüküllime fih*, 163, 164; Zehebî, *el-Kâşif*, 1/316; Zehebî, *Siyer*, 7/193; Ukaylî de mezkûr râvî hakkında Yahya b. Maîn'in sika dediğini aktarmakta ve diğer görüşe yer vermemektedir. Ukaylî, *ed-Du'afâü'l-kebîr*, 1/295.

³⁹² Zehebî, *el-Mugnî fi'd-du'afâ*, 1/153. Burada kullandığı “Sanki bir iki hadiste vehmetti” ifadesinden hareketle Zehebî'nin, adı geçen râvî hakkında öne sürülen tenkit gerekçesini onun zayıf addedilmesi için yeterli bulmadığı anlaşılmaktadır.

³⁹³ İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ ve'l-metrûkîn*, 2/62.

³⁹⁴ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 2/334; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 5/842.

³⁹⁵ Zehebî, *Siyer*, 11/26.

Sayıları çoğaltılabilecek bu gibi örnekler,³⁹⁶ gerekçesi açıklanmayan bazı cerhlerin, Zehebî tarafından kabul edilmediğini göstermektedir. Lakin bu tespitten Zehebî'nin tüm tenkitler için açıklama beklediğini veya cerh edilmiş tüm zayıf râvîler için böyle bir metot uyguladığını söylemek mümkün değildir. Bu sebeple onun, münekkithlerin bir kısmı tarafından cerh edilirken bir kısmı tarafında ise ta'dîl edilen râvîlerin durumunu tam olarak analiz edebilmek için cârihin cerh sebebini sorguladığını söylemek daha isabetli görünmektedir. Yaptığı araştırma neticesinde söz konusu râvîler için ta'dîl hükmü isabetli ise onları tevsik ettiği, cerh hükmü uygunsa taz'îf ettiği anlaşılmaktadır. Bir diğer ifadeyle müteşeddîd münekkithlerin tek başına kaldıkları taz'îflerde, Şeyhayn veya diğer otorite muhaddislerin rivâyette bulunduğu râvîler hakkındaki cerhlerde, müteşeddîd olmalarına rağmen, otorite münekkithlerin dahi tevsik ettiği ricâlin taz'îfinde, kısacası ta'dîli hak ettiğini düşündüğü râvîleri müdafaasında Zehebî'nin müfesser cerhi şart koştuğu anlaşılmaktadır.³⁹⁷

2.2.1.5. Meşhur Kişiler Hakkında Olmaması

Sika olsalar dahi hakkında tenkit bulunan tüm râvîlerî *Mîzânü'l-i'tidâl*'de zikredeceğini belirten Zehebî, şu üç grubu istisna etmektedir: Sahabe, tâbiîn ve ümmetin kendisine ittibâ ettiği âlimler. Zehebî'nin tenkit edilmelerini uygun görmediği bu kişiler ile ilgili görüşünün daha iyi anlaşılabilmesi için şu soruların cevaplanması faydalı olacaktır; Zehebî'nin zikredilen bu üç grup râvîyi, mezkûr eserine almamış olması ne anlam ifade etmektedir? Bu râvîler hakkında yapılan tenkitleri Zehebî nasıl değerlendirmektedir? İddia edildiği gibi bu râvîlere dokunulmazlık atfederek onları tenkit dışı mı kabul etmekte yoksa onlar hakkında yapılmış tenkitleri çeşitli gerekçelere istinaden mi reddetmektedir? Zehebî'nin kullanmış olduğu bu ifadelerden hareketle tenkit kapsamına giren râvîler hususunda

³⁹⁶ Zehebî'nin müfesser olmadığı gerekçesiyle reddettiği tenkitler için bk. Zehebî, *el-Mugnî fi'd-du'afâ*, 1/121, 147, 171, 337, 356, 2/466, 527, 540, 626, 684, 771 vd; Zehebî, *Men tüküllime fih*, 203.; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 1/47, 102, 174, 545, 611, 2/329, 3/397, 4/440.; Zehebî, *Dîvânü'd-du'afâ*, 1/107, 217, 449.

³⁹⁷ Mübhem cerhin kabulü konusunda münekkithlerin benzer bir yaklaşım içinde olduklarını söylemek mümkündür. İbn Hacer'in, mübhem bir cerhi sebebiyle Dârekutnî'yi eleştirmesi ve söz konusu râvînin cerhini reddetmesi Zehebî sonrasında da âlimlerin tenkit kabulünde bu prensibi uyguladıklarını göstermektedir İbn Hacer el-Askânî, *Hedyü's-sârî mukaddimetu fethi'l-bârî*, 405.

belli bir prensipler çerçevesinde hareket ettiği anlaşılmaktadır. Değerlendirmeye tabi tuttuğu râvîleri ise bu doğrultuda tespit ettiği ve bazı râvî kategorilerini kapsam dışı tutarak değerlendirme gereği duymadığını söylemek mümkün gözükmemektedir. Hatta bu râvîlerin diğer münekkitler tarafından tenkit edilmelerini de uygun bulmamaktadır.³⁹⁸ Zira ona göre önemsiz eleştiriler sebebiyle böyle kimselerin cerhine kapı aralamak pek çok sahâbî, tâbiîn ve meşhur imama zarar verecektir.³⁹⁹ Aşağıda meseleye dair tespit edilen örnekler ışığında konu detaylı bir şekilde ele alınacaktır.

Yukarıda zikredilen sorulara cevap aranacak ilk râvî grubu sahâbîlerdir. Kendisinden önceki münekkitler tarafından zikredilmiş olsa dahi Zehebî, mezkûr eserinde, sahâbe tercemesine yer vermemiştir. Çünkü ona göre sahâbenin tamamı âdil olduğu için tenkidi gerektiren zayıflık sahâbîde değil, ondan nakilde bulunan râvîde aranmalıdır.⁴⁰⁰ Bu ifadeden anlaşılabileceği üzere Zehebî var olan bir tenkidi reddetmemektedir. Tam aksine tenkidin kaynağını sorgulamaktadır. Zehebî'ye göre söz konusu eleştirinin müsebbibi sahâbe değil sahâbeden rivâyette bulunan râvîlerdir. Bundan dolayı herhangi bir sahâbînin, zayıf râvîlere ait eserlerde zikredilmesi Zehebî'ye göre uygun değildir. Öte yandan sahâbenin tenkit dışı kabul edilmesi, Zehebî'ye ait bir görüş değil bilakis ümmetin ortak kanaatidir.⁴⁰¹ Zehebî'nin yaptığı ise ümmetin bu kabulünden hareketle, sahâbenin zayıflığını vehmettirmemek adına, söz konusu tenkitleri sahabe ismi altında değil de tenkidin gerçek müsebbibi olarak kabul ettiği diğer râvîlerin biyografisinde incelemektir.

Tamamı âdil ve sika kabul edilmemekle birlikte Zehebî'nin ifadesiyle yalan kasten yalan söylemeleri neredeyse imkânsız olan tâbiîn, zayıf râvîlerle ilgili

³⁹⁸ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/2; Zehebî, *er-Ruvâtü's-sikât*, 24.

³⁹⁹ Zehebî, *er-Ruvâtü's-sikât*, 23.

⁴⁰⁰ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/2. Zehebî'nin konuyu sahâbenin adaleti bağlamında değerlendirdiği ve tamamı adil kabul edildiği için rivâyetlerdeki zayıflığın sahabe kaynaklı değil sonrasındaki râvîlerden kaynaklanabileceğine hükmettiği anlaşılmaktadır. Bu kanaatinin onun özellikle tâbiînün büyüklerine olan itimadı ile çelişmediği ifade edilmelidir. Zira Zehebî'nin kendi eserlerinde dahi tâbiîn râvîlerine yer verildiği görülür. Bu sebeple Zehebî tarafından dile getirilen tâbiîn tabakasındaki râvîlere olan itimadın külli bir kaide olarak anlaşılmaması gerekmektedir.

⁴⁰¹ Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b. Ali b. Sabit Hatîb el-Bağdadi, *Şerefu ashâbi'l-hadîs* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1412/1991), 9; Nevevî, *et-Takrîb ve't-teysîr*, 50; Irâkî, *Şerhu't-tebsıra ve't-tezkire*, 2/129; Bedreddin Ebû Abdullah Muhammed b. Cemâleddin Abdullah b. Bahadır Zerkeşî, *en-Nüket alâ Mukaddimeti İbni's-Salâh* (Riyad: Edvâü's-Selef, 1419/1998), 1/462; Ali Yardım, *Hadîs I-II* (İstanbul: Damla Yayınevi, 2000), 1/67.

eserlerde yer almaması gereken bir diğ er nesildir.⁴⁰² Zira ona göre özellikle kib ar-ı t b inden kasten yalan söyleyebilecek neredeyse yoktur. Onların çok azı hakkında galat ve vehm söz konusu olabilir. Eğ er bu kusurlar nadirattan ise onların hadisleriyle amel olunur, değılse böyle r v lerin hadisleriyle amel edilmez.⁴⁰³ Ancak sig ar-ı t b  n ve sonrasındaki nesilde galat ve vehmi çok olan r v ler bulunmaktadır ki bunların hadisleriyle kesinlikle ihtic c olunmaz.⁴⁰⁴ Zeheb 'nin bu sözlerinden anlaşılacağı üzere t b  n nesli için tenkide tabi tutulmaksızın bir tezkiye söz konusu değıldir. Tabiinden bir r v  tenkit edildiğinde Zeheb , söz konusu eleştirileri inceler ve neticesinde eğ er taz  fi gerektirecek bir durum olmadığına kanaat getirirse onu eserinde zikretme gereğı duymaz. Ancak durum böyle değılse t b inden de olsa ilgili r v ye ait biyografiye mutlaka eserlerinde yer verir.

 stisna edilen son grup ise Eb  Han fe, ş f   ve Buh r  gibi ümmetin kendisine ittib  ettiği meşhur imamlardır.⁴⁰⁵ Zeheb  zayıf r v lerle ilgili eserlerinde bu  limlerin biyografilerine yer vermediğini belirtir. Çünkü ona göre bu  limler  mmet nezdinde büyüklükleri kabul edilmiş f r  konusunda kendisine t bi olunmuş lider ve otorite kimselerdir.⁴⁰⁶ Zeheb  bu  limlerin tenkit edilmesini de doğru bulmayarak, duaf ya ait eserlerinde onların biyografilerine yer vermez.⁴⁰⁷ Ancak bu Zeheb 'nin onlar hakkında serdedilen tenkitleri incelemediği ve onları değerlendirmeye tabi tutmaksızın, doğrudan ta dil ettiği anlamına gelmemektedir. Örneğin İmam ş f   hakkında “sika değıldir” dediği aktarılan İbn Ma n'in tenkidini, muhaddislerce kabul görmeyen, “taassup mahsulü bir eleştiri”⁴⁰⁸ sözleriyle reddeder.

⁴⁰² Zeheb , *er-Ruv t 's-sik t*, 24.

⁴⁰³ Zeheb 'nin kib ar-ı t b  ne dair tutumunu gösteren önemli örneklerden bir tanesi B zam Eb  Salih'dir ( . 110-120). Buh r  başta olmak üzere pek çok m nekkit e zayıf kabul edilen mezk r r v , Zeheb  tarafından tevsik edilmiş veya en azından s lihu'l-hadis mertebesinde kabul edilmiştir. Zeheb , *Miz n 'l-i'tid l*, 1/296; Zeheb , *Men tüküllime fih*, 124; Zeheb , *T rihu'l- sl m*, 3/211; Zeheb , *el-Mugn  fi'd-du'af *, 1/100.

⁴⁰⁴ Zeheb , *er-Ruv t 's-sik t*, 23, 24.

⁴⁰⁵ *Miz n 'l-i'tid l*'in bazı yazmalarında Eb  Han fe'ye ait biyografinin yer alması Zeheb 'nin yukarıdaki beyanı ile çelişmektedir. Eb  Ėudde'ye göre “*Miz n*’ın bazı nüshalarında zikredilen terceme, Zeheb 'nin kaleminden çıkmamış, İmam Eb  Han fe'ye karşı kindar olan bazı kimseler eliyle kitaba sokulmuştur.” Leknevi, *er-Ref* ve *t-tekmil fi'l-cerh ve't-ta dil*, 125.

⁴⁰⁶ Zeheb , *Miz n 'l-i'tid l*, 1/2; Zeheb , *er-Ruv t 's-sik t*, 24.

⁴⁰⁷ Eb  Han fe ve ş f   gibi  limler, Zeheb 'nin sika ve büyük hafızların biyografilerini içeren eserlerinde zikredilmektedir. Bk. Zeheb , *Tezkiretü'l-huff z*, 1/126, 265; Zeheb , *Siyer*, 5/10; 6/390.

⁴⁰⁸ Zeheb , *er-Ruv t 's-sik t*, 30.

Şafî'ye İclî tarafından yöneltlen eleştirileri ise mesnetsiz olması gerekçesiyle kabul etmediği görülür.⁴⁰⁹

Zehebî'nin meşhur kabul etmekle beraber biyografilerine yer verdiği râvîler, yukarıdaki prensibin istisnası olarak değerlendirilmelidir. Çünkü bu râvîleri, güvenilirliklerine zarar verici olmayan birtakım iddialara cevap verebilmek adına zikrettiğini ve onları insaf dairesinde kalmak şartıyla eserlerine aldığını bizzat kendisi belirtmektedir. Nitekim Zehebî'ye göre bu değerlendirmeler onların kıymetinden herhangi bir şey kaybettirmeyecek niteliktedir.⁴¹⁰

Zehebî'nin ta'dîlleri dikkatli incelendiğinde âlimler nezdinde meşhur addedilen bazı isimlerin de “tenkidin meşhur kişiler hakkında olmaması” prensibi kapsamında ele alındığı görülür. Örneğin Zehebî, Ahmed b. Amr el-Hâfız'ı (ö. 292/905), müsned sahibi, meşhur, sadûk sözleriyle tanıtmanın yanı sıra onun cerh-ta'dîl alanında kendisine itimat edilebilecek münekkitlerden olduğuna vurgu yapar. Oysa Zehebî tarafından doğrudan tevsik edilen mezkûr râvî, münekkitlerden bazıları tarafından tenkit edilmektedir.⁴¹¹ Bunlardan, Ebû Ahmed el-Hâkim⁴¹² onu isnad ve metinde hata etmek, Dârekutnî ise sika olmakla birlikte hadislerinde çokça hata yapmak, sözleriyle tenkit eder. Hatta Nesâî onu doğrudan cerh etmektedir.⁴¹³ Zehebî'nin ise bunca tenkide rağmen müdafaa sadedinde herhangi bir açıklama yapmadan Ahmed'i ta'dîl etmesi onu meşhur âlimler kategorisinde değerlendirdiğini düşündürmektedir. Zira yukarıda da ifade edildiği üzere mezkûr prensip dahilinde, meşhur âlimlere yapılan tenkitler eğer onun adalet veya zabtını yaralayıcı türden değilse Zehebî, herhangi bir açıklama ihtiyacı duymadan ta'dîl hükmü verebilmektedir. Ahmed örneğinde de Nesâî'nin yaptığı eleştiriler, iki ismin çağdaş oldukları dikkate alınırsa akran cerhi olarak değerlendirdiği anlaşılmaktadır. Diğer tenkitleri ise Ahmed'in meşhur bir müellif olması sebebiyle güvenilirliğine zarar verici nitelikte olmayan eleştiriler cümlesinden kabul ettiği ve herhangi bir müdafaaaya dahi gereksinim duymadığı söylenebilir.

⁴⁰⁹ Bk. Zehebî, *er-Ruvâtü's-sikât*, 32.

⁴¹⁰ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/3.

⁴¹¹ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/124; Zehebî, *Zikru men yu'temed kavluhu fi'l-cerh ve't-ta'dîl*, 207; Zehebî, *el-Mugnî fi'd-du'afâ*, 1/51; Zehebî, *Siyer*, 13/554; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 6/684; Zehebî, *Zikru esmâ'i men tüküllime fih*, 37; Zehebî, *Men tüküllime fih*, 83.

⁴¹² Zehebî, *Siyer*, 16/370.

⁴¹³ Zehebî, *Zikru esmâ'i men tüküllime fih*, 37.

Aynı prensip doğrultusunda ele alınan bir diğer râvî ise İbn Uleyye diye meşhur İsmail b. İbrahim b. Miksem'dir (ö.193/809). İbn Uleyye hakkında yapılmış çeşitli eleştirileri aktaran Zehebî, bu eleştirilerden râvînin güvenilirliğine zarar vermeyeceğini düşündükleri hakkında değerlendirme yapmamakta ve böylesi eleştirilere, “o kendisinden ihticâc olunması hususunda, âlimlerin ittifak ettiği meşhur bir âlimdir”⁴¹⁴ sözleriyle karşılık vermeyi yeterli bulmaktadır. Ancak İbn Uleyye'nin güvenilirliğine zarar verebileceğini düşündüğü tenkitleri ise cevapsız bırakmamakta ve bu iddiaların gerçeği yansıtmadığını ortaya koymak için çaba gösterdiği görülmektedir. Mesela İbn Uleyye'nin “Kur'ân mahlûktur” dediğine dair iddiayı, halku'l-Kur'ân meselesinin hassaslığına vurgu yaparak açıklamakta ve söz konusu tenkit için “galat” değerlendirmesinde bulunmaktadır. Zira Zehebî'ye göre dönemin şartları ve yaşanan zorluklar dikkate alınmaksızın, âlimlerin Kur'an mahlûktur demekle itham edilmesi doğru değil hatta aşırılıktır.⁴¹⁵ Aynı şekilde İbn Uleyye'nin nebiz içtiğine dair iddiayı ise hiç kimsenin onu bununla suçlamadığına işaret ederek iddianın mesnetsizliğinden hareketle reddetmektedir.⁴¹⁶

Buraya kadar yapılan analizlerden hareketle Zehebî'nin “meşhur” diye vasıflandırdığı râvîlere yapılan tenkitleri çoğu zaman eserine taşımadığı veya sadece konuyu vuzuha kavuşturmak adına eserinde zikrettiği söylenmelidir. Böyle râvîlere yapılan tenkitlerden, güvenilirliğine zarar verici olmadığını düşündüğü tenkitleri “o meşhur bir âlimdir” sözü ile reddederken, güvenilirliğine zarar verecek tenkitleri ise karşı delillerle bertaraf etmeye gayret etmesi tespitimizi doğrulamaktadır.

Yukarıda incelenen râvî gruplarını mecruh râvîlerle aynı eserde zikretmeme prensibinden hareketle Zehebî'nin râvî tenkidinde savunmacı bir yaklaşıma sahip olduğunu⁴¹⁷ iddia etmek isabetli görünmemektedir. Neticede o bir münekkît olarak, râvîleri belirlediği kaideler çerçevesinde değerlendirmekte, tenkit ettiklerini bu prensiplere göre cerh etmekte, ta'dîl ettiklerini ise yine bu kıstaslar muvazenesinde müdafaa etmektedir. Zehebî'nin yukarıda bahsi geçen isimlerle ilgili eleştirileri eserine almama amacı, söz konusu tenkitleri yok saymak değildir. Zira bu tenkitler

⁴¹⁴ Zehebî, *Siyer*, 9/118; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/220; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 4/1070.

⁴¹⁵ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/219.

⁴¹⁶ Zehebî, *Siyer*, 9/118.

⁴¹⁷ Zehebî'nin râvî tenkidinde savunmacı bir yaklaşım benimsediğine dair iddialar için bk. Oruçan, *Hadis Münekkîtlerinin Güvenilirliği -Zehebî'nin Mizânü'l-i'tidâl'i Özelinde-*, 89.

pek çok ricâl kaynağında halen bulunmaktadır. Bu cihetle aslında Zehebî'nin yaptığı şey kayda değer bulmadığı tenkitlerden dolayı, mezkûr isimleri zayıf râvîlerle birlikte zikredip onların güvenilirliğine gölge düşürmeme gayretidir. Zira Zehebî, adaleti üzerine icmâ edilmiş sahabe, güvenilirliği hakkında ümmetin telakkî bi'l kabulünü kazanmış tâbiînün büyükleri ve görüşlerine ittibâ edilmiş, güvenilirlikleri sabit olmuş meşhur âlimler hakkında yapılan tenkitlere itibar edilmemesi gerektiğini düşünmektedir.

2.2.1.6. Otorite Münekkitlerin Hükümüne Muhalif Olmaması

Zehebî'nin tenkit ret gerekçelerinden bir diğeri ise tenkidin, meşhur münekkitlerin görüşlerine aykırı olmasıdır. Turhan'ın ifadesiyle “otorite eksenli ricâl tenkit dönemi”⁴¹⁸ olarak tanımlanabilecek VIII. asrın önde gelen tenkitçilerinden Zehebî'nin cerh-ta'dîl hükümlerinde, kendisinden önceki münekkitlerin değerlendirmeleri belirleyici rol oynamaktadır. Otorite münekkitlerin değerlendirmelerini kayıtsız şartsız kabul etmek gibi bir prensip benimsememekle birlikte, münekkitlerden birkaçının ortak kanaat beyan etmesinin Zehebî tarafından, aksi tenkitleri reddetmek için bir gerekçe olarak öne sürüldüğü dikkat çekmektedir. Ricâl uzmanlarının görüşlerine atfettiği değeri Zehebî, şu sözlerle ifade etmiştir:

Biz cerh-ta'dîl imamlarının günahsız olduklarını iddia etmiyoruz. Ancak onlar insanların doğruya en çok isabet edenleri ve en az hata yapanlarıdır. Ayrıca hakkı gözetmek konusunda son derece dikkatli, tahâmülden (ön yargılı ve tarafgir olmaktan) en uzak kimselerdir. Onlar cerh veya ta'dîl konusunda ittifak ettiler mi onlara sınıksı yapış. Onları aşma, pişman olursun! Kim onlardan ayrılırsa, ona itibar olunmaz.⁴¹⁹

Zehebî'nin bu ifadelerinden anlaşılabileceği üzere cerh-ta'dîl ilminde söz sahibi münekkitlerin kanaatleri ve özellikle müştereken beyan ettikleri görüşler Zehebî için önemli bir kıstastır. Fakat şunu da belirtmek gerekir ki; Zehebî'nin otorite münekkitlere rağmen farklı görüş beyan ettiği durumlar da mevcuttur. Konuya dair çeşitli örnekler aşağıda zikredilecektir.

İbn Adî, Ebân b. Yezîd el-Attâr (ö. 170/787 [?]) hakkında “o hasenü'l-hadîstir, onun ehl-i sıdktan olmasını umuyorum” ifadelerini kullanır. Zehebî ise Ahmed b. Hanbel, İbn Maîn ve Nesâî'nin tevsikini delil göstererek onun hakkında

⁴¹⁸ Turhan, “Güvenilirliği İhtilâflı Olan Râvîlere Dair Zehebî'nin Yaklaşımı”, 684.

⁴¹⁹ Zehebî, *Siyer*, 11/82.

sika ve hüccet hükmü verir.⁴²⁰ Ayrıca Yahya b. Sa'îd'in "ondan rivâyette bulunmam"⁴²¹ dediğini aktarmakla yetinen İbnü'l-Cevzî'yi ise râvînin tevsikine dair görüşleri zikretmediği için eleştirir ve bunu onun kitabı için bir kusur olarak nitelendirir.⁴²²

Otorite münekkitlerce tevsik edilmesine rağmen kimileri tarafından tenkit de edilmiş bir diğer râvî ise İbrahim b. Hâlid'dir (ö. 240/855). Ebû Hâtim onu re'yi ile konuştuğu gerekçesiyle eleştirir ve "hadis alanında sözü dinlenenler derecesinde değildir"⁴²³ sözleriyle cerh eder. Zehebî ise Nesâî, Ahmed b. Hanbel ve diğer âlimlerin tevsik ettiği İbrahim hakkında, Ebû Hâtim'in böyle bir eleştiride bulunmasını aşırılık olarak nitelendirerek, onun bu değerlendirmesini reddetmektedir.⁴²⁴

Diğer bir örnekte ise Zehebî'nin Nesâî'yi, otorite münekkitlere muhalefet sebebiyle, eleştirdiği görülür. Zira Nesâî'nin, İyas b. Muaviye'yi (ö. 122/740), hakkında konuşuldu diyerek tenkit etmesini otorite münekkitlerin kanaatine muhalif bir değerlendirme olarak addeden Zehebî, bu eleştiriye isabetli bulmamaktadır. Hatta İyas'ı; "İbn Maîn onu tevsik etti. Müslim *Sahih*'inin mukaddimesinde onu zikretti. Buhari ise ta'lik olarak ondan hadis aldı"⁴²⁵ sözleriyle müdafaa etmesi ise Zehebî'nin mezkûr münekkitlerin görüşlerine atfettiği değeri göstermektedir. Öte yandan Nesâî gibi görüşlerine değer verdiği önemli bir münekkidi, alanın diğer uzmanlarına muhalefet ettiğinde eleştirebilmesi ise Zehebî'nin hem objektif tutumunu hem de tarafgir bir yaklaşıma sahip olmadığını göstermektedir.

Zehebî'nin otorite münekkitlerin görüşlerine verdiği değeri göstermesi açısından önemli bir diğer örneğe ise Mûsâ b. Dâvûd'a (ö. 151/768 [?]) ait biyografide rastlanmaktadır. Yahya b. Maîn'in tevsik ettiği, İbn Mübârek'in kendisinden rivâyette bulunduğu adı geçen râvî hakkında Ebû Hâtim'in meçhul değerlendirmesini eleştiren Zehebî, "Yahya b. Maîn gibi bir münekkidin tevsikinin yanında Ebû Hâtim'in adem-i marifeti, Musa b. Dâvûd'a zarar vermez." ifadelerini

⁴²⁰ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1/390; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/16; Zehebî, *Zikru esmâ'i men tüküllime fih*, 30; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 4/287.

⁴²¹ İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ ve'l-metrûkîn*, 1/20.

⁴²² Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/16.

⁴²³ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 2/97, 98.

⁴²⁴ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/29.

⁴²⁵ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/283; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 3/374; Zehebî, *el-Mugnî fi'd-du'afâ*, 1/95.

kullanır.⁴²⁶ Nuh b. el-Muhtâr'ı ta'dîlde de otorite münekkit vurgusu yaptığı görülen Zehebî, Ebû Hâtîm'in onun hakkında meçhul demesinin cerh anlamına gelmediğini, Yahya b. Maîn'in onu bildiğine ve onu tevsik ettiğine dikkat çeker.⁴²⁷

Otorite münekkitlere ait hükümlerin, sonraki münekkitleri bağlayıcılığı hususunda Zehebî'nin öğrencisi es-Subkî'nin (ö.771/1360) meseleyi, cerhin müfesser olması şartının bir nevi istisnası olarak değerlendirdiği ve “otorite isimler tarafından yapılan cerhlerde sebep sorulmaksızın cerhin kabul edileceği”⁴²⁸ yönünde genel bir kabule dönüştürdüğü görülmektedir. Zehebî ise otorite münekkitlerin hükümlerine büyük önem vermekle birlikte, öğrencisi es-Subkî'nin ifade ettiği şekilde genelleyici bir yaklaşımı da benimsememekte, kimi tenkitlerinde alanın otorite isimlerine muhalefet edebilmektedir. Çalışmanın sonraki bölümünde detaylı bir şekilde inceleneceği üzere münekkidin müteşeddîd veya mütesahîl olmasını da göz önünde bulunduran Zehebî, bazı durumlarda otorite tenkitçilerden farklı düşünür. Söz gelimi, Ahmed b. İsa el-Mısrî (ö. 243/858) hakkında Ebû Dâvud, Yahya b. Maîn'den naklen “كذاب” değerlendirmesinde bulunmasına rağmen, Zehebî'ye göre o, münker rivâyeti olmayan bir râvîdir.⁴²⁹

2.2.1.7. Otorite Muhaddislerin Râvîleri Hakkında Olmaması

Zehebî, çeşitli sebeplerle tenkit edilmiş râvîlerden bazılarını tevsik etmiş ve bunların bir kısmını müstakîl eserlerde bir araya getirmiştir.⁴³⁰ Ayrıca *Mîzânü'l-i'tidâl*'deki bazı biyografilerin başına “sah” (صح) işareti koymak suretiyle tevsik ettiği râvîler de mevcuttur.⁴³¹ Tüm bu eserler birbirini tamamlayacak şekilde incelendiğinde sadece *Mizanü'l-i'tidal*'in birinci cildindeki 2585 râvîden 181'i (%7)

⁴²⁶ Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 4/204; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 4/237.

⁴²⁷ Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 4/279; Zehebî, *Dîvânü'd-du'afâ*, 414.

⁴²⁸ Gudde, *Hadis İlminde Cerh ve Ta'dil*, 49.

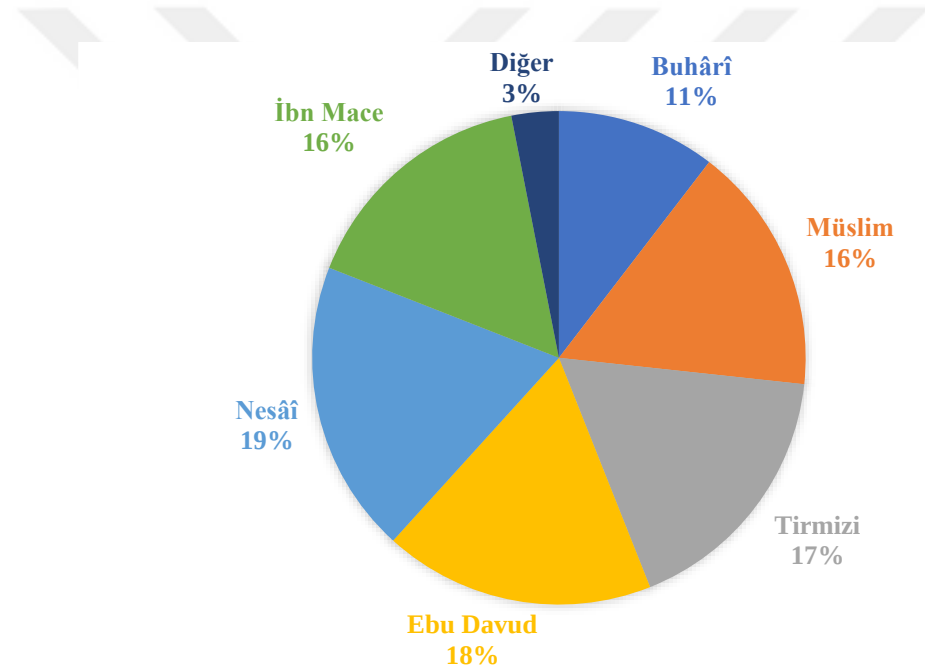
⁴²⁹ Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 1/125.

⁴³⁰ Tevsik ettiği râvîleri bir araya getirdiği eserler için bk. Zehebî, *Zikru esmâ'i men tüküllime fih*; Zehebî, *Men tüküllime fih*; Zehebî, *er-Ruvâtü's-sikât*.

⁴³¹ Her ne kadar Zehebî'nin eserlerinde صح rumuzunun ne anlama geldiği ile ilgili doğrudan bir açıklamaya rastlanamasa da İbn Hacer söz konusu kullanıma dair Zehebî'nin “İsminin başına صح yazdığım zaman bu, o râvînin tevsikine delalet etmektedir.” dediğini aktarır. İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-mîzân*, 1/200; Zehebî'nin ilgili kullanımına dair bk. Zehebî, *el-Kâşif*, 1/76, 77.

hakkında Zehebî'nin doğrudan tevsik değerlendirmesinde bulunduğu görülür.⁴³² Burada sorulması gereken sorulardan bazıları şunlardır; Zehebî tezkiye ettiği bu râvîler hakkında nakledilen tenkitleri nasıl değerlendirmektedir? Zehebî'nin tashih ettiği bu râvîlerin rivâyetleri, meşhur hadis kaynaklarında (*Kütüb-i Sitte*) yer alıyor mu? Alıyorsa bunların dağılımı nasıldır? Bir başka ifadeyle tezkiye edilenler sadece Buhârî-Müslim râvîleri midir? Zehebî'nin yaptığı şey sadece belli eser/müellif savunusu mudur?

Mezkûr sorulara cevap aranacak bu kısma, Zehebî tarafından tezkiye edilen râvîlerin rivâyet dağılımını gösteren bir grafik ile başlanılması konunun ana hatlarıyla görülmesine katkı sağlayacaktır.

Şekil 5. Zehebî'nin ta'dil ettiği râvîlerin müellif dağılımı

Yukarıdaki grafik Zehebî'nin ta'dil ettiği râvîlerin rivâyetinin bulunduğu eserlerden hareketle bunların müelliflere göre dağılımını simgelemektedir. Hakkında konuşulmasına rağmen muvassak diye tanımlanan 180 râvî esas alınarak oluşturulmuş örneklem, Zehebî'nin tevsik ettiği râvîlerin %97'sinin *Kütüb-i Sitte* râvîsi olduğunu göstermektedir. Buhârî-Müslim râvîlerinin bu oran içerisindeki payı

⁴³² Zehebî'nin tevsik ettiği bu râvîlerin hepsinin aynı derecede olmadığına değinilmelidir. Ona göre bunlardan bazıları sika iken bazıları ise hadislerinin kabulünde herhangi bir mahsur bulunmayan sâlihu'l-hadis mertebesindedir.

ise %27 ile sınırlı kalmaktadır. Yani Zehebî'nin yapmaya çalıştığı ameliyeyi *Sahîhayn* müdafaasına indirgemek doğru olmayacaktır. Zira tevsik ettiği râvîlerin %70'i *Sünen-i Erba'a* râvîsidir. Oysa Zehebî'nin bu dört eserin müelliflerinin rivâyette bulunduğu râvîlere dair genel bir tevsik yargısı yoktur. Öyleyse Zehebî neden bu râvîleri tevsik etti? Taz'îf edilen diğer râvîlerden onları ayıran fark neydi? Bir başka ifadeyle bu râvîler hakkındaki tenkitleri neden kabul etmedi?

Bu başlık altında sırasıyla *Sahîhayn* (Buhârî-Müslim), *Sünen-i Erba'a* (Ebû Dâvûd, Nesâî, Tirmizî ve İbn Mâce) ve bunlar dışındaki hadis müelliflerinin rivâyette bulunduğu râvîlerin, Zehebî indindeki durumlarına dair örnekler ayrı birer başlık altında incelenecektir.

2.2.1.7.1. Buhârî – Müslim'in Kendisinden Rivâyette Bulunduğu Râvîler

Zehebî'nin tenkit kabul kıstaslarından bir diğerini, Buhârî ve Müslim'in kendisinden rivâyette bulunduğu râvîler için yapılan tenkitlerdeki tutumunda görmekteyiz. Bu iki müellifin rivâyet kabul şartlarındaki sıkı prensiplerini ve hadis ilmindeki otoritelerini göz önünde bulunduran Zehebî'nin, Buhârî ve Müslim'in birlikte veya münferiden rivâyette bulunduğu râvîler hakkında yapılan ve ikna edici gerekçeleri olmayan tenkitleri kabul etmediği görülür. Çünkü Zehebî'ye göre bu iki hadis âliminin kendisinden rivâyette bulunmuş olması, râvî için tevsik anlamına gelmektedir. Eğer Buhârî ve Müslim bir râvîden rivâyette bulunmuşsa, bu o râvînin güvenilirlik vasfını taşıdığının ispatı için yeterli bir delildir.⁴³³

Zehebî, Buhârî-Müslim hadislerini iki kategoride ele almaktadır. Bunlar; 'asl' olarak ihticâc olunanlar, şahit ve mütâbî olarak ihticâc olunanlardır. Ona göre Şeyhayn'ın *Sahîhayn*'da "asl" olarak rivâyetine yer verdiği râvîler arasında zayıf bir kimse kesinlikle yoktur.⁴³⁴ Doğal olarak Buhârî ve Müslim'in bir râvîden asl'da rivâyette bulunması o râvî için mutlak tevsik anlamı taşımaktadır. Ona göre böyle râvîler hakkında herhangi bir tenkidin kabul edilmesi mümkün değildir.

Dönemin bir diğer âlimi İbn Hacer'in de bu hususta Zehebî'den farklı düşünmediğini belirtmeliyiz. Zira İbn Hacer de Zehebî gibi Buhârî ve Müslim'in

⁴³³ Zehebî, *el-Mûkiza*, 79.

⁴³⁴ Zehebî, *el-Mûkiza*, 79.

Sahîhayn'da kendisinden rivâyette bulunmasını râvî için tevsik kabul etmektedir.⁴³⁵ Her ne kadar Kazan, Buhârî'nin rivâyette bulunmasını bir râvî için tevsik alameti sayma prensibinin İbn Hacer'e özgü olduğunu⁴³⁶ ifade etse de aktardığımız verilerden hareketle, söz konusu prensibin İbn Hacer'e has olmadığı, dönemin genel kabulü olduğu anlaşılmaktadır. İbn Hacer'in, konuya dair Ziyâeddin el-Makdisî'ye (ö. 643/1245) atıfta bulunması söz konusu prensibin İbn Hacer'den çok daha önceki âlimler tarafından da kabul edildiğini göstermektedir.⁴³⁷ Aynı şekilde İbnü's-Salâh'ın (ö. 643/1245) da hadis râvîlerinin sika ve zayıfları hakkında bilgi verdiği 61. Nev'ide Nesâî'nin, Ahmed b. Sâlih'i (ö. 248/862) cerh etmesinin hatalı olduğunu, Buhârî'nin Ahmed'den rivâyette bulunmasını delil göstererek aktarması söz konusu prensibin Zehebî ve İbn Hacer'den çok daha öncesine uzandığının bir diğer göstergesidir.⁴³⁸

Buhârî veya Müslim'in *Sahîhayn*'da "mütâbî, şahit veya itibar" olarak rivâyetini zikrettiği râvîlere gelince, Zehebî'ye göre elbette bunlar arasında hıfzı problemlili veya sika sayılmasındaki tereddüt sebebiyle tenkit edilen râvîler bulunmaktadır. Lakin Zehebî, bu sebeplerle yapılacak olan eleştirilerin haklılığını ispat edecek açık bir delil olması gerektiğini savunur.⁴³⁹ Ona göre Buhârî veya Müslim'in, hadis alımındaki titiz yaklaşımlarına rağmen, kendisinden rivâyette bulunduğu râvîlerin güvenilirliklerinde genel anlamda şüphe yoktur. Buna rağmen eleştirilen Şeyhayn râvîleri ya gereksiz yere tenkit edilmiştir ya da hıfzındaki zayıflık sebebiyle eleştirilmiştir. Zehebî, hafızasındaki zayıflık sebebi ile eleştirilen râvîlerle ilgili tenkitlerin dikkate alınması gerektiğini ifade etse de *Sahîhayn* ricâlinden nakledilen rivâyetlerin, hasen derecesinin altına düşmeyeceğini düşünmektedir.

Örneğin; Buhârî'nin kendisinden rivâyette bulunduğu Übey b. Abbâs (ö. 161/778 [?]), İbn Maîn'in taz'îf ettiği, Ahmed b. Hanbel'in منكر الحديث , Nesâî'nin ise ليس بالقوى hükmünü verdiği bir râvîdir. Zehebî ise onu "O her ne kadar sebt

⁴³⁵ İbn Hacer el-Askalânî, *Hedyü's-sârî mukaddimetu fethi'l-bârî*, 403; İbn Hacer el-Askalânî, *Nüzhetü'n-nazar*, 64; İbn Hacer el-Askalânî, *Fethü'l-Bârî bi-Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, 1/384.

⁴³⁶ Tahsin Kazan, *İbn Hacer'in Hadis Usulüne Getirdiği Yenilikler* (İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2018), 389.

⁴³⁷ İbn Hacer el-Askalânî, *Fethü'l-Bârî bi-Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, 1/461.

⁴³⁸ İbnü's-Salâh, *Mukaddimetü İbni's-Salâh*, 390; Ebû Amr Osmân b. Abdurrahman eş-Şehrezûrî İbnü's-Salâh, *Ulumi'l Hadis Hadis İlminin Ana Konuları Bilgisi*, çev. Abdullah Aydın (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV), 2020), 312; Gudde, *Hadis İlminde Cerh ve Ta'dil*, 44.

⁴³⁹ Zehebî, *el-Mûkiza*, 80.

derecesinde olmasa da en azından حسن الحديث mertebesinde bir râvîdir” sözleriyle tevsik eder.⁴⁴⁰ Görüldüğü üzere Zehebî, hakkındaki tenkitlere cevap verme ihtiyacı duymaksızın, Buhârî’nin kendisinden hadis almasını yeterli görerek Übey’i tevsik eder. Zira Zehebî’ye göre *Sahîhayn* râvîleri münekkitlerin çoğu tarafından ta’dil edilmiş, hadisleri ile ihticâc olunabilecek düzeyde güvenilir râvîlerdir.⁴⁴¹ Bu sebeple “Mütâbî, şahit veya itibar” için dahi Şeyhayn’ın kendisinden rivâyette bulunduğu râvîler, tenkit edilseler de Zehebî bu tenkitleri ikna edici bulmamakta ve tevsik için onların *Sahîhayn*’da rivâyetinin bulunmasını yeterli görmektedir. Pek çok râvîyi “Buhârî-Müslim ondan rivâyette bulunmuştur” sözleri ile müdafaa etmesi bu güvenin tezahürüdür.

Buhârî’nin makrûnen⁴⁴² rivâyette bulunduğu Esîd b. Zeyd (ö. 220/835 [?]), neredeyse tüm münekkitlerce tenkit edilmiş zayıf bir râvîdir. Hatta Zehebî de eserlerinde söz konusu tüm tenkitleri aktarmakta ve râvînin tevsikine dair herhangi bir değerlendirmede bulunmamaktadır.⁴⁴³ Ancak tenkit edilmelerine rağmen tevsik hükmü verdiği râvîleri derlediği risâlesinde Esîd b. Zeyd’i de zikretmesi Zehebî’nin, Buhârî râvîlerine olan olumlu kanaatinin tezahürüdür.⁴⁴⁴ Öte yandan söz konusu tenkitlere cevap vermeksizin, Esîd’i sadece mezkûr risâlede zikrederek tevsik ettiği râvîler grubuna alması da manidardır. Zira Zehebî bu tavrıyla zımnen şunu demek istemektedir; Buhârî ondan makrûnen rivâyette bulunmuş olsa da bu Esîd’in söz konusu tenkitlere rağmen, tevsiki için yeterlidir. Her ne kadar bu onu üst mertebedeki sikalar derecesine yükseltmese ve hakkındaki tenkitleri tamamen bertaraf etmese de Esîd’in en düşük (ednâ) düzeyde dahi olsa güvenilirliği için yeterli bir gerekçedir.

Buhârî ve Müslim’in *Sahih*’lerinde rivâyette bulunmasını râvî için güven alameti olarak kabul ettiğine dair bir başka örnekte Zehebî, Yunus b. Zeyd’in (ö.

⁴⁴⁰ Zehebî, *Mizânü’l-i’tidâl*, 1/78; Zehebî, *el-Kâşif*, 1/228; Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, 4/303.

⁴⁴¹ Zehebî, *el-Mûkiza*, 79, 80.

⁴⁴² “Zayıf bir râvînin rivâyet ettiği bir hadisi, bu râvîsinden dolayı sika bir râvînin rivâyetiyle birlikte zikretme usulü.” Bk. “Makrûnen” maddesi, Aydın, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, 178; Makrûnen hadis rivâyeti ile ilgili kavramsal çerçeve ve detaylı bilgi için bk. Recep Bilgin, “Hadis Usulünde Makrûn Rivayet Olgusu”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 55 (2022), 83, 89 vd.

⁴⁴³ Zehebî, *Mizânü’l-i’tidâl*, 1/256; Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, 5/280; Zehebî, *Divânü’d-du’afâ*, 38; İbn Hacer el-Askalânî, *Fethü’l-Bârî bi-Şerhi Sahîhi’l-Buhârî*, 1/391.

⁴⁴⁴ Zehebî, *Men tüküllime fih*, 113.

152/769) taz'îfine "Erbâbü's-Sıhah (Şeyhayn) asl ve mütabi olarak ondan rivâyette bulunmuştur."⁴⁴⁵ sözleriyle itiraz eder.

Müslim'in şevâhidde kendisinden rivâyette bulunduğu Bakiyye b. el-Velid (ö. 197/813) de kendisinden ihticâc hususunda münekkitlerin ihtilaf ettiği isimlerdendir.⁴⁴⁶ İlgili biyografide mezkûr râvî ile ilgili ta'dîl ve taz'îf görüşlerini zikreden Zehebî, Müslim'in ondan (*Sahih*'in) şevâhid kısmında rivâyette bulunmasına dikkat çekerek bunu Bakiyye'nin tezkiyesi için yeterli görür.

Buhârî-Müslim râvîlerini müdafaada Zehebî'nin sergilediği tutumun boyutunu gösteren dikkat çekici örneklerden birisi de İsrail b. Yûnus'dur (ö. 162/779). Zira onu taz'îf eden Ali b. el-Medînî ve Yahya b. Saîd gibi iki otorite münekkide cevaben dahi *وَاحْتَجَّ بِهِ الشَّيْخَانِ* demekle⁴⁴⁷ iktifa etmesi Zehebî'nin bu husustaki prensibinden ödün vermediğini göstermektedir. Bu müdafaanın arka planında *Sahîhayn* otoritesine hâlel getirmeme gayreti olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Şöyle ki Zehebî, *Sahîhayn* râvîlerini tenkit eden Buhârî ve Müslim'in bizzat kendisi dahi olsa karşı çıkmakta ve söz konusu eleştiriyi kabul etmemektedir. Örneğin Buhârî'nin, zayıflığı konusunda icmâ edildiğini düşündüğü Müslim râvîsi Muhammed b. Yezid'i (ö. 248/862) Buhârî'ye rağmen tevsik etmektedir.⁴⁴⁸ Her ne kadar Hatîb'in *Tarih*'i dışında bu bilginin Buhârî'ye aidiyetini tespit edemesek de Zehebî'nin bir diğer Müslim râvîsi Habib b. Sâlim'i (ö. 101/720 [?]) de Buhârî'nin *فِيهِ* eleştirisine rağmen tevsik etmesi iddiamızı desteklemektedir.⁴⁴⁹

Zehebî'nin buraya kadar ele aldığımız prensibinin istisnaları da söz konusudur. Yani *Sahih*'de rivâyeti bulunmasına rağmen Zehebî'nin tevsikine dair sarîh ifadeler kullanmadığı râvîler de mevcuttur. Mesela hakkındaki meçhuliyeti *لَا يَدْرِي مَنْ هُوَ* sözleriyle ifade ettiği Hammâd b. Humeyd (ö.?) bunlardandır. Buhârî

⁴⁴⁵ Zehebî, *Siyer*, 6/300; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 4/257; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 4/484.

⁴⁴⁶ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/331; Zehebî, *Siyer*, 8/518; Zehebî, *Men tüküllime fih*, 132; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 4/1082.

⁴⁴⁷ Zehebî, *Siyer*, 7/358; Zehebî, *Men tüküllime fih*, 44; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 4/307.

⁴⁴⁸ Zehebî, *Zikru esmâ'i men tüküllime fih*, 172; Zehebî, *Men tüküllime fih*, 477; Zehebî, *Siyer*, 12/153; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 4/68; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 5/1254.

⁴⁴⁹ Muhammed b. Yezid için bk. Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b. Ali b. Sabit Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ev Medînetü's-selâm* (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1422/2002), 4/148; Zehebî, *Zikru esmâ'i men tüküllime fih*, 66; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/455; Buhârî tarafından taz'îf edilen diğer bir Müslim râvîsi için bk. (Harb b. Meymun) Zehebî, *Siyer*, 7/193.

Sahih'inde ondan rivâyette bulunmuş olmasına rağmen Zehebî'nin eserlerinde Hammâd'ın cerh-ta'dîl durumuna dair herhangi bir açıklamaya rastlanılmamıştır.⁴⁵⁰ Bunun gerekçesini tam olarak tespit etmek zor olsa da Hammâd hakkında diğer münekkitlerce yapılmış bir tenkidin olmamasından hareketle, Zehebî'nin onu müdafaa etmeye ihtiyaç duymadığı anlaşılmaktadır. Zayıf râvîlerle ilgili eserlerinde zikretmesinin sebebi ise muhtemelen Hammâd'ın meçhul olmasıdır. Lakin bu konudaki genel kabul, hakkında detaylı malumat bulunmamakla birlikte Buhârî'nin kendisinden rivâyette bulunduğu râvînin, onun tarafından bilinen ancak diğer "hadisçiler arasında tanınmayan ve hakkında herhangi bir cerh-ta'dîl hükmü olmadığı" için meçhulü'l-hâl kabul edilmesidir.⁴⁵¹ Hem bu yaklaşım hem de Buhârî-Müslim râvîleriyle ilgili genel kabulden hareketle, meçhul olsa da Buhârî'nin ondan rivâyette bulunmasının Hammâd için yeterli kabul edildiği anlaşılmaktadır. Zira Buhârî'nin *Sahih* dışındaki bir eserinde rivâyeti bulması sebebiyle dahi kimi meçhul râvîlerin, Zehebî tarafından maruf kabul edildiği bilinmekteyken, *Sahih*'de rivâyeti bulunan bir râvînin maruf kabul edilmesi evleviyetle makbuldür. Örneğin, İbn Ebî Hâtim'in meçhul hükmünü verdiği Ahmed b. Âsım (ö. ?) hakkında Zehebî "قلت: بل هو مشهور، روى عنه البخاري في الادب" diyerek Buhârî'nin *el-Edebül'l-Müfred* isimli eserinde kendisinden rivâyette bulunmasını gerekçe göstererek râvînin meşhur olduğunu savunmaktadır.⁴⁵² Buna binaen; doğrudan bir tevsik beyanı olmasa da Buhârî'nin rivâyette bulunmasının, râvîdeki meçhuliyeti kısmen de olsa giderdiği, hatta Zehebî'nin genel prensibinden hareketle tashih için dahi yeterli bir gerekçe kabul edildiği anlaşılmaktadır.

Zehebî'nin bu yaklaşımının, mestur râvînin rivâyetlerinin kabulünde zahire göre yani kendisinden rivâyette bulunanların durumuna göre hareket etme prensibinin bir tezahürü olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁵³ Yukarıda da değinildiği üzere bu örnekler Zehebî'nin, otorite âlimlerin rivâyette bulunmasını meçhul râvîlerin rivâyetlerinin kabulü için yeterli gördüğünü ortaya koymaktadır.

⁴⁵⁰ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/349; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/589; İbn Hacer el-Askalânî, *Fethü'l-Bârî bi-Serhi Sahîhi'l-Buhârî*, 13/324.

⁴⁵¹ Emin Âşıkutlu, "Meçhul", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003), 28/287.

⁴⁵² Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/106.

⁴⁵³ Yavuz Köktaş, *Sorularla Hadis Meseleleri* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2019), 88.

Zehebî'nin Şeyhayn'a atfetmiş olduğu değere dair bir diğer örneğe ise *Sünen-i Erba'a* râvîsi olduğunu belirttiği Eş'as b. Abdullah'ın (ö. 191/807 [?]) biyografisinde rastlanılmaktadır.⁴⁵⁴ Her ne kadar Eş'as Buhârî-Müslim râvîsi olmasa da Eş'as'a, Ukaylî tarafından yöneltlen "hadisinde vehm vardır" tenkidini Zehebî, "Ukaylî'nin Eş'as hakkındaki söyledikleri kendisine itimat edilecek sözler değildir. Hatta Buhârî ve Müslim, Eş'as'dan nasıl hadis rivâyet etmemişler şaşırıyorum"⁴⁵⁵ sözleri ile reddetmektedir. Görüldüğü üzere Zehebî çok güvendiği Eş'as'ı, Buhârî ve Müslim râvîleri ayarında görmekte ve güvenilirliğini de onlara kıyasla anlatmaktadır. Bu da Şeyhayn'a olan güvenin başka bir tezahürüdür.

Buraya kadar Zehebî'nin, Buhârî ve Müslim râvîlerine gösterdiği ihtimamdan bahsedildi. Hatta onların rivâyette bulunmasını, râvîler için tevsik alameti kabul ettiği veya en azından râvîleri maruf kıldığına dair örnekler sıralandı. Bununla birlikte, Zehebî'nin bu ikisinin rivâyette bulunmamasını ise râvîler için zayıflık alameti olarak görmediği belirtilmelidir. Söz gelimi, İbn Adî'nin *el-Kâmil*'de Eş'as b. Abdilmelik'in (ö. 146/764) zayıflığına dair görüşleri, onun *Sahîhayn*'da rivâyeti yoktur sözleriyle desteklemeye çalışmasını "Evet Sahîhayn'da rivâyeti bulunmamaktadır, ne olmuş!" sözleriyle eleştirdiği görülür.⁴⁵⁶ Buradan anlaşılabileceği üzere Şeyhayn'ın rivâyette bulunmasına değer atfedilmekle birlikte rivâyette bulunmaması râvîler için zayıflık alameti kabul edilmemiştir. Eş'as örneğinde olduğu gibi Buhârî-Müslim'in ihticâc etmemesinin râvîler için bir kusur olarak gösterilmeye çalışılmasını Zehebî doğru bulmamaktadır.

Özetle ifade etmek gerekirse verilen örneklerden hareketle, tarihlendirme tartışmalarına girmeksizin, *Sahîhayn*'ın otorite kabul edilmesi sonrası, Buhârî ve Müslim'in birlikte veya münferiden rivâyette bulunmasının, râvî değerlendirmelerinde münekkitlerce kabul edilen önemli kıstaslar arasına girdiği söylenebilir.⁴⁵⁷ Zehebî özelinde ise bir râvînin ister asl, isterse mütâbî veya şevâhid olarak *Sahîhayn*'da rivâyetinin bulunması, o râvî için genel anlamda tevsik alameti olarak değerlendirilmekte ancak bu tüm Buhârî-Müslim râvîlerinin aynı derecede

⁴⁵⁴ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/265; İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-mizân*, 7/179; Zehebî, *Men tüküllime fih*, 115; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 4/1075.

⁴⁵⁵ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/266.

⁴⁵⁶ Zehebî, *Siyer*, 6/278; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/267; İbn Adî, *el-Kâmil*, 2/35.

⁴⁵⁷ Konuya dair detaylı bilgi için bk. Kamil Çakın, "Buhârî'nin Otoritesini Kazanma Süreci", *İslâmî Araştırmalar (Dergi)* X/1-2-3 (1997), 100-109.

kabul edildiği anlamına gelmemektedir. Zira bu durumu Zehebî şu sözlerle ifade etmektedir; “Hadisine Sahîhayn’da yer verilen her kişi (adalet ve zabt açısından asgari şartları sağlamış olup) açık bir kanıt olmadıkça ondan vazgeçilemez.”⁴⁵⁸ Yani Zehebî’ye göre *Sahîhayn* râvîlerinin çoğunu herhangi bir tenkite uğramamış son derecede kuvvetli sikalar oluşturmakla birlikte, onlar arasında haklarında bazı münekkithlerin eleştirilerine rastlanan ancak Şeyhayn’ın ihticâc şartlarını taşıması sebebiyle en azından sâlihu’l-hadis olmalarında şüphe olmayan râvîler de mevcuttur.⁴⁵⁹ Diğer bir ifadeyle *Sahîhayn*’da rivâyetinin bulunması tüm râvîleri evsak mertebesine yükseltmese de bu onların, hadisleri alınamayacak derecede zayıf olmadıklarının tescili niteliğindedir.⁴⁶⁰ Bu bağlamda Zehebî’nin tevsik ettiği Buhârî-Müslim râvîlerini bu bakış açısıyla değerlendirmek daha isabetli görünmektedir. Zira Zehebî’nin, tashih ettiği râvîler hakkında bu durumu gözeterek hareket ettiği ve kanaatini bu şekilde oluşturduğu anlaşılmaktadır.

Zehebî’nin bizzat kendi sözleri ile sabit olan *Sahîhayn* râvîlerine itimadı yukarıda kapsamlı bir şekilde ele alındı ve bir anlamda teori-pratik sağlaması yapılmaya çalışıldı. İncelenen çok sayıda örnekten hareketle, Zehebî’nin konuya dair çizdiği çerçeveye yüksek oranda riayet ettiği söylenmelidir. Ancak Buhârî’nin istişhad ettiği Abdullah b. el-Hüseyin el-Ezdî (ö. 131/749 [?]) hususunda Zehebî diğer örneklerde alışlageldiği gibi net hüküm beyan etmemekte ve temkinli davranmaktadır. Her bir eserinde farklı münekkithlerin değerlendirmelerini farklı tonlarda aktararak oluşturduğu biyografide, Abdullah hakkında hem taz’îf hem de ta’dîle dair pek çok görüşe yer vermesine rağmen mezkûr prensibinden hareketle onu açıkça tashih etmemiş olması dikkat çekicidir.⁴⁶¹ Buhârî’nin Ebû Harîz künyesiyle istişhad ettiği⁴⁶² Abdullah neden diğer Buhârî râvîleri gibi Zehebî tarafından doğrudan tashih edilmedi?

⁴⁵⁸ Zehebî, *el-Mûkiza*, 80.

⁴⁵⁹ Sika râvîlerin derecelerine dair bk. Yavuz Köktaş, *Hadis Tarihi ve Usulü* (Ankara: STS Yayınları, 2015), 205, dipnot 68.

⁴⁶⁰ Köktaş, sika teriminin müteahhir ve mütekaddimun ulema arasında farklı anlamlarda kullanıldığına işaret etmekte ve müteahhir ulemanın, sika terimini "semai sahih olan râvî" şeklinde daha geniş bir manada kullandıklarına dikkat çekmektedir. Ayrıca sika olarak vasıflanan râvîlerin dereceleri ve sika terimiyle kastedilen manalara dair bk. Köktaş, *Hadis Tarihi ve Usulü*, 203 66. dipnot.

⁴⁶¹ Zehebî, *Târihu’l-İslâm*, 3/676; Zehebî, *Mîzânü’l-i’tidâl*, 2/406; Zehebî, *Dîvânü’d-du’afâ*, 213; İbn Adî, *el-Kâmil*, 5/260.

⁴⁶² Buhârî, *Kitâbü’s-Şehâdât*, 9.

Zehebî'nin aktardığı tenkitlerden en dikkat çekici olanı Abdullah'ın rec'at⁴⁶³ fikrine sahip olduğu iddiasıdır. Her ne kadar bu görüşü *Tarih*'inde zayıf bir kavil şeklinde aktarmışsa⁴⁶⁴ da bunu daha sonra telif ettiği *Mizân*'da, et-Tebûzekî isnadı ile aktarması⁴⁶⁵ Zehebî'nin bu konudaki tereddüdünü göstermektedir. Abdullah'ın, Ebû Zür'a ve kendisinden gelen iki kavilden birisine göre Yahya b. Maîn tarafından tevsik edilmesi hariç, rivâyet tahlili üzerinden değerlendirmelerde bulunan İbn Adî de dâhil pek çok münekkî tarafından tenkit edildiği görülmektedir. Her ne kadar Buhârî'nin Abdullah ile istişhad ettiğini eklese de mezkûr kavillere binaen Zehebî'nin diğerlerinde görüldüğü gibi açık bir müdafaaya kalkışmadığı söylenmelidir. Bununla birlikte râvînin bazı münekkîlerce tevsik edilmesi ve mütâbaat hususunda rivâyetlerinin bir kısmını istisna etmesi Abdullah ile ilgili sorunun adalet değil zabt kusuru olduğunu vehmettirmektedir. Bu sebeple her ne kadar Buhârî, zabt problemi olmayan rivâyetleriyle istişhad etse de Abdullah genel anlamda zayıf olarak nitelenmiş bir râvîdir. Zehebî de bundan dolayı onu tüm rivâyetlerini kapsayacak şekilde tevsik edememiş ve *Sahîhayn* râvîlerine dair prensibinin bir istisnası olarak değerlendirmiştir.

2.2.1.7.2. *Sünen-i Erba'a* Müelliflerinin Rivâyetinde Bulunduğu Râvîler

Zehebî, *Sünen-i Erba'a* müelliflerinin rivâyetinde bulunmalarını râvîlerin güvenilirliği için önemli bir işaret olarak kabul etse de Buhârî-Müslim râvîlerinde söz konusu olduğu gibi mutlak bir tevsik düşüncesinden bahsetmek zordur. Zira kendisinden önceki münekkî tarafından tenkit edilmiş olmasına rağmen Zehebî'nin tevsik ettiği *Sünen-i Erba'a* râvîleri olduğu gibi zayıf hükmü verdiği râvîler de mevcuttur. Bu sebeple Zehebî'nin *Sahîhayn* râvîleri hakkındaki prensibinin *Sünen-i Erba'a* için de geçerli olduğunu söylemek mümkün değildir.

Tenkit edilmelerine rağmen Zehebî tarafından tevsik edilen *Sünen-i Erba'a* râvîleri incelendiğinde söz konusu tenkitlerin “tenkit kabul şartları” başlığı altında sıralanan gerekçelerden bir veya birkaçına işaret edilerek reddedildiği anlaşılmaktadır. Bu da onların sadece *Sünen-i Erba'a*'da rivâyeti bulunduğu için

⁴⁶³ İmanın öldükten sonra yeniden dirileceğine dair bir Şii inancı. Detaylı bilgi için bk. İlyas Üzümlü, “Rec'at”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007), 34/504-506.

⁴⁶⁴ Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 3/676.

⁴⁶⁵ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 2/406.

müdafa edilmediklerini, aksine tenkitlerin reddini gerektiren teknik gerekçeler sebebiyle müdafa edildiklerini göstermektedir. Aşağıda verilecek olan örnekler üzerinden hem bu tespit doğrulanacak hem de Zehebî'nin meşhur dört sünen kitabında rivâyetine yer verilen râvîler hakkındaki genel düşüncesi tasvir edilecektir.

Konuya dair verilebilecek ilk örnekte, *Sünen-i Erba'a* râvîsi olan Rebâ b. Ebû Abdurrahman'ın (ö. 136/753 [?]), Zehebî tarafından tevsik edildiği görülmektedir. Rebâ'yı tezkiyesinde kullandığı "Ebû Hâtim onu zikretmeseydi, zikretmezdim"⁴⁶⁶ sözünden, Zehebî'nin, onu sadece sünenlerde rivâyeti bulunması sebebiyle değil tenkit sahibi Ebû Hâtim'in söz konusu tenkidinde şâz kalması sebebiyle tezkiye ettiği anlaşılmaktadır. Diğer bir ifadeyle Rebâ'nın ta'dîl gerekçesi, onun *Sünen-i Erba'a* râvîsi olması değil, söz konusu tenkidin, Zehebî'nin tenkit kabul şartlarına uymamasıdır.

Tirmizî ve Nesâî'nin kendisinden rivâyette bulunduğu İbrahim b. Abdülmelik (ö. 171/788 [?]) Zehebî tarafından tevsik edilen bir diğer isimdir.⁴⁶⁷ Ona göre Zekeriya es-Sâcî'nin taz'îfi mesnetsizdir. Buradan hareketle ta'dîl gerekçesinin, *Sünen-i Erba'a* ile ilgili olmadığı anlaşılmaktadır. Zira Zehebî'ye göre ta'dîl gerekçesi makbul olmalıdır.

Ebû Hâtim tarafından taz'îf edilmesine rağmen Zehebî'nin tevsik ettiği İbrahim b. Meymûn (ö. 131/749), Ebû Dâvud ve Nesâî'nin kendisinden rivâyette bulunduğu birisidir. Her ne kadar Ebû Hâtim onun hakkında لا يحتج به dese de Zehebî, İbn Maîn'in kanaatini esas alarak İbrahim'i tevsik eder.⁴⁶⁸ Görüleceği üzere burada da tevsike gerekçe olarak *Sünen-i Erba'a* vurgusu bulunmamaktadır.

İncelenen örnekler Zehebî'nin, *Sünen-i Erba'a* râvîlerini, Buhârî-Müslim râvîleri gibi değerlendirmedeğini ortaya koymaktadır. *Sünen-i Erba'a* müelliflerinin gerek münferiden gerekse müştereken rivâyette bulunması râvîler için önemli bir güven alameti kabul edilse de durum Şeyhayn râvîlerinden çok farklıdır. Zira incelenen örnekler, *Sünen-i Erba'a* râvîleri için genel bir ta'dîlin söz konusu olmadığını göstermektedir. Bu râvîlere yapılan eleştirilerin Zehebî tarafından

⁴⁶⁶ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 2/44; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 3/647; Zehebî, *Siyer*, 6/89.

⁴⁶⁷ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/47; Zehebî, *Men tüküllime fih*, 66; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 4/770.

⁴⁶⁸ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/69; Zehebî, *Zikru esmâ'i men tüküllime fih*, 33; Zehebî, *Men tüküllime fih*, 69; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 3/611; Zehebî, *Dîvânü'd-du'afâ*, 21.

incelendiği, tenkit kabul şartlarına uygun olanların kabul edildiği, uygun olmayanların ise reddedildiği anlaşılmaktadır.

2.2.1.7.3. Diğer Âlimlerin Rivâyette Bulunduğu Râvîler

Zehebî usûle dair kaleme aldığı *el-Mûkiza*'da, "*Sahîhayn*'da hadisi olmayan sika râvîler de çoktur" diyerek kendisinden rivâyette bulunmasını râvî için güven alameti kabul ettiği müelliflerle ilgili bir sıralama yapmaktadır. "İçlerinde Tirmizî ve İbn Hüzeyme'nin hadisini tashih ettiği râvîler bulunmaktadır. Sonra Nesâî, İbn Hibbân ve diğerlerinin, hadisini rivâyet ettiği kişiler gelir. Ardından da hiç kimsenin taz'îf etmediği ve musanniflerin rivâyetini delil olarak kabul ettiği râvîler gelir."⁴⁶⁹ sözleriyle *Kütüb-i Sitte* müellifleri ve itimat ettiği diğer müelliflere işaret etmektedir.

Bu taksimat ilk bakışta, genel bir çerçeve çizilip söz konusu müelliflerin rivâyette bulunduğu râvîlerin de buna göre değerlendirildiği izlenimini verse de Zehebî'nin bu konudaki prensibinin tam olarak ortaya konulması, çok sayıda örnek üzerinden farklı alternatiflerin incelenmesini gerekli kılmaktadır. Zehebî'nin sıraladığı eserlerde zayıf râvîlerin de olduğu bilgisinden hareketle söz konusu müellifler için genelleyci bir ta'dîlin söz konusu olmadığı ifade edilmelidir. Öyleyse Zehebî yukarıdaki ifadelerle neyi kastetmektedir? Mezkûr müelliflerin rivâyette bulunduğu râvîlere karşı Zehebî'nin yaklaşımı nedir? Yine aynı isimlerin tenkit ettiği râvîler hakkında Zehebî'nin kanaati nedir? Aşağıda çeşitli örnekler üzerinden bu soruların cevapları aranacaktır.

İshak b. Raşid el-Cezeri (ö. 151/768 [?]), İbn Hüzeyme tarafından لا يحتج sözüyle tenkit edilmesine rağmen Zehebî'nin ta'dîl hükmü verdiği görülür.⁴⁷⁰ Kendisine duyduğu güvene rağmen, onun cerhini kabul etmemesi dikkat çekicidir. İsmail b. Ayyâş (ö. 181/798) hususunda da İbn Hüzeyme'den farklı düşünen Zehebî, kanaatini Tirmizî'nin nisbî ta'dîli üzerine inşa ederek adı geçen râvîyi tevsik eder.⁴⁷¹ Pek çok müellifin kendisinden rivâyette bulunduğunu belirttiği Eş'as b.

⁴⁶⁹ Zehebî, *el-Mûkiza*, 81.

⁴⁷⁰ Adı geçen râvî sadece *Mîzân*'da İshak b. Raşid el-Cündî şeklinde kaydedilmiştir. Diğer eserlerde el-Cezerî şeklindedir. Zehebî, *Mîzânü'l-i 'tidâl*, 1/190; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 4/24; Zehebî, *el-Kâşif*, 1/235; Zehebî, *Men tüküllime fih*, 98.

⁴⁷¹ Zehebî, *Mîzânü'l-i 'tidâl*, 1/244; Zehebî, *Zikru esmâ'i men tüküllime fih*, 47; Zehebî, *Siyer*, 8/312; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 4/809.

Abdurrahman (ö. 191/807) hakkında ise Zehebî, Nesâî'den gelen tenkide karşın İbn Adî'nin "münker bir hadisini görmedim" sözüyle amel ederek mezkûr râvîyi tevsik eder ve Nesâî'nin görüşünde hata ettiğini belirtir.⁴⁷² Hatta mezkûr râvînin yer aldığı bir senet için *على شرط مسلم* ifadesini kullanır.⁴⁷³ Verilen bu üç örnek birlikte değerlendirildiğinde, Zehebî'nin aslında yapmış olduğu taksimata uygun hareket ettiği anlaşılmaktadır. Zira Zehebî, bu müellifleri cerh konusunda müteşeddid kabul ettiği için onlardan gelen tenkitlere de ihtiyatlı yaklaştığı, isabetli bulmadıklarını ise reddettiği görülmektedir.

Zehebî'nin rivâyet hususunda titiz, râvî değerlendirmelerinde müteşeddid bazı münekkî ve muhaddislerin rivâyette bulunmasını ise râvîler için tevsik alameti kabul ettiği anlaşılmaktadır. Örneğin İbrahim b. Sa'd'ı (ö. 184/800) garip hadis rivâyet etmiş olmakla tenkit eden İbn Adî'yi, bu görüşünden dolayı eleştirirken kullandığı "İbrahim b. Sa'd şüphesiz sikadır, zira (cerh-ta'dîl ilmindeki) öncelik ve büyüklüğüne (tekaddüm ve celaletine) rağmen Şu'be ondan rivâyette bulunmuştur."⁴⁷⁴ cümlesinde onun bu prensibi hissedilir. Bu söz bize otoritesine vurgu yaptığı Şu'be'nin, İbrahim'den rivâyette bulunmasını, Zehebî'nin İbrahim için güven alameti addettiğini ve söz konusu tenkitlerin reddi için kâfi bir gerekçe kabul ettiğini göstermektedir.⁴⁷⁵

Benzer bir yaklaşımla kimi râvîleri müdafaa kapsamında serdettiği "Yahya el-Kattân ricâl konusundaki titizliğine rağmen ondan hadis almıştır."⁴⁷⁶ sözü, Şu'be gibi

⁴⁷² Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/266; Zehebî, *el-Mugnî fi'd-du'afâ*, 1/91; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 4/1075; İbn Adî, *el-Kâmil*, 2/52. Eş'as hakkında yapılan inceleme önemli bir hususu daha ortaya çıkarmıştır. Şöyle ki *Dîvânü'd-du'afâ*'da, Eş'as'la alakalı sadece Nesâî'nin tenkidini aktarmasından hareketle Zehebî'nin onu zayıf kabul ettiği anlaşılabılır. Hâlbuki hemen yukarıda zikredildiği üzere Zehebî'nin diğer eserlerinde Eş'as'ı ta'dîl ettiği açıkça görülmektedir. Lâkin bu bir tezat veya tutarsızlık olarak yorumlanmamalıdır. Çünkü Zehebî'nin hükümlerini doğru anlayabilmek için eserlerini karşılaştırmalı-mukayeseli ve bütüncül bir metotla okumak bir zorunluluktur. Aksi halde yanlış çıkarımlar yapılması söz konusu olacaktır. Bk. Zehebî, *Dîvânü'd-du'afâ*, 39.

⁴⁷³ Ebû Abdullah İbnü'l-Beyyî' Muhammed Hâkim en-Nîsâbü'rî, *el-Müstedrek 'ale's-Sahîhayn* (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1411/1990), 2/286.

⁴⁷⁴ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/33; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 4/796; Zehebî, *Men tüküllime fih*, 61; Zehebî, *Siyer*, 7/313.

⁴⁷⁵ Şu'be'nin kendisinden rivâyette bulunmasına rağmen münekkîtlerin pek çoğu tarafından taz'if edilen Davûd b. Yezid gibi bazı istisna örneklerin olduğu da ifade edilmelidir. Herhangi bir değerlendirme yapmamış olsa da mezkûr râvînin sadece taz'ifine işaret eden değerlendirmeleri aktarmasından Zehebî'nin de aynı kanaatte olduğu anlaşılmaktadır. Bk. Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 2/21.

⁴⁷⁶ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 2/255, 572 vd.

Yahya el-Kattân'ın rivâyette bulunmasının da râvîlerin tevsiki için yeterli görüldüğüne işaret etmektedir. Netice itibariyle ez-Zührî (ö. 124/742),⁴⁷⁷ es-Sevrî (ö. 161/778),⁴⁷⁸ Mâlik (ö. 179/795),⁴⁷⁹ el-Fesevî (ö. 277/890),⁴⁸⁰ İbn Şahin (ö. 385/996)⁴⁸¹ ve Hâkim (ö. 405/1014)⁴⁸² gibi isimlerin de arasında bulunduğu bazı münekkitlerin Zehebî tarafından otorite kabul edildiği ve böyle münekkitlerin rivâyette bulunmasının râvîlerin tevsikinde kıstas olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.⁴⁸³

Aktarılan tüm bu örneklerde zikri geçen münekkitlerde ortak noktanın aynı olduğu görülür: müteşeddîd veya rivâyette titiz/seçici olmak. Mesela “ricâl konusunda aşırı titizdir”⁴⁸⁴ sözleriyle vasıflandırdığı Yahya b. Saîd el-Kattân hakkında Zehebî, “o birisini tevsik ettiğinde ona yapış, birisini telyin ettiğinde (zayıf olduğu söylendiğinde) ise ona temkinli yaklaş.”⁴⁸⁵ ifadesini kullanır. Farklı bir ifadeyle müteşeddîd münekkitlerin tenkitlerine ihtiyatlı davranan Zehebî, onların rivâyette bulunmasını ise râvîler için tevsik alameti kabul eder. Çünkü Zehebî'ye göre bu âlimler rivâyet etme hususunda ince eleyip sık dokuyan, râvî değerlendirmelerinde ise şedid bir tutum sergileyen kimselerdir. Sonuç olarak; örneklerini çoğaltabileceğimiz bu vb. değerlendirmeler gösterdi ki ricâl konusunda titiz/müteşeddîd müellif ve münekkitlerin rivâyetini râvî için tevsik gerekçesi kabul eden Zehebî, aynı âlimlerin yaptığı tenkitlere ise temkinli yaklaşmakta ve kabul edilir gerekçelere dayanmayan cerhleri reddetmektedir.

Bu başlık altında ele alınması gereken bir başka husus ise birden çok müellifin rivâyet hususunda icmâ etmesi, diğer bir ifadeyle birden çok münekkidin taz'îf veya ta'dîlde birleşmelerinin Zehebî indindeki değeri meselesidir. Zira Zehebî bu meseleyi “zayıf bir râvînin sika sayılması veya bir sikaya zayıf hükmü verilmesi

⁴⁷⁷ Zehebî, *el-Kâşif*, 2/254.

⁴⁷⁸ Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 1/177.

⁴⁷⁹ Zehebî, *el-İber fî haberi men ğaber*, 1/239.

⁴⁸⁰ Zehebî, *Siyer*, 2/376.

⁴⁸¹ Zehebî, *el-İber fî haberi men ğaber*, 2/174.

⁴⁸² Zehebî, *el-İber fî haberi men ğaber*, 2/219.

⁴⁸³ Rivâyette bulunmasını râvî için ta'dîl alameti kabul ettiği âlimlerden bazıları için bk. Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 2/269, 412 vd.

⁴⁸⁴ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 2/171.

⁴⁸⁵ Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 4/1244.

konusunda iki kişinin bir araya gelmesi mümkün değildir”⁴⁸⁶ sözleriyle ifade etmektedir. O burada münekkitlerin râvîlerle ilgili yanlış bir kanaat üzerine ittifak etmesinin çok zor olduğunu vurgulamaktadır.⁴⁸⁷ Meseleyi cerh-ta‘dîl değerlendirmelerinin öznelliği bağlamında ele alan Köktaş ise “cerh-ta‘dîl sistemi kendi içerisinde otokontrol mekanizmasıyla çalışmaktadır. Öznel bir cerhte bulunan münekkit muhakkak başka birileri tarafından tenkit edilmiştir”⁴⁸⁸ sözleriyle, yapılan eleştiriler öznel/ictihâdî olsa da bunun keyfilik anlamına gelmediğine ve cerh-ta‘dîl hükümlerinin pek çoğunda gözlemlenen bütüncül yaklaşıma dikkat çekmektedir.

Detayları çalışmanın son bölümünde verileceği üzere Zehebî, münekkitleri müteşeddîd-mütesâhil ve mutedil şeklinde üç ayrı kategoride değerlendirmekte ve onlardan nakledilen ricâl tenkitlerini de bu tasnife göre ele almaktadır. Bu kapsamda incelenen örnekler Zehebî’nin râvîler hakkındaki hükmünü, tenkit uzmanlarının ferdî görüşlerinden hareketle değil, âlimlerin ortak kanaatini göz önünde bulundurarak bütüncül bir yaklaşımla şekillendirdiğini göstermektedir.⁴⁸⁹ Esasında Zehebî tarafından uygulanan bu metot, râvî tenkitlerindeki öznellik probleminin de önüne geçmektedir. Onun, râvîler hakkında yanlış bir hüküm üzerine münekkitlerin ittifak etmeyeceğine dair tespitini bu şekilde anlamak çeşitli yanlış anlaşılımların da önüne geçecektir. Zira meseleye bu zaviyeden bakmak, râvî tenkit metodolojileri sebebiyle eleştirilen tenkit uzmanları ve usûlî gerekçelerle hakkında farklı hükümler verilmiş râvîler üzerinden, münekkitlerin veya hükümlerinin güvenilirliğini sorgulamanın

⁴⁸⁶ Zehebî, *el-Mûkiza*, 84. Zehebî’nin mezkûr ifadesin ne anlama geldiğine dair bk. Gudde, *Hadis İlminde Cerh ve Ta‘dîl*, 106-111 (212 ve 213. dipnotlar).

⁴⁸⁷ Ali el-Kârî, “Sikanın taz‘îfi hususunda iki kişi ittifak etmez” ifadesinin “râvînin zayıflığının tek sebebi olmaz, iki farklı sebebi olur” şeklinde yorumlanmasının hatalı olduğunu belirtir. Ona göre Zehebî’nin bu sözdeki maksadı, iki münekkidin, bir şahıs hakkında, vakıanın aksine bir hüküm verme hususunda ittifak etmesinin mümkün olmayacağını ifade etmektir. Konuya dair bk. Ebü’l-Hasan Nureddin Ali b. Sultan Muhammed Ali el-Kârî, *Şerhu Nuhbeti’l-fiker fi mustalahâti ehli’l-eser* (Beyrut: Dârü’l-Erkam b. Ebi’l-Erkam, ts.), 740-743. Zehebî’nin mezkûr ifadesindeki maksadın sayı değil genel anlamda münekkitlerin her hangi bir râvînin cerh-ta‘dîl durumu hakkında yanlış bir görüş üzerine ittifak etmediklerini beyan etmek olduğuna dair çeşitli mülahazalar için ayrıca bk. Ebü’l-Üsâme Selîm b. İd el-Hilâli, *Kifâyetü’l-hafaza şerhu’l-mukaddimeti’l-mûkiza fi ilmi mustalahi’l-hadis* (Acman: Mektebetü’l-Furkan, 1421/2000), 330, 331.

⁴⁸⁸ Yavuz Köktaş, *Günümüz Hadis Problemleri* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2014), 183; Köktaş, *Hadis Tarihi ve Usulü*, 211, 212.

⁴⁸⁹ Zehebî, *er-Ruvâtü’s-sikât*, 30.

isabetli olmadığını gösterecektir.⁴⁹⁰ Zira Zehebî'ye göre râvîler hakkındaki hükümler münferit değerlendirmeler üzerinden değil icmâlî kanaatler üzerinden şekillenmektedir. Öte yandan münekkitlerin tenkit metotlarına göre tasnif edilmelerinin çeşitli sorunlara yol açacağı endişesi de bu yolla bertaraf edilecektir. Nitekim Zehebî tarafından dile getirilen çoğulcu yaklaşım sayesinde ne müteşeddîd münekkidin taz'îfî ne de mütesahil âlimin ta'dîlî zâyî edilmemiş olacaktır. Zira bu şekilde râvîler hakkında hüküm verilirken tek bir münekkidin görüşü değil, mevcut tüm yorumların ortak muhtevası esas alınmış olacaktır.

Öte yandan otorite müelliflerin rivâyetinin râvî için tevsik kabul edilmesinin sadece Zehebî'ye has bir metot olmadığına da değinilmelidir. Zira Zerkeşî'nin (ö. 794/1392) “adaletin tespit edilme yolları” başlığı altında vermiş olduğu şu bilgi, mezkûr metodun, Zehebî'den önceki âlimler tarafından uygulandığı gibi sonraki asırlarda da bir prensip olarak kabul edildiğini göstermektedir.

Âdil olmayandan rivâyette bulunmamayı şart koşan Yahyâ b. Said el-Kattân, Şu'be ve Mâlik gibi münekkitlerin rivâyette bulunması o râvî için ta'dîl sayılır. Hatta Buhari ve Müslim de Sahihayn'da bu görüşü benimsemişlerdir.⁴⁹¹

Zehebî'nin tenkit edilmiş veya meçhul olduğu iddia edilen pek çok râvîyi müdafaa sadedinde sık sık kullandığı *حدثني عنه جماعة* ifadesi ile öteden beri kullanılagelen bu usûlü devam ettirdiği anlaşılmaktadır. Mesela; hakkındaki taz'îf değerlendirmesine rağmen İbrahim b. Mahmud'u (ö. ?) “pek çok âlim ondan hadis rivâyet etmiştir”⁴⁹² sözleri ile ta'dîl eder. Meçhul olduğu öne sürülen Halef b. Eyyûb'ü (ö. 205/821)⁴⁹³ ve Abdullah b. Ferruh'u (ö. 81/701 [?])⁴⁹⁴ da aynı şekilde müdafaa etmesinden hareketle, çok sayıda kişinin rivâyette bulunmasının râvîler için güven alameti kabul ettiği söylenilebilir.⁴⁹⁵

⁴⁹⁰ Söz konusu iddialara dair bk. Oruçan, *Hadis Münekkitlerinin Güvenilirliği -Zehebî'nin Mîzânü'l-İ'tidâl'i Özelinde-*, 213-289; Ayrıca bk. Şerif Hâtim b. Arif el-Avnî, *Şerhu Mükizati'z-Zehebî* (ed-Dammâm: Dâru İbni'l-Cevzî, 1427/2006), 243, 244.

⁴⁹¹ Bedreddin Ebû Abdullah Muhammed b. Cemâleddin Abdullah b. Bahadır Zerkeşî, *Bahrü'l-Muhit fî Usûli'l-Fıkh* (b.y.: Dâru'l-Kütübî, 1414/1994), 6/171.

⁴⁹² Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 1/65.

⁴⁹³ Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 1/659; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 5/69.

⁴⁹⁴ Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 2/471.

⁴⁹⁵ Benzer örnekler için bk. Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 1/424, 2/142, 674, 606.

Bazı muhaddis/münekkitlerin yalnızca sikalardan rivâyette bulunmayı şiar edindiği ve bununla da meşhur oldukları bilinmektedir.⁴⁹⁶ Zehebî'nin de böyle âlimlerin rivâyette bulunmasını râvîler için güven alameti kabul ettiğini gösteren örneklerle rastlanılmaktadır. Örneğin Zehebî, Seyf b. Süleyman (ö. 150/767 [?])⁴⁹⁷ ve Yakûb b. Mücâhid (ö. 150/767)⁴⁹⁸ gibi râvîlerin müdafaasında Yahya b. Said el-Kattân'ın râvî tercihiindeki hassasiyetine ve hadis ilmindeki otoritesine vurgu yapmaktadır.

Yahya b. Maîn, İbn Hüzeyme, Dârekutnî, Hatîb el-Bağdâdî ve Nasr el-Makdîsî (ö. 490/1096) de tenkit edilen râvîleri ta'dîl mahiyetinde otoritelerine vurgu yapılan isimlerdendir.⁴⁹⁹ Ancak çalışmanın müteşeddîd münekkitlere ayrılan kısmında detaylı olarak incelendiği üzere Zehebî, her ne kadar otorite münekkitlerin kendisinden rivâyette bulunmasını râvîler için güven alameti kabul etmiş olsa da bunun istisnaları olduğu da belirtilmelidir.

2.2.1.8. Nisbî Cerhin Genelleştirilmemesi

Râvîler hakkında hüküm verilirken dikkat edilmesi gereken önemli hususlardan biri de cerh-ta'dîlin herhangi bir şartla sınırlı olup olmadığının bilinmesidir. Tenkit terim ve ıstılahları münekkitlerin kişisel kullanım ve amaçlarına dikkat edilerek değerlendirilmelidir. Bazen aynı ifade bir münekkit için cerh anlamı taşıırken bir başkası için ta'dîl anlamında kullanılabilir. Bir mekânda mukayese edilen iki sikadan biri diğerine göre daha 'zayıf' diye nitelenebilir veya zayıf bir râvî ile kıyaslanan orta halli râvî için diğerine nispetle 'sika' hükmü verilebilir. Öte yandan genel anlamda zayıf olan bir râvî, belli bölge veya şahıslardan yaptığı nakillerde çok sağlam olabilir. İhtilat gibi arızı kusurlar sebebiyle bir râvî, ömrünün bir kısmında sika iken diğer kısmında zayıf olabilir. Ricâl kaynaklarında, kitabının yanında olup olmamasına göre dahi değişen râvî değerlendirmelerine rastlanmaktadır. Nisbî cerh-

⁴⁹⁶ Yahya b. Said el-Kattân, Şu'be, Said b. Müseyyeb, İbrahim en-Nehâî gibi muhaddislerin yalnızca sika râvîlerden rivâyette bulunmakla meşhur olduklarına dair bk. et-Tehanevî, *Hadis Usûlü*, 108-113; Ayrıca bk. Köktaş, *Sorularla Hadis Meseleleri*, 81.

⁴⁹⁷ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 2/255; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 3/890; Zehebî, *Siyer*, 6/338.

⁴⁹⁸ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 4/453; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 3/1016.

⁴⁹⁹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 5/1140, 7/299, 8/414, 12/493.

ta'dîl diye isimlendirilen bu durum, râvî tenkidinde dikkat edilmesi gereken önemli hususlardandır.⁵⁰⁰

Ricâl kitaplarında yer alan pek çok nisbî cerh-ta'dîl örneği, meselenin ilk dönem münekkitlerinden itibaren uygulanageldiğini göstermektedir.⁵⁰¹ Ebû'l-Velîd el-Bâcî (ö. 474/1082) ise konuya teorik anlamda işaret eden ilk isimlerdendir.⁵⁰² Zehebî'nin hadis usûlü eseri *el-Mûkiza*'da müstakil bir başlık olarak yer almasa da ricâl eserlerinde konuya dair bolca misal bulmak mümkündür. Biyografilerde aktardığı bilgiler, mekân, zaman, yaş veya hoca gibi değişkenlerin, râvîlerin cerh-ta'dîl hükümlerine etki ettiğine, Zehebî tarafından da dikkat çekildiğini göstermektedir. Bu başlık altında temsil gücü yüksek bazı örnekler üzerinden Zehebî'nin şartlı cerh-ta'dîl uygulamalarındaki prensibinin tespiti hedeflenmektedir.

Örneğin İsrail b. Yunus'un (ö. 162/779) münekkitlerce taz'îfîni, nisbî cerh olarak değerlendiren Zehebî, tessebbütte Süfyan ve Şu'be gibi olmadığını kabul etmekle birlikte, özellikle onun dedesinden yaptığı rivâyetlerdeki sağlamlığına vurgu yapar. Zehebî'ye göre İsrail, dedesinin rivâyetleri hususunda mezkûr isimlerden dahi daha sağlamdır.⁵⁰³ Ziyâd b. Abdullah'ın (ö. 183/799) şartlı tevsiki de böyledir. Zira o, genel anlamda zayıf olsa da İbn İshak'dan, *Siyer*'ini iki defa imlâ etmiş olmasından hareketle, megâzî hususunda sebt kabul edilir.⁵⁰⁴

Râvîlerin zihin ve beden sağlıkları, onlar hakkında verilecek cerh-ta'dîl hükümlerindeki en önemli etkenler arasındadır. Özellikle ihtilat, râvîlerin zabtını doğrudan etkilemesi sebebiyle münekkitlerce kabul edilmiş önemli bir kusurdur. Bazı râvîlerin ihtilat gerekçesiyle genel anlamda taz'îf edildiği görülür. Biyografilerde bu hususa işaret eden Zehebî, böyle râvîler için şartlı taz'îften bahseder. Mesela uzmanlarca tenkit edilmiş Süheyl b. Ebî Salih'in (ö. 140/758)

⁵⁰⁰ Teorik çerçeve için bk. Âşıkkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkîdi*, 162-168; Emin Âşıkkutlu, "Bir İsnad Tenkid Yöntemi Olarak Şartlı Cerh-Ta'diller ve Uygulamadaki Sonuçları", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü Dergisi)* 20 (2001), 51-58.

⁵⁰¹ Konuya dair çok sayıda örnek için bk. Âşıkkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkîdi*, 163-168.

⁵⁰² Ebû'l-Velid Süleyman b. Halef el-Bâcî, *et-Ta'dîl ve't-Tecrîh li-men harrece lehü'l-Buhari fî'l-Camii's-sahîh* (Riyad: Dârü'l-Livâ, 1406/1986), 1/283, 284.

⁵⁰³ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/209; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 4/307.

⁵⁰⁴ Zehebî, *Siyer*, 9/5, 6; Zehebî, *el-Kâşif*, 1/411; Zehebî, *Men tüküllime fîh*, 210; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 2/91; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 4/853.

problemini, unutma hastalığı sonrasındaki hadisleri ile sınırlandırarak, râvîyi şartlı bir şekilde ta'dîl eder.⁵⁰⁵

Râvîlerden bazılarının ise belli ilim dalları özelinde nisbî ta'dîle tabi tutulduğu görülür. Söz gelimi Zehebî, Âsım b. Ebi'n-Necûd'u (ö. 127-128/745-146) kıraatte sebt ve imam, hadiste ise saduk/hasenü'l-hadis olarak vasıflandırır.⁵⁰⁶ Benzer şekilde Hafs b. Ömer b. Abdülaziz'in (ö. 246/861) hadis ilminde değil ama kıraat ilminde sebt ve şeyhu'l-kurrâ olduğunu belirtir.⁵⁰⁷

Belli isimlerden yaptığı rivâyetlerde zayıf olan râvîler hakkındaki cerhin genelleştirilmemesine işaret ettiği örneklere rastlamak da mümkündür. Mesela Ferec b. Fedâle'nin (ö. 176/793), Yahya b. Said'den yaptığı rivâyetler münker kabul edilirken Zehebî onun Şamlılar'dan yaptığı nakillerde leyse bihi be's kabul edildiğine işaret eder.⁵⁰⁸ Cafer b. İyâs'ın (ö. 125/743) zayıflığının ise yalnızca Mücâhid'den (ö. 103/721) yaptığı nakiller ile sınırlı olduğuna dikkat çeker.⁵⁰⁹ Selam b. Ebî Mutî' (ö. 173/790) de sadece belli râvîlerden yaptığı rivâyetlerde zayıf, geri kalanlarında sika olduğu belirtilen isimlerdendir.⁵¹⁰

Zehebî bazı râvîlerdeki zayıflığın ise belli rivâyet veya sîgalarla sınırlı olduğuna işaret ederek bu durumu, şartlı cerh statüsünde ele alır. Örneğin Rüfey' b. Mihran'ın (ö. 90-93/709-712) Şafîi tarafından tenkidini, namazda kahkaha hadisi ile sınırlar.⁵¹¹ Yaptığı tedlisler sebebiyle tenkit edilen Süleyman b. Mihran'ın (ö. 148/766) zayıflığını ise عن sîgasıyla yaptığı rivâyetlere hasreder.⁵¹² İsmail b. Ayyâş'ın (ö. 181/798 [?]) da kendi beldesinden yani Şamlılar'dan yaptığı rivâyetlerde makbul kabul edilirken Hicazlılar'dan yaptıklarında münker/zayıf kabul edildiğini vurgular.⁵¹³

⁵⁰⁵ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 2/243; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 3/670; Zehebî, *Men tüküllime fih*, 250; Zehebî, *Zikru esmâ'i men tüküllime fih*, 96.

⁵⁰⁶ Zehebî, *Siyer*, 5/256; Zehebî, *Men tüküllime fih*, 279; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 2/357; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 3/435; Zehebî, *Dîvânü'd-du'afâ*, 204.

⁵⁰⁷ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 5/1128; Zehebî, *Siyer*, 11/541; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/566.

⁵⁰⁸ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 3/344; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 4/705.

⁵⁰⁹ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/402; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 3/387; Zehebî, *Siyer*, 5/465, 466.

⁵¹⁰ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 2/181; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 4/630; Zehebî, *Siyer*, 7/429; Zehebî, *Zikru esmâ'i men tüküllime fih*, 91.

⁵¹¹ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 2/54, 4/543; Zehebî, *Siyer*, 4/207; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 2/1202.

⁵¹² Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 2/224; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 3/883.

⁵¹³ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/240; Zehebî, *Zikru esmâ'i men tüküllime fih*, 47; Zehebî, *Siyer*, 8/312; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 4/809.

Bakıyye b. el-Velîd (ö. 197/813[?])⁵¹⁴ ve Süleyman b. Abdurrahman'ın (ö. 233/848 veya 252/866)⁵¹⁵ maruf râvîlerden yaptığı rivâyetlerde problem olmadığını belirtir. Amr b. Şu'ayb (ö. 118/736)⁵¹⁶ ise ismi münekkitle maruf birkaç râvîden yaptığı nakillerde sika, bunun dışındaki isimlerden rivâyette bulunduğu ise zayıf kabul edilir. Bu şekilde Zehebî, onun tüm rivâyetlerinin zayıf kategorisine indirgenmesine engel olur.

Bazı râvîlerin ömürlerinin sonlarında ihtilat denilen unutma hastalığı sebebiyle tenkide uğradıkları veya rivâyetlerine ihtiyatlı yaklaşıldığı bilinir.⁵¹⁷ Bu kabildendir ki Zehebî, kimi râvî hakkında yapılan *تغير بأخرة* “ömrünün sonlarında değişti”, tenkidini de nisbî cerh kategorisinde değerlendirir ve söz konusu durumun genelleştirilmemesi için ihtilatın zamanını veya ihtilat sonrasındaki şüpheli rivâyetlerin, bundan önceki sağlam rivâyetlere oranını tayine gayret ettiği görülür. Örneğin ahir ömründe zabt durumunun değiştiğine değinilen Ebân b. Sam'a'yı (ö. 153/770) diğer münekkitlerin kavillerinden hareketle ta'dîl eder ve rivâyetlerinin genelini müstakim olduğu bilgisini verir.⁵¹⁸ Yine aynı gerekçe ile tenkit edilen Ahmed b. Cafer'in (ö. 367/978)⁵¹⁹ unutma düzeyine dair değerlendirme yapar ve hıfzındaki değişimin çok az olduğuna işaret ederek râvîyi tevsik ettiği görülür. Ölümünden önce ihtilat ettiği belirtilen İbrahim b. Abbâs'ı (ö. ?) müdafaasında ise konuya dair genel bir yargı ortaya koyar: “Her ölen, ölümünden az önce ihtilat eder, bir şeyhi zayıf kılacak olan, ihtilat zamanında rivâyette bulunmasıdır.”⁵²⁰

Onun, rivâyetlerinde teferrüd eden râvîlerin durumunu da şartlı cerh-ta'dîl kategorisinde incelemek mümkündür. Zira Zehebî bu hususta genelleşici bir yaklaşım benimsemek yerine nisbî ricâl tenkidinde bulunur. Ona göre sika olduğu veya sadece sikalardan rivâyette bulunduğu bilinenlerin, çok fazla olmamak

⁵¹⁴ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 4/1082; Zehebî, *Zikru esmâ'i men tüküllime fih*, 54; Zehebî, *Siyer*, 8/518; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/331.

⁵¹⁵ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 2/212, 213; Zehebî, *Zikru esmâ'i men tüküllime fih*, 93; Zehebî, *Siyer*, 11/136; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 5/833.

⁵¹⁶ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 3/263; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 3/288; Zehebî, *Siyer*, 5/181; Zehebî, *Zikru esmâ'i men tüküllime fih*, 145.

⁵¹⁷ Detaylı bilgi için bk. Mehmet Fatih Kaya, *Hadis usulünde ihtilat: Ravinin akıl ve hafıza fonksiyonlarının zarar görmesi ve bunun rivâyetlerine etkisi* (İstanbul: Rihle Kitap, 2011).

⁵¹⁸ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/8; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 4/19; Zehebî, *Zikru esmâ'i men tüküllime fih*, 29; Zehebî, *Siyer*, 7/61.

⁵¹⁹ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/87; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 8/282.

⁵²⁰ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/39.

kaydıyla, teferrütleri râvî için zarar verici görülmezken böyle olmayanların infıratları tenkit gerekçesi olarak kabul edilir. Örneğin, Zehebî, teferrütleri sebebiyle münekkitlerce taz'îf edilmiş Sâbit b. Aclân'ı (ö. 131/749 [?]), mutlak sika mertebesine yükseltmese de tevsik eder. Ona göre, Sâbit gibi râvîlerin infırat ettiği hadisler, münker kabul edilmekle birlikte râvînin cerhine sebebiyet vermez. Ancak infırat edilen hadis sayısı çok olursa teferrüd işte o zaman râvîler için taz'îf gerekçesidir.⁵²¹

Teferrüd edilen rivâyetler hususunda Zehebî, sika râvîlerin bulundukları tabakalara göre de bir tasnifte bulunur. Şöyle ki, imam, hüccet, sebt, sika gibi üst düzey mertebelerde bulunan râvî, tabiînden birisi ise teferrüd ettiği hadis 'sahih'tir. Etbâü't-tâbiînden birisi ise infırad ettiği hadis 'sahih garib', etbâü't-tâbiînin ahabından olursa 'Garib ferd' olarak değerlendirilir.⁵²² Tüm bunlar Zehebî'nin teferrüd konusunu genel bir cerh sebebi olarak değil, şartlı cerh gerekçesi olarak değerlendirdiğini göstermektedir.

2.2.1.9. Tenkide İhtiyaç Duyulmaması

Râvî tenkit faaliyetlerinin cevazına dair yapılan tartışmalar neticesinde bunların dinin müdafaasını amaçlayan şer'î bir gereklilik sebebiyle ortaya çıktığı ve bu sebeple yapılan ameliyenin câiz olması için de hakkında değerlendirme yapılan kişinin hadis rivâyeti ile meşguliyetinin şart koşulduğu bilinmektedir. Bu sebeple rivâyetine ihtiyaç duyulmayanların cerhinin uygun görülmediği ve gerekmesi durumunda da yapılacak cerhin, ihtiyaç miktarı ile sınırlandırıldığı görülmektedir.⁵²³

Kendisinden önceki âlimler gibi Zehebî'nin de yapılacak değerlendirmeye ihtiyaç duyulmasını ve tenkidi elzem kılan bir gerekçenin olmasını tenkit kabul prensibi olarak benimsediği anlaşılmaktadır. Bir başka deyişle Zehebî, hadis rivâyet

⁵²¹ Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 1/365; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 3/625.

⁵²² Zehebî, *el-Mükiza*, 77. Kuzudişli, Zehebî'nin söz konusu tasnifini, sistemli hadis rivâyetiyle ilişkilendirmiştir. Ona göre sistemli hadis rivâyeti öncesinde râvîlerin tek başına hadis rivâyet etmeleri mâkul kabul edilirken, hicrî ikinci asrın sonundan itibaren râvîlerin teferrüdü şüpheyle karşılanmış bundan dolayı tabaka ilerledikçe râvînin tek başına rivâyet ettiği hadisin derecesi de düşmüştür. Harald Motzki, *İsnad ve Metin Bağlamında Hadis Tarihleme Metotları*, çev. Bekir Kuzudişli (İstanbul: İz Yayıncılık, 2011), 31; Ebû Muâz Târik b. Avazullah b. Muhammed, *Şerhu lugati'l-muhaddis manzume fî ilmi mustalahi'l-hadis* (Cize: Mektebetu İbn Teymiyye, 1422/2001), 324.

⁵²³ Bk. Âşıkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkîdi*, 74; Sehâvî, *Fethü'l-mugîs bi-şerhi Elfiyyeti'l-hadîs li'l-İrâki*, 4/358; Leknevi, *er-Ref' ve't-tekmil fî'l-cerh ve't-ta'dil*, 65; Karahan, *Hadis Ravilerinde Güvenilirlik*, 97.

etmeyen ve bu sebeple adâlet ve zabtını etkileyecek özel durumlarının bilinmesine gereksinim duyulmayan kimselerin hâllerinin araştırılmasını ve yayılmasını doğru bulmamaktadır.

Karahan'ın "hadis rivâyetiyle meşgul olmayan sıradan bir insanın, nasıl biri olduğu, insanlarla ilişkileri ve dînî hayatı, insanlar arasında konuşulmamalıdır"⁵²⁴ sözleriyle dile getirdiği prensip, Zehebî'nin de uygulayageldiği tenkit kabul şartlarındandır. Zira Zehebî, fiilî olarak hadis rivâyeti ile meşgul olmayanlara duâfa eserlerinde yer verilmesini eleştirmekte ve böylesi kişileri sırf diğer münekkitler tenkit ettiği için eserine aldığını belirterek konuya dair yaklaşımını ortaya koymaktadır.

Örneğin kendisinden rivâyet edilen bir şey olmadığını belirttiği Üveys b. Âmir'in, Buhârî tarafından tenkidini, "Onu *Du'afâ*'sında zikretmemiş olsaydı ben de zikretmezdim!"⁵²⁵ sözleri ile eleştirir. Zira Üveys'in Buhârî tarafından yapılan في إسناده نظر tenkidini gerekli kılacak ve tevsik veya taz'îf edilmeyi gerektirecek bir hadis rivâyeti bulunmamaktadır.

Mezkûr prensibinin bir tezahürü, mutezilî alim Ebû Hâşim el-Cubbâî'nin (ö. 321/933) tercemesinde de görülür. Zehebî ilgili biyografide, ondan herhangi bir şey rivâyet edilmediğine işaret eder ve mezkûr ismin cerh-ta'dîl durumuna dair herhangi bir yorum yapma ihtiyacı duymaz.⁵²⁶

2.2.2. Ta'dîlde Aranan Şartlar

Eserlerindeki biyografiler incelendiğinde kimi ta'dîllerin, Zehebî tarafından reddedildiği görülmektedir. Haklarında cerhin yanı sıra tevsikin de bulunduğu böyle râvîlerle ilgili Zehebî'nin tercihleri, onun ta'dîl kabul şartlarına dair veriler içermektedir. Onun, münekkitlerce ta'dîl edilmiş râvîlerden bazılarını neden ve hangi gerekçe ile cerh ettiği sorusundan hareketle yapılan araştırma neticesinde elde edilen bulgular aşağıda örneklerle sıralanacaktır. Yapılan bu çalışmada öncelikle Zehebî'nin isabetli bulmadığı ta'dîl görüşleri tespit edilmiş, ardından bunları reddetme gerekçeleri belli başlıklar altında bir araya getirilmiştir.

⁵²⁴ Karahan, *Hadis Ravilerinde Güvenilirlik*, 97.

⁵²⁵ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/278, 279.

⁵²⁶ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 2/618.

2.2.2.1. Ta‘dîlin Şâz Olmaması

Münekkitlerin görüşlerine verdiği değere daha önce de değinilen⁵²⁷ Zehebî, râvî değerlendirmelerinde âlimlerin genel kanaatini dikkate almakta ve cumhura muhalif cerh-ta‘dîl görüşlerine temkinli yaklaşmaktadır.⁵²⁸ Telif ettiği biyografilerde rastlanan örneklerden hareketle Zehebî’nin ta‘dîlin şâz olmamasını prensip olarak benimsediği söylenmelidir.

Zehebî’nin isabetli bulmadığı ta‘dîllerden birine İbrahim b. Ebî Yahya’nın (ö. 184/800) tercemesinde rastlamak mümkündür. Yahya b. Maîn’in kezzâb, Buhârî’nin ise bid‘at ehli olmakla itham ettiği İbrahim, diğer münekkitlerce de taz‘îf edilmiş bir râvîdir. Ancak bu münekkitlerin aksine Şafîî onun hakkında sika değerlendirmesinde bulunurken, İbn Adî ise tüm rivâyetlerini incelemek suretiyle yaptığı araştırma neticesinde onun münker rivâyetine rastlamadığına ve var olan nekâretin ondan kaynaklanmadığına vurgu yaparak İbrahim’i من يُكتب حديثه kategorisine dahil eder.⁵²⁹ Hakkındaki tüm görüşleri aktaran Zehebî ise İbrahim’in şâz kabul edilebilecek bir şekilde ta‘dîl edilmesini isabetli bulmamakta ve cerhin mukaddem olduğunu belirterek adı geçen râvînin taz‘îfine hükmetmektedir.⁵³⁰ Meselenin detaylarına bakıldığında ise Şafîî’nin, İbrahim’den çocukluk yaşlarında hadis dinlediği, Mısır’a geldiğinde ise ahhâra ihtiyaç duyduğunda kitapları yanında olmadığı için ezberinden bu hadisleri rivâyet ettiği ifade edilir. Ancak Şafîî, çoğu zaman İbrahim’den ismi ile değil “itham etmediğim bir kimse” şeklinde nakilde bulunmaktadır. Öte yandan İbrahim’in kaderî düşüncelerinden de haberdardır. İbn Adî ise rivâyetleri üzerinden yaptığı değerlendirme neticesinde İbrahim’i ta‘dîl etmektedir. Ancak hem münekkitlerin ekserisinin görüşünden hareketle hem de râvîdeki bid‘at kusurunu dikkate alan Zehebî, cerhin mukaddem olduğunu düşünmektedir.⁵³¹

⁵²⁷ Zehebî, *Siyer*, 11/82; Zehebî, *el-Mûkiza*, 84.

⁵²⁸ Zehebî, *er-Ruvâtü’s-sikât*, 30 (Muhakkikin ön sözü). Ayrıca bk. Turhan, “Güvenilirliği İhtilâflı Olan Râvîlere Dair Zehebî’nin Yaklaşımı”, 686.

⁵²⁹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1/367; İbn Hibbân, *Kitâbü’l-mecrûhîn*, 2/104; İbnü’l-Cevzî, *ed-Du‘afâ ve’l-metrûkîn*, 1/51; Zehebî, *Mizânü’l-i’tidâl*, 1/58, 59.

⁵³⁰ Zehebî, *Mizânü’l-i’tidâl*, 1/59. Benzer örnekler için bk. Zehebî, *Mizânü’l-i’tidâl*, 1/213, 284, 292, 3/678 vd.

⁵³¹ Adı geçen râvî hakkındaki farklı görüşlerin kapsamlı bir değerlendirmesi için bk. Kurt, “Ricâl Tenkidinde Teâruz”, 746-749.

Zehebî'nin şâz ta'dîller hususundaki yaklaşımını gösteren bir başka örnek İsmail b. İbrahim Ebû Yahya et-Temîmî'dir (ö. 200/816 [?]). Yahya b. Maîn ve İbn Adî'nin حديثه يكتب sözleri ile ta'dîl ettiği mezkûr isim hakkında İbn Adî, “metni münker olan rivâyeti bulunmamaktadır” ifadelerini kullanmaktadır. Ancak mezkûr râvî Zehebî'ye göre zayıflığı üzerinde icmâ edilmiş bir kimsedir. Bu râvînin sadece İbn Adî tarafından ta'dîl edildiğine vurgu yapan Zehebî'nin, söz konusu ta'dîli şâz bulduğu ve dolayısıyla isabetli görmediği anlaşılmaktadır.⁵³² Bu örnek Zehebî'nin şaz olmamayı ta'dîl kabulü için bir ön şart olarak benimsediğini göstermenin yanı sıra râvî tenkidinde adı geçen iki münekkit arasındaki metodoloji farkını da ortaya koymaktadır. Zira İbn Adî, zayıflığı hususunda İbn Medînî, Müslim ve Dârekutnî gibi münekkitlerin hem fikir olduğu bir râvîyi dahi rivâyetleri üzerinden değerlendirerek ta'dîl ederken, Zehebî ise konuya münekkit kavilleri üzerinden yaklaşmakta ve ta'dîl uygulamalarındaki çoğulcu yaklaşımı esas almaktadır.

Tevsiki kabul edilmeyen bir diğer isim Muhammed b. Ömer'dir (ö. 270/884 [?]). Onun, İshak b. Bîşr'i (ö. 206/822) tevsik etmesini eleştiren Zehebî, bu tezkiyeye hiçbir münekkidin iltifat etmediğine ve İshâk'ın durumunun çok açık olduğuna dikkat çekerek söz konusu tevsikteki teferrüde işaret etmektedir.⁵³³ Bu ise Zehebî'nin, râvîler hakkındaki hâkim kanaate yaptığı önemli vurguyu göstermektedir.

Şâz kabul edilerek Zehebî tarafından reddedilen bir diğer ta'dîl ise Haccâc b. Nusayr'a (ö. 213/829) ait biyografide görülür. Yukarıdaki örneklerde ifade edildiği üzere münekkitlerin çoğunluğu tarafından zayıf addedilen bir râvînin münferit ta'dîllerle tezkiyesini hatalı kabul eden Zehebî, adı geçen râvînin her ne kadar vehimleri ve hataları olduğuna işaret etse de İbn Hibbân tarafından es-Sikât'da zikredilmiş olmasını⁵³⁴ bu kategoride değerlendirerek adı geçen râvînin zayıflığı

⁵³² İbn Adî, *el-Kâmil*, 1/501; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/213; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 4/1073; Zehebî, *el-Mugnî fi'd-du'afâ*, 1/77. Aynı yaklaşımın İbn Hacer tarafından da sürdürüldüğü görülmektedir. O, ilgili biyografide İbn Adî'nin söz konusu ta'dilde isabetli olmadığını göstermek üzere adı geçen râvînin taz'îfine hükmeden münekkitlerin görüşlerini sıralamaktadır. Bk. İbn Hacer *el-Askalânî, Tehzîbü't-Tehzîb*, 1/281.

⁵³³ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/185; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 5/27; Zehebî, *Siyer*, 9/478; İbn Hacer *el-Askalânî, Lisânü'l-mîzân*, 1/354, 355.

⁵³⁴ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/313.

yönünde görüş beyan etmektedir.⁵³⁵ Verilen örneklerde ilgili râvînin bir veya birkaç münekkit tarafından ta'dîl edildiği görülmektedir. Ancak bu ta'dîllerin şâz diye isimlendirilmesi, söz konusu değerlendirmenin cerh-ta'dîl ameliyesine rengini veren hâkim kanaatin dışında olmasını ifade etmektedir. Zehebî'nin bu tür ta'dîlleri kimi zaman “şâz” ifadesi ile kimi zaman “teferrüd” kelimesi ile dile getirdiği görülmektedir.

Zehebî, ta'dîlin şâz olmaması kaidesinden hareketle yeri geldiğinde otorite münekkitlerin görüşlerini de tenkit eder. Örneğin şâz ta'dîlde bulundukları gerekçesiyle yeri geldiğinde Şu'be,⁵³⁶ Yahya b. Maîn⁵³⁷ ve Ahmed b. Hanbel'e⁵³⁸ rağmen kimi râvînin Zehebî tarafından taz'îf edildiği görülür.⁵³⁹ Esasında tüm bunlar, onun cerh-ta'dîl uygulamalarındaki hâkim kanaate atfettiği ehemmiyetin bir tezahürü olsa da böylesi râvîlerin, muaddilin vâkıf olmadığı bir kusur sebebiyle diğer münekkitler tarafından taz'îf edildiği anlaşılmaktadır.

Ancak yaptığı kimi tevsiklerle, Zehebî'nin bizzat kendisinin de şâz duruma düştüğü ifade edilmelidir. Örneğin Zehebî, münekkitlerin ekserisinin cerh ettiği, Ahmed b. Hanbel'in ise tevsik ettiği Müslim râvîsi Süleyman b. Karm'ın (ö. 170/787 [?]) Zehebî tarafından ta'dîl edildiği görülmektedir.⁵⁴⁰ Aynı şekilde çok sayıda münekkit tarafından taz'îf edilen *Sahihayn* râvîsi İbrahim b. Yusuf da (ö. 198/814) yalnızca Dârekutnî'nin tevsikinden⁵⁴¹ hareketle Zehebî tarafından tezkiye edilen diğer bir isimdir.⁵⁴² Zehebî'yi mezkûr râvîler hususunda şâz tevsike yönlendiren âmilin Buhârî veya Müslim'e duyulan itimat olduğu anlaşılmaktadır. Buradan

⁵³⁵ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 5/294; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 1/465; Zehebî, *Dîvânü'd-du'afâ*, 74; Zehebî, *el-Kâşif*, 1/313; Moğultay b. Kılıç, *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, 3/405; İbn Adî, *el-Kâmil*, 2/531. Ukaylî ve İbnü'l-Cevzî'nin de adı geçen râvînin zayıf olduğuna dikkat çekmektedir. Ukaylî, *ed-Du'afâü'l-kebîr*, 1/285; İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ ve'l-metrûkîn*, 1/193.

⁵³⁶ Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 1/379; Zehebî, *el-Mugnî fî'd-du'afâ*, 1/126; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 3/385.

⁵³⁷ İbn Adî, *el-Kâmil*, 2/279; İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ ve'l-metrûkîn*, 1/155; Zehebî, *el-Mugnî fî'd-du'afâ*, 1/118; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 1/359; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 3/825.

⁵³⁸ Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 2/425; Zehebî, *el-Kâşif*, 1/554; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 4/422; Zehebî, *Dîvânü'd-du'afâ*, 216; İbn Adî, *el-Kâmil*, 5/306.

⁵³⁹ Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 1/359, 469, 2/40.

⁵⁴⁰ Zehebî, *Men tüküllime fih*, 243; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 4/400; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 2/219.

⁵⁴¹ Zehebî, *Zikru esmâ'i men tüküllime fih*, 34.

⁵⁴² Zehebî, *Zikru esmâ'i men tüküllime fih*, 11; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 4/1067; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 1/76. Şu da belirtilmelidir ki Zehebî, *Sahihayn*'ın kendisinden rivâyette bulunmasını başlı başına bir ta'dîl gerekçesi olarak görmektedir. Ancak Zehebî, mezkûr râvîyi ta'dîl gerekçesi olarak bizzat Dârekutnî'nin ta'dîline işaret ettiği için bu kısımda örnek olarak zikredilmiştir.

hareketle râvînin güvenilirliğine dair herhangi bir delil veya destek bulduğunda Zehebî'nin şâz ta'dîller hususundaki prensibini uygulamadığı anlaşılmaktadır. Zira şâz olsa da mevcut ta'dîl görüşü ile birlikte, mezkûr muhaddislerin rivâyette bulunmasının Zehebî tarafından bir nevi tezkiye kabul edildiğini söylemek mümkün görünmektedir.

Bu sebeple benzer örnekleri Zehebî'nin tenâkuzu veya Şeyhayn müdafaası gibi değerlendirmek yerine, meseleyi onun kendi sistematiği içerisinde ele almanın konuyu daha anlaşılır kılacağı ifade edilmelidir. Zira Zehebî'nin münekkit temelli ricâl metodolojisinde, Buhârî-Müslim'in rivâyette bulunması bir râvî için güven alameti kabul edilmektedir. Bu sebeple münekkitler tarafından, adaletine zarar verici olmayan ve çoğu zaman hafif zabt kusurları ile tenkit edilmiş olsalar dahi Şeyhayn'ın itimadı râvîlerin ta'dîli için yeterli görülmektedir.⁵⁴³

Ancak, Zehebî tarafından صالح الحديث mertebesinde olduğu belirtilen Sâlih b. Ebü'l-Ahdar'ın (ö. 160/777 [?]) şâz bir şekilde tezkiyesini ise anlamlandırmak oldukça zor görünmektedir. Zira *Sünen-i Erbaa* râvîsi olan Sâlih, Yahya b. Maîn, Buhârî ve Nesâi başta olmak üzere âlimlerin geneli tarafından zayıf addedilmiş bir kişidir.⁵⁴⁴ Böyle bir ismin Zehebî'nin diğer kitaplarının aksine sadece *Mizân*'da ta'dîl edilmiş olması, söz konusu sâlihu'l-hadîs ifadesinin sehven yazılmış olma ihtimalini düşündürse de bunu destekleyecek herhangi bir veri bulunmamaktadır. Eserlerin telif tarihleri dikkate alındığında ise Zehebî'nin önceki eserlerinden farklı olarak *Mîzan*'ı telif tarihinde mezkûr râvî hakkındaki kanaatini değiştirmiş olabileceği de akla gelmektedir. Ancak bunun için de yeterli veri bulunmadığı ifade edilmelidir.

2.2.2.2. Muaddile Aidiyetinin Kesin Olması

Zehebî bazı ta'dîllerde kaynak sorgulaması yapar ve muaddile aidiyetinde şüphe bulunan kimi tezkiyeleri de reddeder. Örneğin, el-Bera' b. Abdullah el-Basrî (ö. ?) hakkında yapılan ta'dîl ve taz'îf görüşlerini aktaran Zehebî, Yahya b. Maîn'den nakledilen iki farklı görüşe dikkat çeker. Nitekim İbn Maîn'den mezkûr râvînin hem

⁵⁴³ Zehebî'nin şâz tevsiklerle amel ettiği diğer örnekler için bk. Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/233, 256, 264, 284.

⁵⁴⁴ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 2/288; Zehebî, *Siyer*, 7/303; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 4/84; İbn Adî, *el-Kâmil*, 5/102; İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ ve'l-metrûkîn*, 2/46.

ta'dîl hem de taz'îfine dair görüş beyan ettiği nakledilir. Zehebî ise Ahmed b. Hanbel'in mezkûr râvîyi taz'îfini de dikkate alarak Yahya b. Maîn'e atfedilen ta'dîli değil, taz'îfi esas alır ve râvînin zayıflığına hükmeder.⁵⁴⁵ Gassân b. Ubeyd (ö. 200/816 [?]) de Yahya b. Maîn'den gelen nakillerdeki ihtilafa işaret edilerek, Zehebî tarafından ta'dîli kabul edilmeyen isimlerdendir.⁵⁴⁶

Bu konuda dile getirebileceğimiz bir başka örnek ise İbrahim b. Hüdbe'dir (ö. 200/816). İbn Main'den onun hakkında iki farklı değerlendirme aktarılmıştır. Bunlardan ilkinde göre İbn Main adı geçen ravi için "la be'se bih, Sikadır" demişken diğerinde tam zıttı bir kanaat zikretmektedir. Bu konuda İbnü'l-Cüneyd, Yahya'ya İbrahim hakkında soruldu o da "İbrahim bize geldi, ondan Enes'in rivayetlerinden yazdık sonra ortaya çıktı ki o (كذاب خبيث) pis bir yalancıdır" sözlerini kullanmaktadır." Zehebî, birinci nakil için "batıl bir görüştür" diyerek ikinci nakli kabul etmektedir.⁵⁴⁷ Burada birinci görüşün aidiyetinden şüphe duyduğu anlaşılmaktadır. Görüşleri öğrencileri tarafından aktarılan Yahya b. Maîn'in, ihtilaflı değerlendirmelerine dair Zehebî herhangi bir açıklama yapmamaktadır. Ancak böyle durumlarda, söz konusu râvîler hakkındaki genel kanaati esas aldığı görülmektedir.

Nakledilen ta'dîllerde muaddile aidiyetin Zehebî tarafından genel bir prensip olarak benimsendiğini gösteren misallerden bir diğeri ise İbrahim b. İsmail'in (ö. 165/782), Ahmed b. Hanbel tarafından tevsikini kabul etmemesidir. Zira Zehebî bu örnekte, söz konusu değerlendirmenin muaddile aidiyetine dair duyduğu tereddüdü izhar etmekte ve Ahmed b. Hanbel'in görüşünü "denildiğine göre" (فِيمَا قِيلَ) sözleri ile aktarmaktadır.⁵⁴⁸ Bu ise nakledilen tevsikin adı geçen münekkide aidiyetini şüpheli bulduğunu anımsatmaktadır.

Buhârî tarafından aktarılan, Abdurrahman b. İbrahim'in (ö. 170/787 [?]), Yahya b. Maîn tarafından tevsikini, Zehebî bir yerde Buhârî'ye diğerinde ise Yahya

⁵⁴⁵ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/301; Zehebî, *el-Mugnî fi'd-du'afâ*, 1/101; İbn Adî, *el-Kâmil*, 2/227.

⁵⁴⁶ İbn Adî, *el-Kâmil*, 7/113; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 3/335; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 4/1179. Benzer bir örnek için ayrıca bk. Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 2/338, 4/490; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 4/580, 5/104.

⁵⁴⁷ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/72.

⁵⁴⁸ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 4/299; Mezkûr râvînin biyografisi için ayrıca bk. Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/19.

b. Mâin'e atfen zikretmektedir.⁵⁴⁹ Eserlerindeki farklı bilgilerden hareketle Abdurrahman hakkındaki net görüşü tespit edilemeyen Zehebî'nin, "Denildi ki; Buhârî onu tevsik etti" (وقيل: وثقه البخاري) sözü, mezkûr ta'dîlin münekkide aidiyetine dair şüphe duyduğunu göstermektedir. Hakkında farklı değerlendirmeler bulunan bu gibi râvîler hususundaki kanaatini açık bir şekilde belirtmemesi Zehebî'nin eserlerinden istifadeyi güçleştirmektedir. Ancak *Mîzân*'da, ilgili biyografiye Dârekutnî'nin taz'îfi ile başlaması ve sonrasında da diğer münekkitlerin mezkûr râvînin zayıf olduğuna dair görüşlere yer vermesinden hareketle, Zehebî'nin taz'îften yana hüküm beyan ettiği farz edilirse, adı geçen iki otorite âlimin ta'dîllerini kabul etmeme gerekçesinin de zikredilen ifadeden yola çıkılarak münekkide aidiyetteki şüphe olduğu anlaşılabacaktır. Bu gibi durumlarda eğer Zehebî söz konusu ta'dîlin kabulünde, mezkûr prensibi önemsememiş olsa böylesi iki otorite münekkidin tevsikini kayıtsız şartsız kabul etmesi gerekirdi denilebilir.

Tüm bu örnekler Zehebî'nin kendisine ulaşan ta'dîl verilerini direk kabul etmeyip bunları sıhhat kontrolüne tabi tutarak doğrulamasını yapma gayretinde olduğunu gösterir. Bu doğrulama neticesinde, muaddile aidiyetinde şüphe gördüklerini ise reddettiği yukarıdaki örneklerle ortaya konulmuştur.

2.2.2.3. Otorite Münekkitlerin Görüşüne Muhalif Olmaması

Zehebî'nin isabetli bulmadığı ta'dîller incelendiğinde, bunlardan bazılarında ret gerekçesi olarak otorite münekkitlere muhalefetin ön plana çıktığı görülür. Zira bunlar incelendiğinde, ta'dîl değerlendirmesinin, münekkide aidiyetine herhangi bir şüpheyi işaret edilmediği görülür. Bu başlık altında verilen örneklerde dikkat çekilen husus ise söz konusu ta'dîllerin, otorite tenkit uzmanlarının görüşleri ile çelişmesidir. Bu prensibi, ta'dîlin şaz olmaması kaidesinden ayıran husus ise söz konusu tezkiyenin genel kanaate değil alanın otorite isimlerinin görüşüne aykırılık arz etmesidir.

Zehebî'nin uzman münekkitlere muhalefet gerekçesiyle reddettiği anlaşılan ta'dîllerden birisi, Eyyûb b. Süveyd (ö. 202/818) ile ilgilidir. Zehebî, zayıf olduğunu

⁵⁴⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b İsmâîl b İbrâhîm Cu'fî Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr* (Haydarabad: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1362/1943), 5/257; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 2/545; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 4/432; Zehebî, *el-Mugnî fi'd-du'afâ*, 2/375; İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-mîzân*, 5/80.

düşündüğü bu râvînin, İbn Hibbân tarafından tevsikini eleştirir.⁵⁵⁰ Çünkü Zehebî'nin en sık atıf yaptığı ve görüşlerine itimat ettiği iki önemli münekkit Ahmed b. Hanbel ve Nesâî, Eyyûb'un zayıf bir râvî olduğuna hükmetmişlerdir.⁵⁵¹ Görüldüğü üzere Zehebî, İbn Hibbân'dan nakledilen görüşün sıhhatine dair herhangi bir yorum yapmaksızın, otorite tenkitçilere muhalefet etmesine dikkat çekmektedir. Benzer bir şekilde yine İbn Hibbân tarafından tevsik edilen İsmail b. Amr'ın (ö. 226/841) da aynı gerekçe ile taz'îf edilmesi⁵⁵² Zehebî'nin ta'dilde aradığı mezkûr prensibine riayet ettiğini göstermektedir.

İbn Sa'd (ö. 230/845) ve İbn Adî'nin de kimi ta'dillerinin otorite münekkitlerin taz'îfine işaret edilerek reddedildiği görülür.⁵⁵³ Buraya kadar verilen örneklerde Zehebî'nin alanın uzmanlarına muhalefet hususunda doğrudan bir beyanı bulunmamakla birlikte bu gibi durumlarda, ta'dil görüşünün isabetsiz olduğunu ispat sadedinde uzman münekkitlerin görüşlerine vurgu yaptığı ifade edilmelidir.

Mezkûr prensip kapsamında incelenen biyografilerde görüşlerine itimat ettiği otorite münekkitler hususunda Zehebî'nin, standart bir ön kabulünün olmadığı görülür. Zira o, râvîler hakkında yapılan değerlendirmeleri müstakil olarak ele almakta ve normalde görüşüne itimat ettiği bir münekkidi de yeri geldiğinde eleştirebilmekte veya ondan farklı düşünebilmektedir. Şöyle ki Zehebî, cerh-ta'dil alanında otorite kabul ettiği âlimlerin tevsikini dahi yeri geldiğinde diğer münekkitlere muhalefet sebebiyle reddedebilmektedir. Mesela, Buhârî'nin ta'dil ettiği İsmail b. Rafî', Zehebî'ye göre diğer münekkitler tarafından taz'îf edilmiştir, zayıf bir râvîdir.⁵⁵⁴ Bu sebeple Zehebî, ilgili biyografide çok sayıda münekkidin taz'îfine rağmen İsmail'in yalnızca Buhârî tarafından ta'dil edildiği bilgisini aktarır. Aynı şekilde Ahmed b. Hanbel'in ta'diline rağmen Eyyûb b. Cabir'i (ö. 180/797)

⁵⁵⁰ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/287; Zehebî, *Siyer*, 9/431; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 5/37.

⁵⁵¹ Eyyûb b. Süveyd hakkında Ahmed b. Hanbel ضعيف değerlendirmesinde bulunurken Nesâî ise ليس بشيء ifadesini kullanmaktadır. Hâlid er-Rabât, *el-Câmi' li-ulûmi'l-İmam Ahmed* (Feyyum: Darü'l-Felah, 1430/2009), 16/288; Nesâî, *ed-Du'afâ ve'l-metrûkîn*, 16. İbn Şâhîn'in ليس بشيء değerlendirmesi için ayrıca bk. Ebû Hafs Ömer b. Ahmed b. Osman el-Bağdadi İbn Şâhîn, *Târîhu esmai'd-du'afâ ve'l-kezzâbîn*, 1989/1409, 51.

⁵⁵² Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/239; Zehebî, *Dîvânü'd-du'afâ*, 37; Zehebî, *Siyer*, 10/435; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 5/536.

⁵⁵³ İbn Sa'd'ın, Yahya b. Maîn'e muhalefeti için bk. Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 3/625. Aynı münekkide İbn Adî'nin muhalefeti için bk. İbn Adî, *el-Kâmil*, 1/374; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/75.

⁵⁵⁴ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 3/817; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/227.

taz'îf etmesi de bu kabildendir.⁵⁵⁵ Tüm bu örnekler Zehebî'nin mezkûr prensibini uygulamadaki standardını göstermesi açısından önemlidir. Ona göre kabul şartlarını taşımayan ta'dîlin muaddili otorite bir münekkıt dahi olsa sonuç değişmemektedir.⁵⁵⁶

2.2.2.4. Ta'dîl Edenin Mütesahil Olmaması

Ricâl tenkidindeki tesâhülün tam olarak sınırlarını belirlemek zor olsa da râvîler hakkında verilen kararlarda ve hadis rivâyeti açısından önemli sayılabilecek kusurlarda aşırı müsamahalı davranmanın ta'dîlde tesahül olarak kabul edildiğini söylemek mümkündür.⁵⁵⁷ Zehebî, müteşeddîd âlimlerin titizlikleri sebebiyle râvîleri cerh etme konusunda aşırıya gidebildikleri gibi mütesahil münekkıtların da gevşek tutumları sebebiyle kimi zaman hatalı ta'dîllerde bulunabildiklerini belirtir.⁵⁵⁸ Bu ifadesinden taz'îf konusunda aşırıya giderek hadis rivâyetine ve güvenilirliğine mani olmayacak miktardaki hata veya kusurlar sebebi ile râvîlerin cerh edilmesini onaylamadığı gibi gerekli hassasiyet gösterilmeyerek güvenilirliği zedeleyecek kusurlarına rağmen râvîlerin ta'dîl edilmesini de doğru bulmadığı anlaşılmaktadır.

Çalışmanın üçüncü bölümünde müstakil olarak ele alınacağı üzere Zehebî, hadis ilminde uzman olmakla birlikte ricâl tenkidi hususunda tesâhül sahibi olduğunu düşündüğü bazı âlimleri zikreder. Bunlar arasında yer alan Tirmizî, Ebu Abdullah el-Hâkim en-Nîsâbûrî (ö. 405/1014) ve bazı durumlarda Dârekutnî gibi münekkıtların râvî tezkiyelerine karşı dikkatli olunmasını tavsiye eder.⁵⁵⁹ Reddettiği ta'dîllerden bir kısmının mezkûr münekkıtlara ait olmasından hareketle Zehebî'nin, mütesahil tenkitçiler tarafından yapılan ve destekleyici argümanlara sahip olmayan mübhem ta'dîlleri geçersiz saymayı prensip edindiği anlaşılmaktadır.⁵⁶⁰ Örneğin, Tirmizî'nin

⁵⁵⁵ Mezkûr örnekte Zehebî'nin Ali b. el-Medîni, Ebû Zûr'a ve Nesâî gibi otorite münekkıtların hükmüne muhalif bir şekilde râvîyi ta'dîl ettiği için Ahmet b. Hanbel'in görüşünü dikkate almadığı anlaşılmaktadır. Bk. İbn Adî, *el-Kâmil*, 2/16; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 1/285; Zehebî, *Siyer*, 8/235, 236; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 4/583; Zehebî, *Dîvânü'd-du'afâ*, 42.

⁵⁵⁶ Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 2/35, 40.

⁵⁵⁷ Karahan, *Hadis Ravilerinde Güvenilirlik*, 119.

⁵⁵⁸ Zehebî, *Zikru men yu'temed kavluhu fi'l-cerh ve't-ta'dîl*, 172.

⁵⁵⁹ Zehebî, *Zikru men yu'temed kavluhu fi'l-cerh ve't-ta'dîl*, 172; Zehebî, *Siyer*, 13/276; Zehebî, *el-Mûkiza*, 83.

⁵⁶⁰ Burada kullanılan destekleyici argümanlar ifadesi ile mütesahil bir münekkıt tarafından yapılan ta'dîlin diğer münekkıtlarce de desteklenmesi, Şeyhayn gibi otorite isimlerin kendisinden rivâyette bulunmakla zımnen râvîyi tezkiye etmesi veya rivâyet analizi gibi makul bir gerekçe ile söz konusu ta'dîlin delillendirilmesi vb. durumlar kastedilmektedir.

Kesîr b. Abdullah'ı (ö. 163/780) tezkiye etmesini ta'dîl için yeterli bulmayan Zehebî, bu görüşünde diğer âlimlerin ona itimat etmediğine dikkat çeker.⁵⁶¹

Râvînin tevsikinde yalnız kalması veya ta'dîl edenlerin çoğunlukta olması gibi hususlarda birbirlerine benziyor olsalar da mezkûr kaideyi, ta'dîlin şâz olmaması kuralından ayıran husus, reddedilen tezkiyenin mütesahil olarak vasıflanan bir münekkide ait olmasıdır. Söz gelimi ilgili başlık altında verilen örneklerde görüldüğü üzere sadece Buhârî gibi mutedil bir alimin yaptığı tezkiyenin reddinde, ta'dîlin şâz olmaması kuralı söz konusu iken, mütesahil münekkitlerden kabul edilen Hâkim'in⁵⁶² (ö. 405/1014) tek başına yaptığı bir ta'dîlin reddinde ise muaddilin mütesahil olmaması kuralının işletildiği anlaşılmaktadır. Örneğin Zehebî, Muhammed b. Musa (ö. 207/823),⁵⁶³ Yahya b. Seleme (ö. 179/796)⁵⁶⁴ ve Ahmed b. Hâşim el-Harezmî'in (ö. ?),⁵⁶⁵ Hâkim tarafından ta'dîlini kabul etmemesinin ardında onun ricâl tenkidindeki mütesahil yaklaşımı ile alakalı olduğunu anlaşılmaktadır. Nitekim mütesahil bir münekkit, her hangi bir râvînin ta'dîli hususunda tek kaldığında Zehebî kanaatini münekkitlerin ortak tercihlerinden yana kullanmaktadır.

Netice itibariyle her iki prensipte de sonuç aynı olmakla birlikte ret gerekçesinin birbirinden farklı olduğu görülür. Ancak bu mütesahil münekkitlerin yaptığı tüm ta'dîllerin aynı kategoride değerlendirildiği anlamına gelmemektedir. Zira Zehebî kabul veya ret açısından hiçbir münekkidi toptancı bir yaklaşımla değerlendirmez. Mesela Zehebî, ta'dîllerinden bir kısmını reddetmesine rağmen, pek çok râvî hakkında Tirmizî'nin tashihine vurgu yapar ve onun görüşünü tercih eder.⁵⁶⁶ Tevsik ettiği bazı râvîlerde İbn Hibbân'a atıf yapması da bu hususta zikredilebilecek örnekler arasındadır. Oysa Zehebî, çoğu zaman İbn Hibbân'ın ta'dîllerine temkinli yaklaşır ve *Mizânü'l-i'tidâl*'de onun *Sikât*'ına oldukça az atıf yapar. Lakin, her ne

⁵⁶¹ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 3/407; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 4/485; Mezkûr râvînin zayıf olduğuna hükmeden münekkitlerden bazıları için bk. Nesâî, *ed-Du'afâ ve'l-metrûkîn*, 89; İbn Şâhîn, *Târîhu esmai'd-du'afâ ve'l-kezzâbîn*, 161. Tirmizî'nin ta'dîl ettiği ancak tesahül gerekçesiyle Zehebî tarafından reddedilen diğer râvîler için bk. Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 3/443, 515, 4/416; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 2/397; Zehebî, *Siyer*, 7/72.

⁵⁶² Zehebî, *Zikru men yu'temed kavluhu fi'l-cerh ve't-ta'dîl*, 172.

⁵⁶³ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 4/49; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 5/190; Zehebî, *Dîvânü'd-du'afâ*, 376.

⁵⁶⁴ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 4/763; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 4/381.

⁵⁶⁵ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/162; Zehebî, *el-Mugni fi'd-du'afâ*, 1/62.

⁵⁶⁶ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 3/377, 615, 4/50.

kadar bundaki temel faktör, münekkidin ta'dillerindeki tesâhül olsa da Zehebî, İbn Hibbânın görüşlerini tamamen reddetme eğiliminde bulunmaz.

2.2.2.5. Ta'dilin Müfesser Olması

Gerekçesi açıklanmadan yapılan cerhlerin kabulüne dair âlimler arasında farklı yaklaşımlar bulunsun da⁵⁶⁷ mübhem ta'dillerin kabulü hususunda münekkitlerin hemfikir oldukları görülür.⁵⁶⁸ Zira râvînin cerhini gerektirecek durumların aksine ta'dil sebepleri sayıca çok daha fazladır. Bu sebeple, müfesser olmanın ta'diller için genelde şart koşulmadığı bilinmektedir. Ancak hakkında farklı değerlendirmeler bulunan râvîler hususunda Zehebî temkinli hareket ederek muaddilden, yaptığı ta'dilin gerekçesini talep eder. Fakat incelenen örneklerde dikkat çekilen asıl problem, ta'dilin mübhemliğinden ziyade muaddilin ilgili râvî hakkındaki tenkitlerden haberdar olup olmadığı konusudur. Bu sebeple her ne kadar mübhem ta'dillerin kabulü hususunda ihtilaf bulunmasa da söz konusu râvîde, tenkidi mûcib kusurlar olması durumunda, muaddilin bunlara işaret etmesi sonraki münekkitlerin daha isabetli karar almalarına katkı sağlayacaktır. Bu sebeple Zehebî ricâl âlimlerine, râvîlerin olumlu-olumsuz vâkıf oldukları tüm durumlarını zikretmelerini tavsiye eder.⁵⁶⁹ Sonraki âlimler ancak bu yolla önceki münekkidin verdiği hükmün arka planını görebilecek ve doğru değerlendirme yapabilecektir. Zehebî'nin de hüküm verme veya verilen hükümler arasında tercihte bulunma aşamasında râvîlerle ilgili yapılan tenkitlere bütüncül bir gözle bakmaya gayret ettiği anlaşılmaktadır. Muaddilden yaptığı ta'dilin gerekçesini sorduğu örneklerde de onun bu prensibi dikkat çeker. Zehebî yaptığı bu araştırma ile esasında muaddilin, ta'dil ettiği râvî hakkındaki tenkitlere vukufiyetini sorgulamaktadır.

Örneğin; münkerleri sebebiyle tenkit edilmiş Ravvâd b. el-Cerrâh'ın (ö. 211/827 [?]) İbn Maîn tarafından söz konusu hususa dair herhangi bir açıklama yapılmaksızın tevsik edilmesinin, Zehebî tarafından tereddütle karşılandığı görülür. İbn Maîn gibi müteşeddî bir âlim tarafından yapılan ta'dilin, mübhem dahi olsa râvî tezkiyesi için yeterli olacağı söylenebilir. Ancak diğer münekkitlerin, Ravvâd'ı,

⁵⁶⁷ Turhan, "Bir Râvî/Rivayet Tenkidi İlkesinin Serüveni: Sadece Müfesser Cerh Kabul Edilir", 299-335.

⁵⁶⁸ Konuya dair görüşler hakkında detaylı bilgi için bk. Âşıkkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi*, 139-142.

⁵⁶⁹ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/16.

hafızasındaki problemlere dikkat çekerek müfesser bir şekilde cerh etmeleri,⁵⁷⁰ İbn Maîn'in yaptığı mübhem ta'dîli zayıflatmaktır. Zira İbn Maîn'in, mezkûr râvîdeki kusurlara vukufiyeti bilmemektedir. Belki de İbn Maîn, mezkûr râvîyi sonraki halinden habersiz bir şekilde hıfzı bozulmadan önceki durumuna göre değerlendirmişti. Bu sebeple Zehebî, adı geçen râvî hakkında İbn Maîn'in mübhem ta'dîlini değil, diğer münekkitlerin gerekçesi açıklanmış cerhini esas alır ve ilgili râvînin zayıflığına hükmeder.

Zehebî'nin müfesser olmadığı gerekçesiyle tenkit ettiği bir diğer ta'dîle ise Sakr b. Abdurrahman'ın (ö. 221/836 [?]) biyografisinde rastlanmaktadır. Sakr, tenkit uzmanları tarafından taz'if edilmiş bir râvîdir. Ancak İbn Ebî Hâtim, onun sadûk olduğuna dair babasından nakilde bulunur. Müfesser olmayan bu ta'dîli sorgulayan Zehebî ondan, Sakr hakkında yaptığı sadûk değerlendirmesinin kaynağını açıklamasını istemek suretiyle⁵⁷¹ müfesser olmayan bu ta'dîli reddetmektedir.

Zehebî, râvî tezkiyelerinin rivâyet tahlili gibi bir delil ile desteklenmesine önem vermekte ve bunları müfesser ta'dîl bağlamında değerlendirmektedir. Gerekçesi açıklanmamış taz'îfler ile tenâkuz durumunda ise böyle ta'dîlleri öncelediği görülür. Örneğin Beşşar b. Musa (ö. 228/843), münekkitlerin bir kısmı tarafından cerh edilirken diğer bir kısmı tarafından ta'dîl edilmektedir. Zehebî onun hadislerinde münker bir şey olmadığı bilgisinden hareketle tercihini ta'dîlden yana kullanır ve râvîyi tevsik edenlerin görüşünün doğruya daha yakın olduğuna işaret eder. Zehebî'nin kanaatine etki eden âmil, ta'dîlin bir delil ile müfesser kılınmış olmasıdır.⁵⁷²

Mübhem ta'dîli kabul görmeyen bir diğer isim ise Ebû Seleme et-Tebûzekî'dir (ö. 223/838). Zehebî, onun herhangi bir açıklama yapmaksızın Bekr b. el-Hakem'i (ö. 161/778 [?]), tevsik etmesini isabetli bulmamaktadır. Oysa Zehebî'ye göre adı geçen râvî, münker rivâyetleri sebebiyle sika değil sadûk mertebesinde.⁵⁷³ Bu örnekte gerekçesi açıklanmamış bir ta'dîlin, beyan edilen gerekçeler sebebiyle Zehebî tarafından reddedildiği görülmektedir.

⁵⁷⁰ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 2/55; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 5/312.

⁵⁷¹ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 2/317; Zehebî, *Dîvânü'd-du'afâ*, 196.

⁵⁷² Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 5/540; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/310, 311; Zehebî, *Dîvânü'd-du'afâ*, 47.

⁵⁷³ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 4/316; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/344.

Münekkitlerce tevsik edilmesine rağmen, Zehebî'nin taz'îf ettiği bir diğer râvî, el-Hâris b. Umeyr'dir (ö. 171/788 [?]). İbn Maîn ve Ebû Hâtım tarafından tevsik edilen, Nesâî'nin kendisinden hadis aldığı bu râvî İbn Hibbân tarafından taz'îf edilmiştir.⁵⁷⁴ Nesâî'nin onunla ihticâc etmiş olmasına şaşırdığını belirten⁵⁷⁵ Zehebî, mütekaddim münekkitlerden hiçbirisi tarafından taz'îf edilmemiş bu kişiyi, İbn Hibbân'ın, 'sebt râvîlerden mevzu şeyler rivâyet etmek' gerekçesiyle tenkit etmesini isabetli bir görüş⁵⁷⁶ olarak değerlendirir. Burada öne çıkan husus, muaddili otorite bir münekkit olsa bile gerekçesi açıklanmış bir taz'îfin, mübhem ta'dîle karşı öncelenmesidir. Ancak Buhârî'nin sadece bir yerde dahi olsa, el-Hâris b. Umeyr'den rivâyette bulunmasını, onun "muvaszak" oluşuna hamletmesinin, Zehebî'nin hemen yukarıda aktarılan kanaati ile çeliştiği de ifade edilmelidir.⁵⁷⁷ Ancak mezkûr râvînin İbn Hacer tarafından da tezkiye edildiği⁵⁷⁸ dikkate alınırsa söz konusu ta'dîlin, Buhârî'nin otoritesi ile alakalı olduğu anlaşılabacaktır.

Çalışmanın bu bölümünde verilen tüm örnekler Zehebî'nin kendisine ulaşan ricâl tenkit verilerini, belirlemiş olduğu kıstaslara göre kabul veya reddettiğini göstermektedir. Bu bölümde yapılan incelemeler neticesinde, tümevarım yöntemi ile her biri farklı birer yaklaşımış gibi görünen ricâl değerlendirmelerini belli kategoriler altında toplamak suretiyle Zehebî'nin kendisine ulaşan tenkit verilerini tasnif ve anlama metodunu inşa etmenin mümkün olduğu ortaya konulmaktadır. Ayrıca hicrî VIII. asrın muahharlığı da dikkate alındığında Zehebî'nin kendisine has müstakil bir cerh-ta'dîl sigası bulunmadığı, var olan tenkit lafızlarını alimlerin özel ıstılah ve kullanımlarını da dikkate alarak yeniden tasnif ettiği ortaya konulmuştur. Bundan sonraki bölümde ise pratik-teori kurgusunun hedeflendiği bu bölümden sonra ise, içerisinde hicrî VIII. asrın karakteristik özelliklerini de barındıran ve Zehebî'ye ait olduğunu düşündüğümüz münekkit temelli ricâl sistemi ana hatlarıyla incelenecektir.

⁵⁷⁴ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/304; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 1/440; İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 5/266.

⁵⁷⁵ Zehebî, *el-Mugnî fi'd-du'afâ*, 1/143.

⁵⁷⁶ Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 4/597.

⁵⁷⁷ Buhârî, "Umre", 17 (No. 1802); Zehebî, *Men tüküllime fih*, 153.

⁵⁷⁸ İbn Hacer el-Askalânî, *Hedyü's-sârî mukaddimetu fethi'l-bârî*, 456.

3. MÜNEKKİT TEMELLİ RİCÂL TENKİT DÖNEMİ VE ZEHEBÎ'NİN MÜNEKKİTLERE YAKLAŞIMI

Zehebî'nin, ricâl metodunu tam olarak anlayabilmek için öncelikle onun, ricâl geleneğinde nerede durduğunu tespit etmek gerekir. Cerh-ta'dîl ilminin gelişim seyri incelendiğinde, uygulama açısından üç önemli dönem veya yaklaşım dikkat çekmektedir;

1- Râvî değerlendirmelerinin birebir gözlemlere dayandığı, ricâl ilminin doğuş dönemi. Rivâyet asrının devam ettiği hicrî ilk üç asrın bu döneme dahil olduğunu söylemek mümkündür. Bu süreçte münekkitlerin, râvî tenkitlerini ya kendi gözlemlerine ya da onları doğrudan tanıyan bir alimin verdiği bilgilere dayandırdıkları görülür. Şu'be ve Yahya b. Maîn sistematik ricâl uygulamalarının doğuş ve gelişimi diye isimlendirilebilecek⁵⁷⁹ bu dönemin önemli isimlerindedir.

2- Râvî değerlendirmelerinin kısmen birebir gözlemlere dayandırılmakla birlikte ağırlıklı olarak sened veya metin analizleri ile delillendirildiği ricâl ilminin gelişim dönemi.⁵⁸⁰ Bilgilerin henüz senedle aktarılmaya devam ettiği, rivâyet asrının sonları denilebilecek hicrî 4. asrın bu döneme dahil olduğunu söylemek mümkündür. Bu dönemin öne çıkan hususiyeti ise önceki münekkitlere ait ricâl bilgisinin senedli bir şekilde nakledilmesinin yanı sıra rivâyetler üzerinden ricâl tenkidinin yapılmasıdır. İbn Adî'nin *el-Kâmil*'i, ayrıntılı ve sistematik ricâl tenkit uygulamalarının görüldüğü bu dönemin önemli eserlerindedir.

3- Râvî tenkidinin münekkit temelli uygulamalar üzerine inşa edildiği ve ansiklopedik ricâl eserlerinin vücut bulduğu dönem. Ricâl tenkidine dair verilerin münekkit veya eserine atıf yapılarak, senedsiz bir şekilde aktarıldığı, râvîlerin, rivâyetler veya kişisel özellikler üzerinden değil, var olan cerh-ta'dîl hükümleri üzerinden, tenkit edildiği⁵⁸¹ hicri VII. asır ve sonrasını bu döneme dahil etmek

⁵⁷⁹ İsimlendirme ve teorik çerçeve için bk. Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi Hicrî İlk İki Asır*.

⁵⁸⁰ Teorik çerçeve için bk. Kurt, *Hicrî Dördüncü Asır Ricâl Tenkidinin Mukayeseli İncelenmesi*.

⁵⁸¹ Turhan, "Güvenilirliği İhtilâflı Olan Râvîlere Dair Zehebî'nin Yaklaşımı", 684.

mümkündür. İbnü'l-Cevzî, Zehebî ve İbn Hacer, “otorite eksenli ricâl tenkit dönemi”⁵⁸² olarak isimlendirilen bu dönemin en önemli isimlerindendir.

Eserleri incelendiğinde Zehebî'nin, râvî değerlendirmelerinde münekkit temelli ricâl tenkit metodunu esas aldığı görülmektedir. Kaleme aldığı biyografilerin tamamında, yukarıda zikredilen ilk iki yaklaşımın temsilcilerine referansta bulunan Zehebî'nin, râvîlerle ilgili kanaatini, teorik çerçevesi aşağıda verilecek olan münekkit temelli ricâl sistemi üzerine inşa ettiği görülmektedir. Bu aynı zamanda, hicri VIII. asır ricâl tenkit geleneğinin karakteristik özelliklerinin, Zehebî üzerinden okunması anlamına gelmektedir.

Çalışmanın bu kısmında ilk olarak, Zehebî'nin yapmış olduğu eleştirilerinden hareketle Zehebî'ye göre bir münekkidin taşıması gereken vasıflar belli başlıklar altında sıralanacaktır. Daha sonra Zehebî'nin cerh-ta'dîl metodunda önemli bir yeri olduğunu düşündüğümüz münekkit tasnifi esas alınarak, kendisine ulaşan râvî tenkitlerini ret veya kabulde bu tasnifin nasıl bir rol üstlendiği tespit edilmeye çalışılacaktır. Son olarak bu bölümde, Zehebî'nin teorisi ortaya koyulmaya çalışılan münekkit temelli ricâl sisteminin pratikteki yansımaları incelenecektir.

3.1. Münekkitte Bulunması Gereken Vasıflar

Râvî tenkidinin uzmanlık gerektirdiğini ifade eden Zehebî'ye göre âlimler hakkında konuşmak da ancak adalet ve vera' ölçüsü ile mümkündür.⁵⁸³ Zehebî'nin münekkitte aradığı şartlara dair ipuçları veren şu sözleri aynı zamanda onun ricâl ilmine verdiği ehemmiyeti de gösterir niteliktedir:

Muhaddise gerekli olan şey, yerine getirdiği [bu işte] vera' sahibi olmasıdır. Rivâyet etiklerini izah hususunda ona yardım etmesi için bilen kimselere ve vera' sahiplerine sorması [danışması] gerekir. Nakillerin kendisini tezkiye ettiği “arif” ve “otorite” kimselere herhangi bir şey söylemesine [onlar hakkında konuşmasına] gerek yoktur. [Böyle âlimler hakkında konuşacaksa veya onları eleştirecekse] bunu ancak uzun araştırma ve müzakerelerden [sonra yapabilir. Bu da araştırma ile geçen gecelerden sonraki] uykusuzluk, teyakkuz, takva ile birlikte idrak, güçlü bir inanç ve insafın [yani sıra], ulemanın meclislerine devam etmek, taharrî ve itkan ile [mümkündür]. Aksi halde sen bu işi yapma! Zira sen yüzünü mürekkeple boyasan bile bu işin ehli değilsin!

Bir görüş veya bir mezhep için sana heva, asabiyet galip gelirse kendini yorma [yani bu işi bırak]. Sen Allah'ın hududunu ihmal edecek, bu işte bocalayacak ve karıştıracak olduğunu anlarsan bu işten uzak durarak bizi rahatlat. Böyle yaptıktan sonra doğru

⁵⁸² Turhan, “Güvenilirliği İhtilâflı Olan Râvîlere Dair Zehebî'nin Yaklaşımı”, 684.

⁵⁸³ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 3/46; Zehebî, *Siyer*, 8/448.

yoldan sapanlar ortaya çıkacak ve yüzüstü düşecektir [zira] “Hâlbuki kişi kazdığı kuyuya kendi düşer.” (Fâtır - 43) [buyrulmaktadır.]

Ben sana nasihatte bulundum. İlm-i hadis lafazanlık mı?! Eğer öyle değilse ilm-i hadis nerede? Onun ehli nerede? Keşke ben [yukarıdaki vasıflara haiz kimseleri] sadece kitaplarda ya da toprak altında görseydim.⁵⁸⁴

Zehebî'nin yukarıda verilen mezkûr ifadeleri, onun ricâl tenkidine dair genel yaklaşımını ortaya koyması açısından önemi haizdir. Ona göre râvîlerin adalet ve zabtları hakkında konuşmak hem uzmanlık gerektirmekte hem de münekkide dînî açıdan ağır bir sorumluluk yüklemektedir. Zira tenkit uzmanları tarafından yapılan değerlendirmeler, rivâyetlerin kabul veya reddinde önemli bir konuma sahiptir. Özellikle râvîleri birebir tanıma veya tanıyanlarla lika imkânı bulunan münekkitlerin verdiği bilgiler, bu imkana sahip olmayan sonraki âlimlerin verecekleri hükümde oldukça etkilidir. Bu sebeple Zehebî'ye göre başta ifrat ve tefritten (teşeddüd/tesahül) uzak mutedil bir yaklaşım sahibi olmak, takva ve ilmî yeterlilik, cerh-ta'dîl ilminde uzmanlık ve objektiflik her münekkidin taşıması gereken vasıflar arasındadır. Diğer bir ifade ile Zehebî cerh-ta'dîl metodolojisini bu vasıflara sahip münekkitlerin görüşleri üzerine inşa edecektir. Bu sebeple çalışmanın bu kısmında Zehebî'nin münekkitlerde bulunması gerektiğini düşündüğü özellikler ele alınacaktır.

3.1.1. Takva Sahibi Olmak

Zehebî'ye göre râvî tenkidinde bulunacak kimseler için takva, vazgeçilmez bir gerekliliktir.⁵⁸⁵ Zira râvîlerin güvenilir olup olmadıklarına dair kanaat belirtmek ancak tam bir titizlikle mümkündür. Bir başkası hakkında değerlendirme yapabilmek için öncelikle münekkidin bizzat kendisinin âdil ve güvenilir (takva sahibi) olması şart koşulurken, râvîlerin âdil olmayan kimseler tarafından mecruh addedilmesi ise kabul edilemez bir durum olarak ifade edilmektedir.⁵⁸⁶ Örneğin Fudayl b. İyâd'ın (ö. 187/803), Kutbe b. el-'Alâ (ö. 220/835) tarafından taz'îf edilmesini sert bir dille

⁵⁸⁴ Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 1/10.

⁵⁸⁵ Zehebî, *el-Mûkiza*, 105; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 3/46.

⁵⁸⁶ Ebû Hâtim Muhammed b. Hibban b. Ahmed Büstî İbn Hibbân, *Kitâbü's-sikat* (Haydarabad: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmaniyye, 1393/1973), 5/230; İbn Hacer el-Askalânî, *Hedyü's-sâri mukaddimetü fethi'l-bârî*, 427; Konuya dair bk. Âşıkkutlu, “Cerh ve Ta'dîl”, 7/396; Karahan, *Hadis Ravilerinde Güvenilirlik*, 86; Oruçhan, *Hadis Münekkitlerinin Güvenilirliği -Zehebî'nin Mîzânü'l-i'tidâl'i Özelinde-*, 30-33.

reddeden Zehebî, kendisi mecrûh olan Kutbe'nin, Fudayl gibi sika bir râvîyi tenkit hakkı olmadığını belirtir.⁵⁸⁷

Hadislerin sıhhatine dair en önemli hususlardan birisi râvîlerin güvenilirliğidir. Bu sebeple Zehebî, râvî tenkidinde bulunacakların âdil, muttaki ve vera' sahibi olmalarını şart koşmakta, aksi halde yapılan cerhlerin dikkate alınmayacağını beyan etmektedir.⁵⁸⁸ Bu sebeple kuruntu veya tâlî delillerle râvîlerin adaletlerine hâlel getirilmesi münekkitletlerce kınanırken⁵⁸⁹ onlar hakkında yorum yapacaklara Zehebî tarafından, zandan uzak ve kesin delillerle hareket etmeleri tavsiye edilir.⁵⁹⁰ Örneğin, Osman b. Abdurrahman'ın (ö. 203/819), ikna edici herhangi bir delil belirtilmeksizin İbn Hibbân ve İbn Nümejr (ö. 234/849) tarafından taz'îf edilmesini doğru bulmayan Zehebî, kesin bilgiye sahip olunmadan râvîlerin tenkit edilmelerini sert bir dille eleştirdiği gibi mezkûr isimleri de bu tutumlarından ötürü kınadığı görülür.⁵⁹¹

Münekkidin taşınması gereken özelliklere işaret ettiğini düşündüğümüz şu örnekte ise Zehebî, doğruluğu kesin olmayan bilgilerle râvîlerin itham edilmesini şiddetle tenkit etmektedir. Buna göre İbn Hibbân, Eyyûb b. Abdüsselam'ın (ö. ?) kizbine delalet eden bir rivâyeti, Hammâd b. Seleme'ye (ö. 167/784) isnad eder.⁵⁹² Oysa Zehebî, münekkitletlerce ta'dîl edilmiş Hammâd'ın,⁵⁹³ mevzû haber nakletmekle itham edilmesini ve zan altında bırakılmasını doğru bulmamaktadır. Zira o, söz konusu rivâyetin, Hammâd'a aidiyetini şüpheli bulmakta ve düşüncelerini şu sözlerle ifade etmektedir:

⁵⁸⁷ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 3/361; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 4/942; Zehebî, *Siyer*, 8/421.

⁵⁸⁸ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/111. Öte yandan Mustafa Taş, münekkitletlerde bulunması gereken şartlara dair, "Zehebî ...haberleri nakleden râvîleri cerh ve ta'dîle tabi tutan münekkitletlerin de tenkitte uzman olmaları, takva ve dindarlık yanında öğrenme, araştırma, bolca müzakere, az uyku, dikkat, anlayış, i'tidâl, âlimlerle sürekli diyalog ve sağlam bir bilgilenme içerisinde olması gerektiğini belirtmektedir." ifadelerini kullanmaktadır. Bk. Mustafa Taş, "Çeşitli Nedenlerle Tenkit Edilen Bazı Râvîlere Karşı Buhârî'nin Metodu", *Hadis ve Siyer Araştırmaları (Dergi)* II/2 (2016), 22.

⁵⁸⁹ Ebü'l-Feth Takıyyüddin Muhammed b. Ali İbn Dakîkul'id, *el-İktirâh fî beyâni'l-istılah* (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.), 55; İbn Hacer el-Askalânî, *Hedyü's-sârî mukaddimetu fethi'l-bârî*, 404.

⁵⁹⁰ Zehebî, *el-Mükiza*, 105; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 3/46.

⁵⁹¹ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 3/45, 46; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 5/120; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 5/921; Zehebî, *Divânü'd-du'afâ*, 271.

⁵⁹² İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, 3/182.

⁵⁹³ İbn Hibbân, *Kitâbü's-sikat*, 6/216, 217; İbn Adî, *el-Kâmil*, 3/64; Zehebî, *Zikru esmâ'i men tüküllime fih*, 70.

(Eğer rivâyet etmişse) Hammâd böyle bir yanılığın aktarmakla ne kötü yapmıştır! Nebi (s.a.s.), ‘kişiye her işittiğini aktarması günah olarak yeter’ buyurmaktadır. (Ancak) Bu rivâyetin, Hammâd tarafından isnâdını bilmiyorum. Bunun üzerine etraflıca düşünülmesi gerekir. Zira İbn Hibbân, ayıplama ve kavga ehlidir.”⁵⁹⁴

Mezkûr pasajdan da anlaşılacağı üzere Zehebî’ye göre verilen bilginin kaynağını sorgulamak veya doğruluğunu tetkik etmek münekkidin taşıması gereken en önemli vasıflardandır.

Münekkidin yaptığı tenkitlerde öznel yargılarla hareket etmemesi verilen cerh-ta’dîl hükmünün sıhhati açısından büyük önem taşımaktadır. Akran cerhi de denilen, çağdaş iki münekkidin birbiri hakkında yaptığı ve zaman zaman insaf dairesi dışında kalan eleştiri ve cerhlerin, ulema tarafından kabul görmediği veya bu gibi tenkitlere karşı temkinli yaklaşıldığı bilinmektedir.⁵⁹⁵ Zehebî’nin de, aynı dönemde yaşayan âlimlerin, birbiri hakkında sarfettikleri ve aralarındaki kişisel veya mezhepsel meselelerden kaynaklı olduğu anlaşılan cerhleri kabul etmediği görülmektedir.⁵⁹⁶ Örneğin, İbn Mende ile Ebû Nuaym arasında geçen karşılıklı ithamları⁵⁹⁷ ve Süleyman b. Harb’in, Affân hakkındaki tenkidini bu cihetle değerlendiren Zehebî, akran veya nâzîrin birbirleri hakkında yaptıkları taz’îflere teemmül ve teenni ile yaklaşılması gerektiğini tavsiye etmektedir.⁵⁹⁸

3.1.2. İlmî Yeterlilik Sahibi Olmak

Zehebî’ye göre münekkitten bulunması gereken bir diğer vasıf ise ilmî yeterliliktir. Râvîler hakkında isabetli değerlendirme yapmak ancak hadis ve

⁵⁹⁴ Zehebî, *Mizânü’l-i’tidâl*, 1/290. Ancak Zehebî’nin, İbn Hibbân hakkında kullanmış olduğu ve yukarıda tercümesi verilen *فإن ابن حبان صاحب تشنيع وشغب* ifadesini, külli bir değerlendirme olarak değil, metodolojik bir eleştiri olarak anlamak daha doğru olacaktır. Zira Zehebî’nin, İbn Hibbân’dan nakledilen tüm râvî değerlendirmelerini reddetmek gibi bir yaklaşımının söz konusu olmadığını, ona yaptığı çok sayıda atıftan anlamak mümkündür. Bu sebeple zikri geçen eleştiriye, usûlî bir değerlendirme olarak anlamak ve İbn Hibbân’dan gelen tenkitler hususunda temkinli hareket edilmesine dair bir tavsiye olarak kabul etmek daha isabetli olacaktır.

⁵⁹⁵ Konuya dair detaylı bilgi için bk. İmâd Ali Abdüssemi’ Hüseyin, *Mevkıfu ulemai’l-cerh ve’t-ta’dil min cerhi’l-akrân beyne’n-nazariyye ve’t-tatbik* (Medine: Darü’l-Me’sur, 1435/2014); Mahmud Ahmed Reşid, “Menhecü’l-İmâm ez-Zehebî fi’t-te’âmüli me’a cerhi’l-akrân”, *Hadis Tetkikleri Dergisi* 6/2 (2008), 81-100.

⁵⁹⁶ Reşid, “Menhecü’l-İmâm ez-Zehebî fi’t-te’âmüli me’a cerhi’l-akrân”, 91-98.

⁵⁹⁷ Zehebî, *Mizânü’l-i’tidâl*, 1/111. Ukaylî’nin, Muhammed b. İbrahim hakkındaki kizb değerlendirmesinin de akran cerhi kapsamında değerlendirildiğine dair bk. Zehebî, *Mizânü’l-i’tidâl*, 3/450, 451.

⁵⁹⁸ Zehebî, *Mizânü’l-i’tidâl*, 3/81.

özellikle ricâl ilmine dair hususları çok iyi bilmekle mümkün olacaktır.⁵⁹⁹ Zira hadis ilimlerinde yeterli bilgi ve tecrübeye sahip olmak münekkidin doğru değerlendirme yapmasını kolaylaştıracak, aksi ise onu hatalı içtihatla bulunmaya kadar götürecektir. Özellikle, cerh-ta'dîl ilminin ihtilaflı konularını, derinlemesine bilmek ve sahih bir şekilde yorumlamak münekkitte aranan öncelikli şartlar arasındadır. Nitekim ihtilaflı konulardan birisi ile tenkit edilen râvîlerin cerh-ta'dîl durumları hakkında doğru hüküm verebilmek ancak ilmî yeterlilikle mümkün olacaktır. Zehebî'nin de bu hususa önem verdiği ve râvîlerle ilgili tartışmaların çözümünde alan bilgisinden istifade ettiği görülür.

Örneğin, Hüşeym b. Beşîr'in (ö. 183/799), عن sîgası ile hadis rivâyet etmesini tenkide gerekçe gösteren Ahmed b. Hanbel'e, usûlî bir yaklaşımla cevap veren Zehebî, râvîyi "onun mezhebi bu şekilde hadis rivâyet etmeye cevaz vermektedir"⁶⁰⁰ sözleri ile müdafaa eder.

İlmî yeterliliğin vurgulandığı İsmail b. İbrahim b. Miksem (ö. 193/809) örneği, konunun anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Adı geçen râvînin, nebiz içtiğine dair yapılan tenkidi inceleyen Zehebî, ince bir ayrıntıya dikkat çekmektedir. Ona göre nebiz içenlerin tamamını tek bir hüküm altında toplamak mümkün değildir zira nebiz içmekle alakalı, âlimler arasında farklı yaklaşımlar ve çeşitli ihtilaflar bulunmaktadır. Zira bu içecek, Basralılar'a göre haram kabul edilirken, Kûfeliler onu haram kabul etmemektedir. Zehebî'ye göre nebiz içmek Basralılar için bir tenkit sebebi iken Kûfeliler hakkında ise böyle değildir.⁶⁰¹ Bu sebeple Kûfeli olduğuna vurgu yaptığı İsmail'in, nebiz içmek gerekçesiyle tenkit edilmesi, Zehebî'ye göre münekkidin mezkûr ayrıntıya dikkat etmemesi veya konu hakkında yeterli malumata sahip olmamasından kaynaklanan hatalı bir tenkittir.

Bid'at ehli olmakla tenkit edilen râvîlerin cerh-ta'dîl durumu hakkında, farklı değerlendirmeler bulunması,⁶⁰² münekkidin ilmî yeterlilik sahibi olması gerektiğini

⁵⁹⁹ Zehebî, *el-Mûkiza*, 105.

⁶⁰⁰ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 4/306; Zehebî, *Siyer*, 8/287; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 4/992. Benzer bir örnek için bk. Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/111.

⁶⁰¹ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/218; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 4/1070; Zehebî, *Siyer*, 9/107.

⁶⁰² Konuya dair yapılan çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Bunlardan bazıları için bk. Muhammed Ali Büyüksöylü, *Zehebî'nin Mizânü'l-İtidâl'inde Kaderi Râviler* (İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021); Süleyman Doğanay, "Bid'atçılıkla Tenkid Edilen Buhârî Ravileri", *Bilimname: Düşünce Platformu* 28 (Ocak 2015), 27-54; Ataullah Şahyar, "Bid'at Ehlinde Hadis Rivayeti Kapsamında Mihne Sürecinin Cerh ve

gösteren bir diğer husustur. Râvîleri ehl-i bid'at fırkalara mensubiyet gerekçesiyle cerh eden münekkittlere yapmış olduğu uyarılar, Zehebî'nin, tenkit uzmanlarında aradığı önemli vasıflardan birisi olan ricâl ilminin inceliklerine vukûfiyete işaret etmektedir. Zira Zehebî'ye göre, böylesi râvîlerin cerh-ta'dîl durumları hakkındaki ihtilafın sebebi, bid'at konusunun doğru analiz edilmemesidir. Bu ise münekkidin, ilmî donanımının, ricâl tenkidine olan etkisini göstermesi açısından önem arz etmektedir.⁶⁰³ Şöyle ki, Zehebî'ye göre münekkit, doğru karar verebilmek için her tür mezhebî görüş ve düşüncüyü detaylı bir şekilde bilmek zorundadır. Söz konusu fikri ayrılığın, râvînin güvenilirliğine zarar verip vermeyeceği ancak bu şekilde bilinebilir. Nitekim bazı râvîlerin siyâsî veya itikâdî tercihleri sebebiyle cerh edildikleri bilinmektedir. Bu sebeple Zehebî, yanlış değerlendirme yapmamak için hangi itikâdî tutum ve davranışın râvînin güvenilirliğini zedeleyeceğini, münekkittlerin çok iyi bilmesi gerektiğini vurgular. Nitekim, râvînin cerhini gerektiren ve gerektirmeyen bid'atların tanımını yapması bunun göstergesidir.⁶⁰⁴ Bu konuda kendisinden önceki bazı münekkittlerin yaklaşımlarını beğenmeyen Zehebî, bid'at konusunda yapılan yanlış tanımlamaların, ricâl tenkidinde de hatalı sonuçlara sebebiyet verdiğine dikkat çekmektedir.⁶⁰⁵

Örneğin Ebû İshâk el-Cûzcânî'nin, nâsibî ve râfîzî olmakla tenkit edilmesini, cerh için yeterli bulmayan Zehebî, ricâl tenkidinde bulunacak kimselere, mezheplerle ilgili ince ayrıntıları gözden kaçırmamaları gerektiğini hatırlatmaktadır. Nitekim verilen misalde Cûzcânî'nin tenkit edildiği mezkûr mezhepler, dönemin şartları

Ta'dile Etkisi", *Hitit Üniversitesi (Gazi Üniversitesi) Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* XII/24 (Ocak 2013), 29-57; Mustafa Taş, "Müslim'in Ehl-i Bid'at Râvilerden Rivayet ile İlgili Durumu", *Marife: Bilimsel Birikim (Marife: Dini Araştırmalar Dergisi)* XVIII/2 (2018), 607-631; Halil İbrahim Turhan - Mustafa Taş, "Buhârî'nin Ehl-i Bid'at Râvileri ile İlgili Metodu", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (2016), 69-116; Arif Ulu, "Cerh ve Ta'dil Kriteri Olarak Ehl-i Sünnet ve Ehl-i Bidat", *Dinî Araştırmalar* VIII/24 (2006), 133-142; Fikret Özçelik, "Râvîlerin Cerh ve Ta'dilinde Dönemsel Farklılıklar: Halku'l-Kur'ân Örneği", *Din Bilimleri Klasik Sorunlar-Güncel Tartışmalar*, (2018), 225-244; Abdullah Çan, *Hicrî İlk Üç Asırda Râvîlerin Rey Sebebiyle Tenkide Uğraması* (Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2019).

⁶⁰³ Râvî tenkidinde ihtilafı bir konu olan halku'l-Kur'ân meselesi ve Mihne hadisesinin cerh-ta'dile etkisine dair bk. Kadir Gürler, *Ehl-i Hadis - Akli Aktivitelere Karşı Direnişin İslami Gelenekteki Kökeni-* (Ankara: Anadolu Yayınları, 2021), 195-204; Ali Kaya, *İlk Dönem Hadis Tartışmaları* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV), 2018), 144-171.

⁶⁰⁴ Zehebî tarafından yapılan bid'at-i kübrâ ve bid'at-i süğra ayrımının detayları için bk. Zehebî, *el-Mükiza*, 84-87; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/5, 6.

⁶⁰⁵ Zehebî, *el-Mükiza*, 87; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/5, 6.

bağlamında düşünüldüğünde cerhi gerektirmeyecek, bölgesel farklılıklardır.⁶⁰⁶ Zehebî, yaptığı bu hatırlatma ile münekkitlerin bu gibi nüansları bilmesi gerektiğini vurgulamaktadır.

Münekkidin taşınması gereken bir diğer ilmi yeterlilik ise sarîh olanla olmayan bilgileri birbirinden ayırt edebilme melekesidir.⁶⁰⁷ Bunun ise son derece geniş bir bilgi, birikim ve tecrübe ile mümkün olacağı açıktır. Nitekim Zehebî, herhangi bir râvî hakkında fikir beyan etmenin onu çok iyi tanımadıkça ve varılan sonuçtan emin olmadıkça caiz olmayacağını düşünür.⁶⁰⁸ Aynı şekilde kesin delil olmaksızın birtakım vesveselerden hareketle râvîlerin taz'îfine, iltifat edilmemesi de ayrıca tavsiye edilir.⁶⁰⁹ Yukarıda müstakil olarak ele alınan ve kimi zaman yersiz çekişmelere sebebiyet verdiği belirtilen akran münasebetleri de uzmanlar tarafından bilinmesi gereken meselelerdendir ki bu da ancak ilmî teyakkuz ile mümkündür.⁶¹⁰

Münekkitte bulunması gereken önemli vasıflardan bir diğeri ise tenkit ilminin inceliklerini bilmektir. Taz'îf veya ta'dîl için kullanılan ifadelerle tam olarak ne kastedildiğinin bilinmesi râvî hakkında doğru kanaatin tespitini kolaylaştıracaktır. Bu yüzden Zehebî, râvîler hakkındaki bazı hatalı hükümlerin münekkide ait ıstılahı bilmemekten kaynaklandığına dikkat çekmektedir.⁶¹¹ Özellikle ne anlama geldiği ihtilaflı terimlerin künhüne vukûfiyet, münekkitte aranan önemli özellikler arasında zikredilmiştir.⁶¹² Râvîler hakkında doğru hüküm verebilmek için münekkide ait ıstılah ve cerh-ta'dîl metodunun bilinmesi de aranan şartlardandır. Zira tenkitçilerin ricâl değerlendirme yaklaşımları birbirinden ayrışmakta, bazıları mutedil bir tavır sergilerken bazıları ise tenkitte şiddetli bir üslup takınmaktadırlar.⁶¹³ Bu sebeple

⁶⁰⁶ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/76; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 6/43.

⁶⁰⁷ Zehebî, *el-Mûkiza*, 91.

⁶⁰⁸ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 3/46.

⁶⁰⁹ İbn Hacer el-Askalânî, *Hedyü's-sârî mukaddimetu fethi'l-bârî*, 404.

⁶¹⁰ Münekkidin taşınması gereken ilmi yeterliliğe dair çıkarımlarda bulunan Osman Oruçhan, "münekkidin, isabetli sonuçlara ulaşabilmesi, doğru, tutarlı ve geçerli değerlendirmeler yapabilmesi için söz konusu metodolojik sorunları, ihtilafları, yorum ve değerlendirme farklılıkları vb. konularında bilgi, beceri ve deneyim sahibi olması gereklidir." ifadelerini kullanır. Oruçhan, *Hadis Münekkitlerinin Güvenilirliği -Zehebî'nin Mizânü'l-İ'tidâl'i Özelinde-*, 34. Konuya dair ayrıca bk. Karahan, *Hadis Ravilerinde Güvenilirlik*, 87, 88.

⁶¹¹ Zehebî, *el-Mûkiza*, 83, 84.

⁶¹² Münekkitlerin cerh-ta'dîl ıstılahlarının ne anlama geldiğine dair Zehebî'nin yaptığı açıklamalar için bk. Ebû Abdurrahman, *Davâbitü'l-cerh ve't-ta'dîl*, 2/839-877.

⁶¹³ Zehebî, *el-Mûkiza*, 83.

sonraki dönem münekkitleri kanaat beyan etmeden evvel, râvîyi tenkit eden önceki âlimlerin usûlünü de göz önünde bulundurmalıdır.

Cerh-ta'dîl ıstılahlarını ve bu amaçlarla kullanılan mecazi ifadelerin ne anlama geldiğini bilmek de münekkitle aranan önemli şartlar arasındadır. Zehebî de zaman zaman, böyle ifadelerin ne anlama geldiğine dair açıklama yapar. Örneğin Hâkim'in, طَيْرٌ طَرَأَ عَلَيْنَا sözünün taz'îf anlamına geldiğini belirtir.⁶¹⁴ Zira ricâl ilminde söz söyleyecek kimselerin bu gibi teknik konularda bilgi sahibi olması gerekir. Münekkitlerin kullanmış oldukları ıstılahların delaletine dair zaman zaman açıklama yapması da ricâl uzmanlarının, cerh-ta'dîl ilminin inceliklerine vakıf olması gerektiğini vurgular niteliktedir. İbn Avn'ın (ö. 151/768) kullandığı كان أعور ifadesinin cerhe delalet etmediğini,⁶¹⁵ Yahya b. Maîn'in يَكْتَبُ حَدِيثَهُ sözünü zayıf râvîler için kullandığını,⁶¹⁶ Buhârî'nin منكر الحديث terimini ise kendisinden rivâyette bulunmanın helal olmadığı râvîler için kullandığını belirtmesi,⁶¹⁷ Zehebî'nin münekkitlerin sahip olması gereken ilmî donanımına işaret ettiği misallerdendir.

Bir başka örnekte ise râvîlerin zabtlarına zarar verici düzeyde olmayan az miktardaki bir münkerlik sebebiyle tenkit edilmesini karşı çıkan Zehebî, “Münker rivâyette bulunan her râvî taz'îf edilmez”⁶¹⁸ uyarısında bulunur. Bu tembih, esasında ricâl tenkit ilminde söz söylemek için bu ilmin inceliklerine vâkıf olmak gerektiğine işaret eder niteliktedir. Ayrıca Usame b. Hafs (ö. 200/816 [?]) hakkındaki meçhul değerlendirmesine “Ondan 4 kişi rivâyette bulundu”⁶¹⁹ sözleri ile cevap vermesinden, onun râvî tenkidinde bilinmesi gereken inceliklere vurgu yaptığı anlaşılmaktadır.

Münekkitle bulunması gereken bir diğer husus ise cerh-ta'dîl lafızları arasındaki ince farklara vâkıf olmaktır. Örneğin Sâbit b. Aclân'ın (ö. 131/749 [?]), Ukaylî ve Abdulhak İbnü'l-Harrât (ö. 582/1186) tarafından taz'îf edilmesini eleştiren Zehebî, sika ile vüssika (وُثِّقَ) terimleri arasındaki ayrıntıya dikkat çekerek mezkûr

⁶¹⁴ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/120.

⁶¹⁵ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/451; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 3/221.

⁶¹⁶ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/70.

⁶¹⁷ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/6, 2/202.

⁶¹⁸ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/118.

⁶¹⁹ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/174.

iki münekkidi, verdikleri hüküm sebebiyle tenkit eder.⁶²⁰ Aynı şekilde Zehebî'nin, Übey b. Abbâs'ın (ö. 161/778 [?]) biyografisinde kullandığı “O sebt olmasa da hasenü'l-hadîsdir”⁶²¹ sözünü, cerh-ta'dîlin incelikleri bağlamında anlamak mümkündür. Şöyle ki Übey'in, zabtındaki hafif kusurlar sebebiyle İbn Maîn'in ve diğer münekkitlerce taz'îf edilmesini hatalı bulan Zehebî'ye göre söz konusu kusurlar, râvînin cerhini gerektirecek düzeyde değil, ta'dîl derecesini düşürecek niteliktedir. Zabt kusurlarından dolayı Übey her ne kadar sebt mertebesinde olmasa da rivâyetleri kabul edilebilecek حسن الحديث derecesinde muvassak bir râvîdir.

Râvîlerin cerh-ta'dîline dair özel durumlarını bilmek de uzmanlık isteyen bir diğer husustur. Zehebî, bir râvînin nisbî cerhini gerektirecek kusurları sebebiyle tamamen mecruh addedilmesinin yanlış olduğu kanaatindedir. Zira râvîlerin durumlarını etraflıca analiz ederek hüküm vermek her münekkidin haiz olması gereken en önemli vasıflarındandır. Mesela, Bakıyye b. el-Velîd'in (ö. 197/813 [?]), Ebû Hâtîm tarafından لا يحتج به denilerek tenkit edilmesini ve tüm rivâyetlerini kapsayacak şekilde taz'îf edilmesini uygun bulmayan Zehebî, onun sikalardan rivâyette bulunduğu sika, Şamlılardan rivâyette bulunduğu ise sebt olduğunu ifader. Ayrıca Zehebî'ye göre Bakıyye, أخبرنا ve حدثنا sîgaları ile yaptığı rivâyetlerde sika iken, عن sigası ile yaptığı nakillerde ise ليس بحجة derecesindedir.⁶²² Verilen örnekten anlaşılacağı üzere Zehebî, râvîlerin tek bir durumuna bakılarak değerlendirilmesini doğru bulmamakta ve cerh-ta'dîl ilminin inceliklerini göz önünde bulundurarak hüküm vermenin münekkitleri daha isabetli sonuçlara ulaştıracağını düşünmektedir.

Abdullah b. Dînâr (ö. 127/745), münker rivâyetleri olduğu gerekçesi ile Ukaylî tarafından tenkit edilmektedir. Zehebî bu içtihadı sebebiyle Ukaylî'yi isabetli bulmamakta ve söz konusu münkerliğin Abdullah'ta değil senetteki diğer isimlerde olduğunu vurgulamaktadır. Burada görüldüğü üzere mezkûr râvî, cerh-ta'dîl ilminin

⁶²⁰ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/365; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 3/625.

⁶²¹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 4/303; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/78.

⁶²² Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/331; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 4/1082.

inceliklerine vukûfiyet ile müdafaa edilmektedir. Zehebî, bu ayrıntıya dikkat etmemesinin, Ukaylî'yi hatalı hüküm vermeye götürdüğünü düşünmektedir.⁶²³

3.1.3. Objektif Olmak

Rivâyetin kabulünü doğrudan etkilemesi açısından râvî tenkidinin son derece ağır bir sorumluluk olduğu âlimler tarafından vurgulanmaktadır.⁶²⁴ Tarafsızlık ise münekkidin taşınması gereken mühim vasıflardan birisidir. Bundan dolayı münekkitler, kin veya nefret gibi kişisel çekişmelerden, menfaat veya düşmanlık gibi tarafsızlığı zedeleyen kusurlardan sakındırılmış, böyle bir durum söz konusu olduğunda ise yapılan tenkitlere temkinli yaklaşılması tavsiye edilmiştir.⁶²⁵ Mezhep, ırk veya sosyal statü farklılıklarından kaynaklanan tenkitlere de münekkitte aranan objektiflik şartının ihlali gerekçesiyle, itibar olunmadığı anlaşılmaktadır.⁶²⁶

Tenkit uzmanlarında bulunması gereken mezkûr vasfı, “nefsani duygu ve eğilimlerden uzak kalmak”⁶²⁷ sözleri ile ifade eden Zehebî, içerisinde tarafgirlik barındıran cerhlerin dikkate alınmaması gerektiğini belirtir.⁶²⁸ Zira ona göre her ne kadar ricâl ilminde otorite olsalar dahi münekkitler de bir takım hata ve kusurlardan beri değillerdir. Bu bağlamda onların, kimi zaman mezhebî tarafgirlik veya kendi hocalarına karşı daha hoşgörülü davranırken bunun dışındaki kişilere karşı daha farklı bir tutum sergileyebildiklerine dikkat çeker.⁶²⁹

Münekkidin, tenkit ettiği râvîye karşı takındığı kişisel tutumu da objektif olmak başlığı altında ele almak mümkündür. Nitekim Zehebî, münekkitlerin özellikle sûfilere karşı genelleyici bir üslup benimsenmemesi gerektiğine vurgu yapmaktadır.⁶³⁰ Bu hususta ifrat ve tefritten ziyade dengeli ve ilmî mesnetlerle hareket edilmesi daha sağlıklı sonuçlar elde edilmesini sağlayacaktır. Ancak sûfilere

⁶²³ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 2/417; Zehebî, *el-Mugnî fi'd-du'afâ*, 1/337; Zehebî, *Siyer*, 5/253-255.

⁶²⁴ Bk. Âşıkkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkîdi*, 67, 68. Cerh-ta'dîl ilmin (ricâl tenkidinin), hadislerin sahihi ile sakîmini birbirinden ayırt etmedeki fonksiyonuna dair bk. Irâkî, *Şerhu't-tebsıra ve't-tezkire*, 2/324.

⁶²⁵ İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-mizân*, 1/16; Irâkî, *Şerhu't-tebsıra ve't-tezkire*, 2/325; Karahan, *Hadis Ravilerinde Güvenilirlik*, 93, 94; Osman Güner, “Ricâl Tenkidi Sisteminin Temel Karakteristiği ve Aktüel Değeri”, *Hadis Tetkikleri Dergisi* II/1 (2004), 130.

⁶²⁶ Zehebî, *el-Mükiza*, 87; Oruçhan, *Hadis Münekkitlerinin Güvenilirliği -Zehebî'nin Mizânü'l-i'tidâl'i Özelinde-*, 33.

⁶²⁷ Zehebî, *el-Mükiza*, 82.

⁶²⁸ Zehebî, *el-Mükiza*, 87.

⁶²⁹ Zehebî, *el-Mükiza*, 84.

⁶³⁰ Zehebî, *el-Mükiza*, 88.

tenkit etmesinin, Zehebî'nin kendisinin de eleştirilmesine sebebiyet verdiğine değinilmelidir.⁶³¹ Mutedil tenkitçilerden farklı hüküm verdiği böylesi durumlarda onun cerhlerine de itibar olunmayacağı ifade edilmiştir.⁶³²

Râvînin hatalarının yanı sıra faziletlerinin de aktarılması gerektiğine dair Hatîb'in, İbn Sîrîn'den naklen aktardığı⁶³³ kaideyi de münekkidin objektifliği kapsamında değerlendirmek mümkündür. Zira bir râvî hakkında övücü ve yerici sözler mevcutsa tenkitçi bunları birlikte rivâyet etmelidir.⁶³⁴ Ta'dîle dair yapılan yorumlara yer vermeksizin râvînin yalnızca taz'îfini aktaran İbnü'l-Cevzî'yi eleştiren Zehebî, münekkitlerin tarafsızlık gereği mezkûr hususa riayet etmeleri gerektiğine dikkat çeker.⁶³⁵

Akran münekkit veya râvîlerin birbirleri hakkında yapmış oldukları tenkitlerin kabulü tartışılmalı ve netice itibarıyla ulema tarafından bu tarz değerlendirmelere ihtiyatla yaklaşılması tavsiye edilmiştir.⁶³⁶ Konuya münekkitlerin tarafsızlığı kapsamında yer veren Zehebî'ye göre akranların birbirleri hakkında söyledikleri sözlere itibar edilmemelidir.⁶³⁷ Özellikle bu sözlerin düşmanlık, mezhep taassubu veya haset nedeniyle söylendiği anlaşılırsa tamamen terk edilmelidir.⁶³⁸ Zehebî'nin, Zühî ile Buhârî arasında yaşananları da tenkit sahibinin objektifliği kapsamında değerlendirdiği söylenebilir.⁶³⁹

⁶³¹ Âşikkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkîdi*, 71; Ma'ruf, *ez-Zehebî ve menhecuhû fî kitâbihi Târîhi'l-İslâm*, 463.

⁶³² Leknevi, *er-Ref' ve't-tekmil fî'l-cerh ve't-ta'dil*, 318. Leknevî'nin, et-Tâc es-Subkî'den aktardığı iddiaları değerlendiren Ebû Gudde, Zehebî'nin Süfilere karşı tarafgir bir tutum sergilediğine dair sarfettiği sözlerde asıl Subkî'nin kendisinin aşırıya kaçtığını belirtir. Leknevî, *Hadis Değerlendirme Kriterleri*, 263, 264 (53. Dipnot).

⁶³³ Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b. Ali b. Sâbit Hatîb el-Bağdadi, *el-Câmi' li-ahlâki'r-râvî ve âdâbü's-sami'* (Riyad: Mektebetü'l-Maârif, 1403/1983), 2/202.

⁶³⁴ Karahan, *Hadis Ravilerinde Güvenilirlik*, 97.

⁶³⁵ İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ ve'l-metrûkîn*, 1/20; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/16.

⁶³⁶ Halit Özkan, *Memlüklerin son asrında hadis: Kahire 1392-1517* (İstanbul: Klasik, 2012), 12.

⁶³⁷ Konuya dair geniş bilgi için bk. Mecid Ahmed Saîd Mekki, *Akvâlü'l-hâfiz ez-Zehebî en-nakdiyye fî 'ulûm'l-hadîs min kitâbihi Siyeri 'alâmi'n-nübelâ* (Mekke: Câmi'âtü Ümmi'l-Kurâ, Yüksek Lisans Tezi, 1409/1988), 401; Ebû Abdurrahman, *Davâbitü'l-cerh ve't-ta'dil*, 649-680; Reşid, "Menhecü'l-İmâm ez-Zehebî fî't-te'âmüli me'a cerhi'l-akrân".

⁶³⁸ Ebû Nuaym ile İbn Mende'nin birbirini taz'îfine dair bk. Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/111. Zehebî'nin öğrencisi es-Sehavî de akran cerhi ile ilgili hocası gibi düşünmektedir. Ona göre açık bir delil olmadıkça âlimlerin birbirleri hakkında yaptıkları tenkitleri dikkate almamak veya tevil yolunu tutmak gerekir. Bk. Gudde, *Hadis İlminde Cerh ve Ta'dil*, 50. Zehebî'nin akran cerhi hususundaki metodu için bk. Reşid, "Menhecü'l-İmâm ez-Zehebî fî't-te'âmüli me'a cerhi'l-akrân", 91-98. Ayrıca bk. Turhan, "Güvenilirliği İhtilâflı Olan Râvîlere Dair Zehebî'nin Yaklaşımı".

⁶³⁹ Zehebî, *Siyer*, 13/453-469; Karahan, *Hadis Ravilerinde Güvenilirlik*, 112.

Zehebî'nin bazı münekkitleri ricâl tenkidinde teşeddüd, tesahül veya taassub sahibi olmakla eleştirdiği görülür. Esasında tüm bu sayılanların arka planında münekkitte bulunması gereken özelliklerden objektif olma vasfının ihlali söz konusudur.⁶⁴⁰ Örneğin Zehebî, Hanefî taassubu ile hareket ettiği gerekçesiyle İbn Maîn'in, Şâfiî hakkındaki eleştirilerini sert bir dille tenkit etmektedir.⁶⁴¹ Taassuptan kaynaklanan tenkitlerin kabul edilmeyeceği hususunda da bilginler ittifak halindedir.⁶⁴²

Nesâî'nin, Eş'as b. Abdurrahman (ö. 191/807 [?]) hakkında söylediği *ليس بثقة، ولا يكتب حديثه* sözü⁶⁴³ ile Ebû'l-Feth el-Ezdî'nin, Ebân b. İshâk (ö. ?) hakkındaki *متروك* tenkidini,⁶⁴⁴ israf (savurganlık) olarak yorumlaması, Zehebî'nin ricâl tenkidinde aradığı itidal vasfının bir misalidir. Hüküm verilirken bütüncül değerlendirmeleri tavsiye eden Zehebî'ye göre münekkit, yaptığı tenkitlerde dengeli olmalı ve râvînin yalnızca kusurlarına değil, hakkındaki olumlu kanaatlere de değinmelidir.⁶⁴⁵

Ancak Zehebî'ye göre münekkit râvî değerlendirmelerinde tesâhül sahibi de olmamalıdır. Örneğin Ziyâd b. Ebî Ziyâd'ın, (ö. 141/759 [?]) İbn Hibbân tarafından *es-Sikât*'da zikredilmiş olmasına “Bilakis o zayıflığında icmâ edilmiş bir kişidir”⁶⁴⁶

⁶⁴⁰ Örneğin Zehebî, Ebû Hirâş'ı kimi tenkitlerinde objektif bulmaz ve müteşeddît olmakla eleştirir. Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/118, 128, 4/142, 200 vd. Zehebî'nin değerlendirmelerinde müteşeddît bulduğu diğer münekkitleri için bk. Zehebî, *Zikru men yu'temed kavluhu fi'l-cerh ve't-ta'dil*, 171, 172.

⁶⁴¹ Zehebî, *er-Ruvâtü's-sikât*, 29-31. İbn Main'e yöneltilen eleştirilerin, Oruçhan tarafından Zehebî'nin mezhep müdafaası veya taassubiyeti olarak değerlendirildiği görülür. Ancak Zehebî burada mezhep müdafaası veya taassubiyeti yapmamaktadır. Tam aksine Hanefî taassubiyeti ile hareket ettiğini düşündüğü için İbn Main'i tenkit etmektedir. Eleştirdiği bir yanlışa, Zehebî'nin kendisinin de düştüğünü iddia etmenin, en azından bu örnek üzerinden ispat edilmesinin zor olduğunu düşünmekteyiz. Zira mezkûr örnekte Zehebî, İbn Main'e yönelttiği tenkidi, kuru bir mezhep savunusu olarak değil öne sürdüğü deliller ve cerh-ta'dil hükümlerindeki bütüncül yaklaşıma vurgu yapmak suretiyle delillendirmektedir. Nitekim Zehebî, ilgili pasajda cumhurun taz'îf ettiğinin tevsiki veya ta'dil ettiğinin taz'îfi hususunda hükmün şâz olana göre değil cumhurun kanaatine göre verileceğine işaret etmektedir. Dolayısıyla Zehebî, İbn Main'i hem Hanefî taassubiyeti hem de şâz tenkitte bulunmak gibi iki haklı gerekçe ile eleştirmektedir. Bu sebeple, Şafîi olduğunu vurgulamak suretiyle Zehebî'nin yaptığı bu tenkidi mezhep taassubiyetine indirgemek isabetli olmayacaktır. Bk. Oruçhan, *Hadis Münekkitlerinin Güvenilirliği -Zehebî'nin Mizânü'l-i'tidâl'i Özelinde-*, 95.

⁶⁴² Karahan, *Hadis Ravilerinde Güvenilirlik*, 134.

⁶⁴³ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/266; Zehebî, *el-Mugnî fi'd-du'afâ*, 1/91; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 4/1075.

⁶⁴⁴ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/5.

⁶⁴⁵ İbnü'l-Cevzî'ye yaptığı tenkitler için bk. Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/16.

⁶⁴⁶ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 2/89; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 3/866.

sözleri ile tepki göstermesi, Zehebî'nin tenkitçideki tesahüle yaptığı bir itirazdır. Diğer bir ifadeyle, kendisinde neredeyse tüm münekkitlerin hem fikir olacağı ölçüde zayıflık bulunan Ziyâd gibi bir râvînin, yalnızca İbn Hibbân tarafından ta'dîl edilmiş olmasını Zehebî, kabul edilebilir bulmamaktadır.

İbrahim b. Cerîr'in (ö. 121/739 [?]), zabtı sebebiyle değil hadislerindeki inkitâ gerekçesi ile taz'îf edildiğine vurgu yapan Zehebî, onun sadûk olduğunu düşünmektedir.⁶⁴⁷ Zira ona göre, rivâyetlerinin tamamını etkilemeyecek bir nedenden ötürü, râvî hakkında küllî bir değerlendirmede bulunmak isabetli bir tutum olmayacaktır. Verilen örnekte olduğu gibi inkitâ sebebiyle, İbrahim'in tüm rivâyetlerini aynı kategoride değerlendirmek yerine, en azından muttasıl olanlarını itibar için kabul etmek daha isabetli bir yaklaşım olacaktır. İşte bu yaklaşım, Zehebî'nin, münekkitlerde aradığı, tenkitte objektif olma şartının bir göstergesidir.

Çalışmanın bu bölümünde, münekkitte bulunması gereken vasıflara dair Zehebî'nin uygulamaları üzerinden tespit edilen hususlar maddeler halinde sıralandı. Bundan sonraki kısımda ise mezkûr özellikleri hâiz âlimlerin, ricâl tenkit metodolojilerine göre tasnifine yer verilecektir. Zira bu tasnifin, Zehebî'nin ricâl sisteminde belirleyici bir fonksiyona sahip olduğunu düşünmekteyiz.

3.2. Zehebî'nin Münekkit Tasnifi

Yukarıda da belirtildiği üzere Zehebî, ricâl tenkidinde münekkit esaslı bir metodoloji benimsemekte, bunun teorik alt yapısını ise yaptığı münekkit tasnifi ile şekillendirmektedir. Zira o, hicri VIII. asırda yaşamış olması hasebiyle râvîleri ancak rivâyet ve münekkitler üzerinden tanıma imkanına sahipti. Fakat münekkitlerin aynı râvî hakkında dahi farklı hükümler verdikleri de bilinmektedir. Ancak haklarında ihtilaf bulunan râvîlerle ilgili cerh-ta'dîl verileri incelendiğinde söz konusu tenâkuzun çoğunlukla münekkitlerin ricâl tenkit usûllerindeki farklılıktan kaynaklandığı görülmektedir. Bu açıdan sahip olduğu kaynak zenginliği de dikkate alındığında Zehebî'nin, ilgili râvîlere dair serdedilen tüm görüşleri bir araya getirmek ve münekkitlerin usûllerini de göz önünde bulundurarak söz konusu ihtilafları çözmeye gayret ettiği anlaşılmaktadır. Bu sebeple Zehebî, kaleme aldığı eserlerde kendisinden önceki ricâl bilgisini aktarmanın yanı sıra zaman zaman münekkit

⁶⁴⁷ Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 3/367; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/25; Zehebî, *el-Mugnî fi'd-du'afâ*, 1/12.

eleştirisinde de bulunmakta ve onları yalnızca tabaka sistemine göre değil,⁶⁴⁸ ricâl yaklaşımlarına göre de tasnif eder. Ona göre münekkitleri, değerlendirmede bulundukları râvî sayısı ve hüküm vermedeki yaklaşımları açısından iki ana başlık altında kategorize etmek mümkündür.⁶⁴⁹ Bunlardan ilkinde, münekkitler tenkide tabi tuttukları râvî miktarına göre sınıflandırılırken ikincisinde, cerh-ta'dîl metotlarına göre taksim edilir. Diğer bir ifade ile Zehebî, ricâl ilminin doğuşundan gelişimine kadarki süreci de göz önünde bulundurarak münekkitleri önce uygulama daha sonra da usûl açısından değerlendirmektedir.

Zehebî'nin cerh-ta'dîl metodunun, mezkûr münekkit tasnifi bağlamında incelendiği bu bölümde, söz konusu sınıflandırmanın, pratikteki karşılığı konu edilecektir. Bu taksimattan her biri aşağıda müstakil birer başlık altında ele alınarak söz konusu tasnifin, Zehebî'nin cerh-ta'dîl metodunda ne anlama geldiği sorusu cevaplandırılmaya çalışılacaktır.

3.2.1. Değerlendirmede Bulunduğu Râvî Sayısı Açısından Münekkitler

Kendisinden önceki ricâl birikimini çeşitli açılardan inceleyen ve tasnif eden Zehebî'nin, görüşlerinden istifade ettiği münekkitleri değerlendirdiği ilk kategoride, tenkitçinin görüş beyan ettiği râvî sayısından hareketle bir sınıflandırmaya gittiği görülür. Zehebî'ye göre tenkit ettikleri râvî sayısına göre münekkitleri üç kategoride değerlendirmek mümkündür.

- 1- Râvîlerin çoğu hakkında değerlendirmesi bulunan münekkitler.
- 2- Birçok râvî hakkında değerlendirmesi bulunan münekkitler.
- 3- Yeri geldikçe değerlendirmede bulunan münekkitler.⁶⁵⁰

Ricâl tenkidinde başlangıçtan, sistematik cerh-ta'dîl faaliyetlerine kadar münekkitler tarafından benimsenen farklı metotların bir araya getirildiği anlaşılan bu tasnifte Zehebî, râvîlerin çoğu hakkında değerlendirmesi bulunan münekkitlere Yahya b. Maîn ve Ebû Hâtim er-Râzi'yi (ö. 277/890) örnek gösterir. Râvîlerin çoğu

⁶⁴⁸ Münekkitleri tabaka sistemine göre kategorize eden ilk âlimin İbn Ebî Hâtim olduğu ifade edilmektedir. Söz konusu uygulamayı hicrî VIII. asra kadar genişleten Zehebî ise görüşlerine itimat ettiği 715 münekkidi, 22 tabaka altında bir araya getirir. Bk. Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi Hicrî İlk İki Asır*, 116, 117; Zehebî, *Zikru men yu'temed kavluhu fi'l-cerh ve't-ta'dîl*, 171, 172.

⁶⁴⁹ Zehebî, *Zikru men yu'temed kavluhu fi'l-cerh ve't-ta'dîl*, 171; Ma'ruf, *ez-Zehebî ve menhecuhû fi kitâbihi Târîhi'l-İslâm*, 169.

⁶⁵⁰ Zehebî, *Zikru men yu'temed kavluhu fi'l-cerh ve't-ta'dîl*, 171.

hakkında olmasa da azımsanamayacak kısmı hakkında hüküm veren tenkitçiler kısmında ise Mâlik b. Enes (ö. 179/795) ve Şu'be b. Haccâc (ö. 160/776) isimlerini zikreder. Yeri geldikçe değerlendirme yapan münekkitler ise Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814) ve Şâfiî (ö. 204/820) gibi âlimlerdir.⁶⁵¹

Zehebî'nin, yaptığı bu taksimatla, cerh-ta'dîl geleneğinin gelişim seyrine dair de bilgi verdiğine değinilmelidir. Zira zikredilen isimlerin neredeyse tamamının, hicrî ilk iki asır ve hicrî III. asrın ilk yarısında (rivâyet asrında) yaşamış ve aynı zamanda, sistematik ricâl tenkidinin kurucuları arasından seçilmiş olması bunu desteklemektedir.⁶⁵² Yani Zehebî'nin, söz konusu tasnifin ilk kısmında, birebir gözlemlere dayalı râvî tenkidinde bulunan münekkitleri konu edindiğini söylemek de mümkündür.

3.2.2. Cerh-Ta'dîl Metodu Açısından Münekkitler

Zehebî'nin, değerlendirmede bulundukları râvî sayısına göre yaptığı ilk münekkit tasnifindeki her bir grubun alt başlığı olarak tasarladığı ve bize göre cerh-ta'dîl metodunda daha bariz etkiye sahip bu ikinci kategoride ayırt edici kıstas, münekkidin cerh-ta'dîl metodundaki tutumudur. Reddettiği kimi değerlendirmede münekkidin ricâl tenkit yaklaşımına vurgu yapması Zehebî'nin kendisine ulaşan râvî tenkitlerini kabul veya reddinde (tenkitte aradığı diğer şartlarla beraber) bu kıstasın doğrudan etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Bu sebeple ilk sınıflandırmanın aksine bu yeni kategorinin Zehebî'nin cerh-ta'dîl metodolojisinde etkili bir şablon ortaya koyduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Tenkit metodu açısından münekkitleri değerlendiren ilk âlimlerden birisi Ali b. el-Medîni'dir (ö. 234/848-49). Bu hususta Hatib el-Bağdâdî onun, “Yahyâ b. Sa'îd (ö. 198/813) ile Abdurrahman b. Mehdî (ö. 198/813-14), bir râvînin terki hususunda ittifak etseler, o râvîden rivâyette bulunmam. Ancak ihtilâf ederlerse Abdurrahman'ın sözüne göre hareket ederim. Çünkü (râvî tenkidinde) Abdurrahman daha dengeli/mu'tedil, Yahyâ ise müteşeddittir!”⁶⁵³ dediğini nakletmektedir.

⁶⁵¹ Zehebî, *Zikru men yu'temed kavluhu fi'l-cerh ve't-ta'dîl*, 171, 172.

⁶⁵² Zehebî, *Siyer*, 7/206; Ricâl ilminin kurucu alimleri için bk. Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi Hicrî İlk İki Asır*, 115-126, 131.

⁶⁵³ Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 11/512.

Bunun dışında kaynaklarda münekkitlerin ricâl tenkit yaklaşımı açısından kategorize edildiğine dair kapsamlı veri bulunmamaktadır. Bu sebeple münekkitleri, cerh-ta'dîl tutumlarına göre üç gruba ayıran ilk münekkidin, Zehebî olduğunu söylemek mümkün görünmektedir. Kendisinden sonraki âlimler tarafından da kabul edilen⁶⁵⁴ bu taksime göre tenkit uzmanları, müteşeddîd, mütesâhil ve mutedil şeklinde üç gruba ayrılır. Buna göre;

1- Müteşeddîd münekkitler kategorisinde, Yahya b. Maîn, Ebû Hâtim er-Râzî (ö. 277/890) ve Ebû İshâk el-Cûzcânî gibi âlimler,

2- Mütesâhil münekkitler kategorisinde, Tirmizî, Dârekutnî ve Hâkim gibi âlimler,

3- Mutedil münekkitler kategorisinde ise Ahmed b. Hanbel, Buhârî, Ebû Zür'a (ö. 264/878) ve İbn Adî gibi âlimler yer almaktadır.⁶⁵⁵

Zehebî'nin yapmış olduğu bu taksimatın çıkış noktası münekkitlerin râvî tenkit kıstaslarıdır. Her münekkit, râvîlerin adalet ve zabt vasfına ne derece haiz olduğuna kendi kıstasları muvazenesinde karar vermektedir. Bu sebeple münekkidin kişisel yaklaşımı, râvînin cerh-ta'dîl hükmünü doğrudan etkilemektedir. Yani aynı râvî, müteşeddîd bir münekkit nazarında zayıf veya hasen mertebesinde yer alırken, mutedil bir münekkit nezdinde sika kabul edilebilmektedir. Bu açıdan kendisi de mutedil münekkitler kategorisinde kabul edilen Zehebî'nin,⁶⁵⁶ münekkit temelli ricâl sistemini teşeddüt ve tesahûlden uzak mutedil bir düzleme inşa etmeye gayret ettiği görülmektedir. Ancak Zehebî, râvîlerin pek çoğunu doğrudan tanıma imkanına sahip olmadığı için hedeflediği bu mutedil çizgiye, yeri geldikçe sened veya metin tahlillerine başvurmakla birlikte ağırlıklı olarak önceki münekkitlere ait kaviller üzerinden ulaşmayı hedeflemektedir

Her ne kadar Zehebî, iki tenkitçinin zayıf bir râvîyi ta'dîl, sika bir râvîyi taz'îf etmede asla birleşmeyeceğini ifade etmiş olsa da münekkitlerin tenkit metotlarındaki

⁶⁵⁴ Sehâvî, *Fethü'l-mugîs bi-şerhi Elfiyyeti'l-hadîs li'l-İrâkî*, 4/359.

⁶⁵⁵ Zehebî, *Zikru men yu'temed kavluhu fi'l-cerh ve't-ta'dîl*, 171, 172; Zehebî, *el-Mûkiza*, 83; Konuya dair genel çerçeve için ayrıca bk. Veysel Özdemir, "Cerh-Ta'dîl İlminde Müteşeddîd ve Mütesâhil Âlimler ve Değerlendirmelerinden İstifâdede Dikkat Edilmesi Gereken Hususlar", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XII/24 (2014), 129-175; Abdülhasan Yahyâ ed-Dûhî, *În'ikâsü nazariyyeti't-tasnîf fi'l-cerh ve't-ta'dîl 'alâ't-türâsi'l-hadîsî* (Kum: Merkezü'l-Mustafâ el-Âlemî, 1437/2015), 137-181.

⁶⁵⁶ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/76; Özdemir, "Cerh-Ta'dîl İlminde Müteşeddîd ve Mütesâhil Âlimler ve Değerlendirmelerinden İstifâdede Dikkat Edilmesi Gereken Hususlar", 163.

farklılıklar sebebiyle bazı râvîler hakkında farklı hükümler verdikleri de bilinmektedir.⁶⁵⁷ Zehebî söz konusu ihtilafların kaynağını, tenkitçilerin cerh-ta'dîl yaklaşımlarında aramakta ve râvîlerle ilgili ortaya çıkan farklı sonuçların, metodolojik farklılıklardan kaynaklandığına işaret etmektedir.

Başka bir deyişle Zehebî'nin, söz konusu ihtilafın münekkitlerin rivâyetin kabulü için râvîlerde aradığı vasıflardaki farklılıktan kaynaklandığına dikkat çekerek mezkûr taksimi yaptığı anlaşılmaktadır. Netice itibarıyla, râvîdeki en ufak kusuru dahi cerh sebebi sayan münekkidin yaptığı tenkit ile ricâl tenkidinde tesahül derecesinde gevşeklik gösteren tenkitçinin verdiği hükümler arasında ihtilaf olması mümkündür. Bu sebeple Zehebî'nin, kendisine ulaşan cerh-ta'dîl verilerini yukarıda zikredilen münekkit tasnifi çerçevesinde yorumladığı görülür.

Şerif Hâtim el-Avnî, Zehebî'nin yapmış olduğu bu tasnifin, münekkitlere ait cerh-ta'dîl metodu ile ilgili değil, cerh-ta'dîl lafızları ile ilgili olduğunu düşünmektedir.⁶⁵⁸ Ona göre müteşeddîd-mutedil-mütesâhil diye vasıflanan şey, münekkidin tenkit metodu değil tenkitte kullandığı lafızlardır. el-Avnî'ye göre Zehebî'nin yaptığı tasnifte kullandığı “üslup” (نَفْس) kelimesi bunu ifade etmektedir. İddiasını desteklemek için verdiği örnekler incelendiğinde, bunların ikna edici olmadığı görülecektir. Zira, ona göre rivâyet hususunda sika olmayan bir râvînin, ضعیف denilmek yerine Tirmizî tarafından لَیْن sözü ile taz'îf edilmesi münekkitler arasındaki ihtilafın hakiki anlamda değil, sadece lafzî bir ihtilaf olduğuna işaret etmektedir.⁶⁵⁹

Oysa Zehebî yapmış olduğu tasnifle, el-Avnî'nin anladığı gibi lafzi bir ihtilaftan ziyade münekkitlerin tenkit metodundan kaynaklanabilecek hakiki ihtilaflara dikkat çekmektedir. Zira ona göre müteşeddîd bir tenkitçinin tevsikine sımsıkı sarılmak gerekirken, taz'îflerinde ise diğer münekkitlerin muvafakatı aranmalıdır.⁶⁶⁰ Eğer diğer münekkitler bu değerlendirmede onunla hemfikir değilse söz konusu taz'îf dikkate alınmamalıdır. Oysa verdiği örnek, el-Avnî'nin iddiasını

⁶⁵⁷ Zehebî, *el-Mûkiza*, 84. Zehebî'nin söz konusu kullanımla ne kastettiği âlimler tarafından çeşitli şekillerde yorumlanmıştır. Bunların kapsamlı bir özeti için bk. Leknevî, *Hadis Değerlendirme Kriterleri*, 241-245.

⁶⁵⁸ el-Avnî, *Şerhu Mûkizati 'z-Zehebî*, 241-249.

⁶⁵⁹ el-Avnî, *Şerhu Mûkizati 'z-Zehebî*, 247.

⁶⁶⁰ Zehebî, *Zikru men yu'temed kavluhu fi'l-cerh ve't-ta'dîl*, 171, 172.

desteklememektedir. Nitekim burada mütesahil kategoride değerlendirilen münekkitlerce taz'îf edilen bir râvî örnek gösterilmektedir ki Zehebî'ye göre bunda zaten problem bulunmamaktadır. Şöyle ki onun müteşeddîd münekkitlerden hareketle yaptığı formülasyon, mütesahil âlimler için düşünüldüğünde, diğerinin tam tersi bir durum ortaya çıkacaktır. Buna göre Zehebî'nin, mütesahil münekkidin taz'îflerine rahatlıkla itimat ederken, tevsikleri hususunda ise cumhur ulemanın muvafakatını şart koştuğu anlaşılabacaktır. Verilen örnekte ise tenkitlerinde tesahül bulunduğu belirtilen Tirmizî'nin, taz'îfi söz konusudur. Bu hususta Zehebî'nin herhangi bir ihtilafı zaten bulunmamaktadır. Bir sonraki başlıkta daha kapsamlı inceleneceği üzere Zehebî, mütesahil münekkitlerin taz'îflerini yüksek oranda kabul etmekte, ta'dîlleri hususunda ise temkinli hareket etmektedir.

Vermiş olduğu diğer örnek de el-Avnî'nin iddiasını desteklememektedir. Zira Ebû Hâtîm'in "sika" lafzını kullanmakta cimri davranarak pek çok sika râvîyi sadûk lafzıyla tanıtmaması ona göre münekkitteki teşeddüdünün lafzî manada olduğunu göstermektedir.⁶⁶¹ Oysa bu kullanım da Zehebî'nin yaptığı tasnifin lafızla ilgili olduğunu delillendirmez. Zira ona göre Ebû Hâtîm'in, tevsiki hak eden bir râvî hakkında sika yerine sadûk demesi problem teşkil etmemektedir. Zehebî'ye göre problem, Ebû Hâtîm'in teşeddüt vasfının bir sonucu olarak râvîleri taz'îf hususunda diğer münekkitlerden ayrılarak, şâz duruma düşmesidir.

Kısacası cerh-ta'dîl hükmünde ihtilaf olunmayan râvîler üzerinden konuya yaklaşmasının el-Avnî'yi yanılttığı anlaşılmaktadır. Oysa âlimlerin çoğu tevsik ettiği halde müteşeddîd bir münekkit tarafından taz'îf edilen râvîlerden hareketle konuyu değerlendirmiş olsaydı muhtemelen söz konusu yanılgıya düşmeyecekti. Zehebî'nin böyle durumlarda râvîyi, münekkidin müteşeddîd oluşuna vurgu yaparak müdafaa etmesi, yapılan tasnifteki teşeddüdün, lafzî değil hakiki manada bir teşeddüt olduğunu anımsatmaktadır. Öte yandan aynı râvî hakkında çoğunluk sika-sadûk gibi ta'dîl lafızları kullanırken, müteşeddîd bir münekkidin "zayıf" lafzını kullanması, Zehebî'nin tasnifinin, el-Avnî'nin düşündüğü gibi sadece ıstilahî bir sınıflandırma olmadığını gösterir.

Ancak verilen örneklerin münekkitlerin kullandığı lafız ve terminolojinin birbirinden farklılık arz ettiğini, tıpkı tenkit metodunda olduğu gibi tenkit terimleri

⁶⁶¹ el-Avnî, *Şerhu Mûkizati 'z-Zehebî*, 242.

için de mütesahil-müteşeddîd-mutedil gibi tasniflerin yapılabileceğini göstermesi açısından önem arz ettiği ifade edilmelidir.

3.3. Ricâl Tenkit Metodu Açısından Zehebî'nin Münekkît Eleştirisi

Çalışmanın bu kısmında bizzat Zehebî tarafından müteşeddîd, mutedil ve mütesâhil olarak vasıflanan münekkîtlere ait ricâl değerlendirmelerinin, Zehebî'nin cerh-ta'dîl metodundaki karşılığı konu edilecektir. Böylece, yukarıda verilen teorik tasnifin pratikteki yansımaları gözlemlenecektir. Konunun genişliğine binaen bu başlık altında yapılacak analizlerde, *Mîzânü'l-i'tidâl* esas alınacaktır. Elektronik tarama programı marifetiyle, Zehebî'nin belirlenen isimlere yaptığı tüm atıflar tespit edilip bunların ne kadarının tevsik ne kadarının taz'îf değerlendirmesi olduğu ve Zehebî'nin bunlardan ne kadarına mutabık kaldığı veya ihtilaf ettiği ifade edilecektir. Böylece söz konusu tasnifin, Zehebî'nin cerh-ta'dîl metodunda tam olarak nerede durduğunun tespiti hedeflenmektedir.

3.3.1. Müteşeddîd Münekkîtler

Münekkîtlerin cerh-ta'dîl metotlarına dair yaptığı tasnifte Zehebî'nin, üç ana yaklaşımdan bahsettiği ve bunlardan ilkinin hüküm vermede müteşeddîd münekkîtler olduğu belirtilmişti. Ona göre bu vasfı taşıyan münekkîtler, cerh konusunda müteşeddîd/katı, ta'dîl konusunda ise temkinli/sağlam olmakla maruftur. Zehebî müteşeddîd şeklinde vasıflandırdığı tenkitçilerin, bir râvî hakkında tevsik hükmü verdiğinde buna tereddütsüz itimat edilebileceğini, taz'îflerine ise temkinli yaklaşılması gerektiğini düşünmektedir. Zira rivâyet kabulünde katı kuralları olmakla bilinen bu münekkîtlerin, diğer âlimlerin kendilerine muvafakat etmediği taz'îflerinde, prensip edindikleri katı tenkit kıstasları sebebiyle hata etme ihtimalleri olabileceğine işaret etmektedir. Zehebî'ye göre râvînin taz'îfinde, diğer münekkîtler de hemfikirse bu gruptaki âlimlerin cerhleri kabul edilmeli, aksi hâlde tevakkuf edilmeli ve araştırılmalıdır. Zira ona göre böyle durumlarda “müfesser olmadıkça cerh makbul değildir” kuralı gereği, müteşeddîd münekkîdin yaptığı cerhi gerekçelendirmesi beklenmektedir.⁶⁶²

⁶⁶² Zehebî, *Zikru men yu'temed kavluhu fi'l-cerh ve't-ta'dîl*, 172.

Hakkında ihtilaf edilmiş râvîler incelendiğinde bunlardan bazılarındaki ihtilafın istilah veya metodoloji farklılığından kaynaklandığı görülmektedir. Örneğin bir münekkit kendisinden en az iki râvînin rivâyette bulunmadığı kimseleri meçhul diye isimlendirip rivâyetlerini zayıf kabul ederken diğeri aynı râvîden tek kişinin rivâyetini yeterli görebilmektedir. Yani bir münekkidin, râvîler için cerh sebebi saydığı vasıf, diğeri tarafından böyle addedilmemiş olabilmektedir. Pek çok râvînin nasibini aldığı bid'at ithamı da münekkitlerin ihtilaf ettikleri hususlar arasındadır. İşte tam da bu sebeple Zehebî'nin yaptığı taksimin önemli olduğunu düşünmekteyiz. Zira onun, ihtilaf noktalarını birleştirme veya en azından anlamlandırmaya dair kendisine bir şablon oluşturduğu ve hakkında farklı görüşler bulunan râvîlerin durumunu bu şablon yardımıyla değerlendirmeyi tercih ettiği anlaşılmaktadır. Buna göre müteşeddîd münekkitler, bir şahsı tevsik ettiğinde, onun sözüne sınıksız yapışılmalı, taz'îf ettiğinde ise kapsamlı bir araştırma yapılmadan ve diğeri münekkitlerin görüşleriyle karşılaştırılmadan râvî hakkında hüküm verilmemelidir. Bu ise Zehebî'nin ricâl eserlerinde sıklıkla tatbik ettiği tutumun teorik formudur. Şöyle ki; yapılacak karşılaştırma neticesinde eğer ortada bir muvafakat söz konusu ise yani ilgili râvî alanın uzmanlarından herhangi birisi tarafından tevsik edilmiyorsa, müteşeddîd âlimin cerhi doğrulanmış ve râvî taz'îf edilmiş olacaktır. Ancak böyle olmadığında yani söz konusu râvî, alanın uzmanı diğeri münekkit veya münekkitler tarafından tevsik edilirse, işte o zaman “müfesser olmadığı sürece cerh kabul edilmez kuralı” devreye sokulur ve müteşeddîd tenkitçinin cerhini gerekçelendirmesi beklenir. Müteşeddîd münekkit herhangi bir gerekçe beyan etmediğinde ise diğeri münekkitlerin görüşü esas alınarak râvînin ta'dîline hükmedilecektir. Elbette makul bir gerekçeye binaen yapılmış taz'îfler müteşeddîd münekkitten dahi olsa kabul edileceğine dair ihtilaf yoktur.

Bu teorik şablonun pratikteki yansımalarına dair Zehebî'nin verdiği şu örnek konunun daha net anlaşılmasına yardımcı olacak niteliktedir. Alanın uzmanı bir münekkidin tevsikine rağmen İbn Maîn'in sebebini açıklamaksızın yaptığı bir taz'îf, kabul edilmemeli ve râvî tevsik edilmelidir. Ancak bu dahi hadisin sıhhatine gölge düşüreceğinden, Zehebî'ye göre râvînin cerh-ta'dîl durumunda ihtilaf yaşanan böyle

durumlarda, rivâyet ettiği hadislerin sıhhati hususunda tevakkuf edilmeli ve bu rivâyetlerin dereceleri hasen derecesine yakın kabul edilmelidir.⁶⁶³

Zehebî muhtasar hadis usûlü risâlesi *el-Mûkiza*'da cerh konusunda müteşeddîd münekkittlere örnek kabilinden, Yahya b. Said el-Kattân, Yahya b. Maîn, Ebû Hâtîm er-Râzî, İbn Hiraş'ın ismini zikretmektedir.⁶⁶⁴ Öte yandan onun ricâl eserlerinde de kimi değerlendirmelerinden ötürü münekkittleri sert tutumlu olmakla tenkit ettiği görülmektedir. Ebû İshak el-Cûzcânî, Nesâî, Ukaylî, İbn Ebî Hâtîm, İbn Hibbân, Ebu'l-Feth el-Ezdî ve Dârekutnî gibi tenkitçiler bunlardan bazılarıdır.

Çalışmanın bu kısmında, Zehebî'nin müteşeddîd olduğuna vurgu yaptığı münekkittlerin ricâl değerlendirmelerine karşı tutumu konu edilecektir. Böylece onlardan gelen râvî tenkidine dair nakiller üzerinden, Zehebî'nin teorik ve pratik arasında nasıl bir denge kurduğu veya ortaya koyduğu ölçünün, onun cerh-ta'dîl kanaatlerine nasıl yansıdığı gözlemlenmeye çalışılacaktır.

3.3.1.1. Şu'be b. el-Haccâc

Ebû Bistâm Şu'be b. el-Haccâc b. el-Verd el-Ezdî el-Basrî, Zehebî'ye göre hicrî 80 veya 82; Hatîb'e göre ise hicrî 83 yılında Vâsıt'ta doğdu. Gençlik yıllarını burada geçiren Şu'be'nin hicrî 110 yılından önce Basra'ya taşındığı bilinmektedir. Mekke, Medine, Bağdat ve Kûfe gibi zamanının önemli ilim merkezlerine rihleler yapan Şu'be, Basra başta olmak üzere Irak ve Hicâz bölgesinin önemli muhaddislerinden hadis rivâyet etti. Sistematiik ricâl ilminin kurucu isimlerinden kabul edilen Şu'be, hicrî 160 (776) yılında Basra'da vefat etmiştir.⁶⁶⁵

Zehebî, Şu'be'den gelen rivâyetleri değerlendirirken kimi yerde onun sıkı tutumuna vurgu yapar ve ricâl hususundaki otoritesine dikkat çeker. Aynı zamanda onu müteşeddîd münekkittler kategorisinde değerlendirir. Zehebî'nin müteşeddîd münekkittlerden nakledilen râvî tenkitlerine karşı yaklaşımını resmedebilmek ve bu

⁶⁶³ Zehebî, *Zikru men yu'temed kavluhu fi'l-cerh ve't-ta'dîl*, 172. Hasen hadisin tanımı ve konuya dair kapsamlı değerlendirme için bk. İbnü's-Salâh, *Mukaddimetü İbni's-Salâh*, 26-33; Zehebî, *el-Mûkiza*, 26-33; Gümüş, *Hadis Usulünün Gelişimi*, 49-75.

⁶⁶⁴ Zehebî, *el-Mûkiza*, 83.

⁶⁶⁵ Şu'be'nin hayatına dair verilen bilgiler için bk. Ebû'l-Hasan Ali b. Ca'd b. Ubeyd el-Cevherî Ali İbnü'l-Ca'd, *Müsnedü İbnü'l-Ca'd* (Beyrut: Müessesetü Nâdir, 1410/1990), 18; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 10/353; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 4/71; Zehebî, *Siyer*, 202-203; Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi Hicrî İlk İki Asır*, 127-136; İbrahim Hatiboğlu, "Şu'be b. Haccâc", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 39/224, 225.

husustaki metodunu ortaya koyabilmek için *Mîzân*'da, Şu'be'ye yaptığı tüm atıflar tespit edilmiştir.⁶⁶⁶ İncelenen bu örneklerden elde edilen çıktılardan bazılarına belli kategoriler halinde aşağıda değinilecektir.

Şu'be'nin kendisinden rivâyette bulunmasının, kendisi için güven alameti sayıldığı râvî gruplarından ilki çeşitli kusurlar sebebiyle eleştirilmiş olmasına rağmen "sadûk" derecesinde de olsa ta'dîli hak eden râvîlerdir. Zira Zehebî'ye göre Şu'be, rivâyette bulunma hususunda son derece seçici olmanın yanı sıra, ricâl ilminde de otorite bir isimdir. Hâl böyle olunca Zehebî'nin, Şu'be'nin rivâyette bulunmasını, râvîler için ta'dîl alameti kabul ettiği anlaşılmaktadır. Örneğin, günümüzde alzheimer diye bilinen unutkanlık hastalığı (ihtilat) sebebiyle özellikle yaşlılık döneminde hadislerini unuttuğu için tenkit edilen Süheyl b. Ebî Salih (ö. 101/719), Zehebî tarafından ta'dîl edilmektedir.⁶⁶⁷ Gerekçe olarak ise Şu'be ve hocası Mâlik'in ondan rivâyette bulunmuş olmasına işaret edildiği görülmektedir.⁶⁶⁸

Aynı kategoride ele alınabilecek, Yezid b. Ebî Ziyâd'ın (ö. 136/753) cerh-ta'dîl hükmü de ihtilaflıdır. Münekkittler tarafından sûû'l-hıfz ile tenkit edildiği görülen Yezid'in, bu yönüne işaret edilmesine rağmen Zehebî tarafından taz'if edilmediği anlaşılmaktadır.⁶⁶⁹ Nitekim onun, Yezid hakkında söylediği, "Nakdi'r-ricâl hususundaki üstünlüğüne rağmen Şu'be ondan hadis rivâyet etti"⁶⁷⁰ sözünün bir nevi tezkiye anlamına geldiği anlaşılmaktadır. Sonraki münekkittler tarafından da cumhur ulemanın taz'ifine rağmen, Yezid'in metruk olmadığı⁶⁷¹ görüşünün dile getirilmesi, Zehebî'nin kendisinden sonraki münekkittlere etkisini gösteren önemli bir husus olarak ayrıca dikkat çekidir. Ancak, Yezîd yalnızca Şu'be'nin değil Buhârî'nin de makrûnen rivâyette bulunduğu bir râvîdir. Zehebî'nin ona duyduğu güvende, bunun etkili olabileceği de ifade edilmelidir.

⁶⁶⁶ Dijital tarama programı, Mektebetü's-Şamile aracılığıyla Zehebî'nin Şu'be'ye toplam 442 atıf yaptığı tespit edildi. Bunların pek çoğunda Şu'be'nin hocaları ve öğrencilerine ait biyografilerde rastlanılması, Şu'be'nin otoritesinin de bir göstergesi kabul edilmelidir. Zira Zehebî, Şu'be'nin rivâyette bulunmasını ilgili râvî için tevsik alameti kabul etmektedir.

⁶⁶⁷ Râvîlerin hafıza problemleri ve bunun sebep olduğu sonuçlara dair kapsamlı bilgi için bk. Kaya, *Hadis Usulünde İhtilat*.

⁶⁶⁸ Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 2/243; Zehebî, *Zikru esmâ'i men tüküllime fih*, 96.

⁶⁶⁹ Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 4/423; ayrıca bk. Zehebî, *Siyer*, 6/129-133.

⁶⁷⁰ Zehebî, *Siyer*, 6/129.

⁶⁷¹ İbn Hacer el-Askalânî, *Fethü'l-Bârî bi-Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, 1/459.

Şu‘be’nin otoritesi ile güven kazanan bir diğer grup ise meçhul râvîlerdir. Çokça örneği bulunan bu hususa verilecek birkaç misal meseleyi vuzuha kavuşturmak için kâfi gelecektir. Mesela Zehebî, Ebu’l-Hasen (ö. ?) isimli meçhul râvî hakkında, “Şu‘be gibi ricâl hususunda seçici bir âlim ondan hadis rivâyet etmiştir.”⁶⁷² beyanını, adı geçen râvîdeki meçhûliyet sebebiyle oluşan zayıflığı gidermek amacıyla yaptığı anlaşılmaktadır. Ebû Seleme el-Vâsitî,⁶⁷³ Haccâc b. Haccâc el-Eslemî⁶⁷⁴ ve Abdü’l-Ekram⁶⁷⁵ da aynı şekilde meçhul olmaları sebebiyle zayıf addedilen ancak Şu‘be’nin kendilerinden rivâyette bulunduğu özellikle vurgu yapılan isimlerdendir. Bununla kastedilenin ise ifade edildiği üzere Şu‘be gibi râvî tenkidinde müteşeddîd bir münekkîdîn rivâyette bulunmasının, râvîler için güven alameti sayıldığı söylenmelidir. Abdü’l-Ekram hakkında söylediği “[O Mechulü’l-hâl olup cerh-ta‘dîl] durumu bilinmemekte [ancak] Şu‘be’nin hocaları soylu, [seçkin kimselerdir.]”⁶⁷⁶ sözü de benzer ifadelerin Zehebî tarafından râvîlerin ta‘diline gerekçe olarak söylendiğini desteklemektedir.

Şu‘be’nin hocalarına olan güveni sık sık tekrarlayan Zehebî, Ca‘de isimli, kim olduğu bilinmeyen meçhul bir râvîye ait biyografide, “Şu‘be’nin bütün hocaları soylu (üst düzey) kimselerdir.”⁶⁷⁷ sözleriyle külli bir tevsikte bulunurken; Ebu’d-Dahhâk örneğinde ise “Şu‘be ondan rivâyette bulundu, meçhul lakin onun hocaları soylu (üst düzey) kimselerdir.”⁶⁷⁸ sözü ile Şu‘be’nin bilmediği veya cerh-ta‘dîl durumu hakkında emin olmadığı kimselerden rivâyette bulunmama özelliğine vurgu yapıldığı görülmektedir. Bu güvenin dikkat çeken bir diğer örneği ise ‘Âsım b. Amr’dır. Zira o Buhârî’nin *ed-Duâfâ*’sında zikredilmiş olmasına rağmen Zehebî tarafından “Şu‘be’nin kadîm hocalarındandır.”⁶⁷⁹ cümlesi ile tezkiye edilmiştir. Öte yandan İbn Hibbân tarafından eleştirilen Yahya b. Meymûn’u ta‘dîlinde ise “Şu‘be gibisi ondan rivâyette bulunuyor” cümlesiyle, Şu‘be’nin rivâyetini Yahya için yeterli

⁶⁷² Zehebî, *Mizânü’l-i’tidâl*, 5/414.

⁶⁷³ Zehebî, *Mizânü’l-i’tidâl*, 4/533; İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü’l-mizân*, 9/83.

⁶⁷⁴ Zehebî, *Mizânü’l-i’tidâl*, 1/461.

⁶⁷⁵ Zehebî, *Mizânü’l-i’tidâl*, 2/532.

⁶⁷⁶ Zehebî, *Mizânü’l-i’tidâl*, 2/532.

⁶⁷⁷ Zehebî, *Mizânü’l-i’tidâl*, 1/399; Zehebî, *Dîvânü’d-du‘afâ*, 63.

⁶⁷⁸ Zehebî, *Mizânü’l-i’tidâl*, 4/540. Mezkûr râvînin *el-Mugnî*’deki biyografisinde kullandığı “Şu‘be ondan rivâyette bulundu. Kim olduğu bilinmiyor (meçhul) ancak Şu‘be rivâyet (edeceği râvîleri tercih) hususunda müteannittir (katı tutumludur)” ifadesi de Zehebî’nin Şu‘be’nin hocalarına duymuş olduğu güveni gösteren bir diğer örnektir. Zehebî, *el-Mugnî fi’d-du‘afâ*, 2/792.

⁶⁷⁹ Zehebî, *Mizânü’l-i’tidâl*, 2/356.

görmektedir.⁶⁸⁰ İbrahim b. el-‘Alâ’nın Şu‘be tarafından taz‘îf edildiğine dair aktardığı zayıf bir görüş sonrası kullandığı “Tam aksine Şu‘be onu tashih ediyor ve ondan rivâyette bulunuyor”⁶⁸¹ sözü de onun hocalarına duyulan güvenin göstergesidir.

Buna mukabil konunun istisnaları da yok değildir. Örneğin, Hamza ed-Dabbî, Şu‘be’nin hocası diye tavsif edilmesine rağmen, yukarıda zikredilen diğer hocalara duyulan ve genelleme yapılan güven dairesine dâhil edilmeyerek, zayıflar zümresinden addedilmiştir.⁶⁸² Oysa yukarıda bütün hocaları diye genel bir güvenden bahsedilmişti. Belki de istisnalar kaideyi bozmayacak nitelikte olduğundan Zehebî, böyle şümulü bir değerlendirme yapmakta herhangi bir beis görmedi. Nitekim kendisinden sadece Şu‘be’nin rivâyette bulunması Hâdîr b. el-Muhâcir için yeterli olmamış ve ilgili eserlerde Şu‘be’nin meçhul bir hocası olarak zikredilmiştir.⁶⁸³ Lakin sadece Şu‘be’nin rivâyette bulunduğu Habîb b. ez-Zübeyr örneğinde ise ek bir delil ile râvînin tevsik edildiği görülmektedir.⁶⁸⁴

Şu‘be’nin hocalarına duyulan güvenin tüm münekkitler için geçerli olmadığını gösterir bir diğer isim ise Hâlid b. Ebî Kerime’dir (ö. 141/759 [?]). Nitekim o Ahmed b. Hanbel ve Ebû Davud tarafından ta‘dîl edilmiş olmakla birlikte Ebû Hâtîm ve İbn Maîn tarafından taz‘îf edilmektedir.⁶⁸⁵ Ancak Zehebî’nin, râvî tenkidi açısından müteşeddîd olarak vasıflandırdığı münekkitlerin görüşleri hususundaki temkinli yaklaşımı ve *Târîhu’l-İslâm*’da Hâlid hakkında yalnızca Ahmed b. Hanbel’in tevsikini aktarması göz önünde bulundurulduğunda, Zehebî’nin Hâlid b. Ebî Kerime hakkındaki tercihini tevsik yönünde kullandığını söylemek mümkün görünmektedir.⁶⁸⁶

Şu‘be’nin bazı hocalarının zayıflığına ise Zehebî’nin bizzat kendisi işaret etmekte ve onları taz‘îf etmektedir.⁶⁸⁷ Bunlar da bahsi geçen istisnalar cümlesinden

⁶⁸⁰ Zehebî, *Mizânü’l-i’tidâl*, 4/411; ayrıca bk. Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, 3/752.

⁶⁸¹ Zehebî, *Mizânü’l-i’tidâl*, 1/49.

⁶⁸² Zehebî, *Mizânü’l-i’tidâl*, 1/609; ayrıca bk. İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü’l-mizân*, 3/292.

⁶⁸³ Zehebî, *Mizânü’l-i’tidâl*, 1/447.

⁶⁸⁴ Zehebî, *Mizânü’l-i’tidâl*, 1/454, 455; Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, 3/394.

⁶⁸⁵ Zehebî, *Mizânü’l-i’tidâl*, 1/639.

⁶⁸⁶ Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, 3/855.

⁶⁸⁷ Şu‘be’nin zayıf hocalarından Zeyd b. el-Havârî ve Saîd b. el-Merzubân, Süleyman b. Yesîr, Musa b. Ubeyde için bk. Zehebî, *Mizânü’l-i’tidâl*, 2/102, 158, 228, 4/213. Şu‘be’nin en zayıf hocalarından

kabul edilecektir. Ancak bu istisnalara rağmen, Şu‘be’nin hocalarına karşı duyulan güvenin son derece yüksek olduğu yinelenmelidir. Her ne kadar istisnaları mevcutsa da aksi bir delil veya değerlendirme olmadığı sürece onun rivâyeti, söz konusu râvîye güven duyulmasına sebep olmaktadır. Belki de sırf bu sebeple Zehebî’nin, ona duyulan bu güvenin araştırmacıları hataya sevk etmemesi için Yezid b. Süfyan’ın biyografisinde “[Önceleri] Şu‘be ondan rivâyette bulundu [ancak] daha sora onu terk etti.”⁶⁸⁸ açıklamasını yapma ihtiyacı duyduğu görülmektedir. Zira onun taz‘ifine dair değerlendirmeleri görmeden sırf Şu‘be’nin ondan rivâyette bulunmasını esas alarak Yezid hakkında ta‘dîl hükmü verilebileceği endişesinin Zehebî’yi, Şu‘be’nin Yezid’den rivâyetleri olsa da daha sonra onu terk ettiği bilgisini, biyografinin hemen başında zikretmeye sevk ettiği anlaşılmaktadır.

Haklarındaki genel güvenin istisnaları kabilinden Şu‘be’nin bazı zayıf hocalarının da bulunduğu yukarıda işaret edildi. Bunun yanı sıra Zehebî’nin kimi yerde bizzat Şu‘be’nin görüşlerini de tenkit ettiği görülmektedir. Örneğin; Sıffin ve Cemel vakalarına dâhil olan Ehl-i Bedir’in sayılarıyla ilgili bir tartışmada Şu‘be, İbrahim b. Osman’a itiraz etmektedir. Şöyle ki Sıffin’e katılan Bedir Ehli’nin sayısına dair Hakem’den aktardığı rivâyete göre, Sıffin Savaşı’na, Bedir Ehli’nden 70 kişi katıldığı iddia edilmektedir. Şu‘be ise sert bir çıkış yaparak bu bilginin yalan olduğunu zira bu konuda Hakem ile müzakere ettiklerini ve ona “Bedir Ehli’ni tek tek saydığını, bunlardan Huzeyme hariç tek bir Ehl-i Bedir’in dahi bu savaşlarda yer almadığı” cevabını verdiğini aktararak mezkûr iddiaya karşı çıktığı nakledilmektedir. Şu‘be’nin konuya dair yaptığı itirazı isabetli bulmayan Zehebî ise “Ben derim ki; bu şaşılacak bir şeydir. Zira Ali, Bedir’de bulunmadı mı? Ammâr Bedir’de bulunmadı mı?”⁶⁸⁹ diyerek Şu‘be’den farklı düşündüğünü ifade etmiştir. İbn Teymiyye’ye ait *el-Münteka min Minhaci'l-İ’tidâl*’in muhtasarında ise Zehebî’nin, Şu‘be’nin bu sözündeki maksadının, Bedir Ehli’nden çok az kimsenin Sıffin’e katıldığını vurgulamak olduğu, yorumunu yaparak konuya açıklık getirmeye çalıştığı

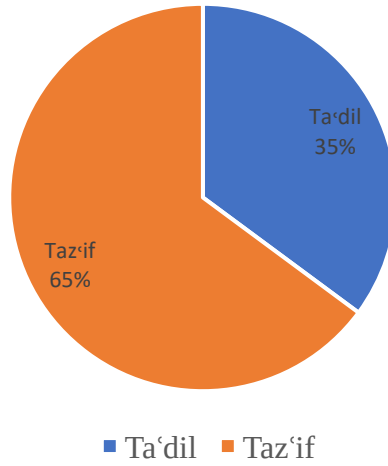
birisi olarak tanıtılan Muhammed b. Ubeydullah ve en vehim sahibi olarak zikredilen Abdu’l-Gaffâr b. el-Kâsım için bk. Zehebî, *Târihu’l-İslâm*, 4/207, 442.

⁶⁸⁸ Zehebî, *Mizânü’l-i’tidâl*, 4/426.

⁶⁸⁹ Zehebî, *Târihu’l-İslâm*, 4/560; Zehebî, *Mizânü’l-i’tidâl*, 1/47; Zehebî, *Siyer*, 7/221.

görülmektedir.⁶⁹⁰ Zehebî'nin Şu'be'den farklı hüküm verdiği Hişâm b. Hisan örneğinde ise söz konusu taz'ifi, bir hata veya sürçme olarak değerlendirdiği ve Şu'be'nin de bir insan olarak hata payının olabileceğini ifade etmesi, Zehebî'nin Şu'be'ye olan itimadının farklı bir örneği olarak zikredilmelidir.⁶⁹¹

Buraya kadar verilen misallerde, Şu'be'nin bir râvîden rivâyette bulunmasının, Zehebî tarafından ilgili râvî hakkında bir güven alameti olarak değerlendirildiğine dair örneklerle yer verildi. Şimdi ise Şu'be'ye ait cerh-ta'dîllerin, Zehebî'deki yansımaları incelenecektir. *Mizânü'l-i'tidâl*'de Şu'be'ye ait olduğu belirtilen 37 ricâl değerlendirmesi bulunmaktadır. Bunlardan 13'ü ta'dîl, geri kalan 24'ü ise taz'îf içermektedir. Söz konusu değerlendirmelerin yüzdelik dağılımı ise grafiklerde görüldüğü gibidir.

Şekil 6. Şu'be'nin yaptığı değerlendirmelerin oransal dağılımı

Çıkan sonuçlardan anlaşılabacağı üzere Şu'be'den gelen kavillerin %65 gibi büyük bir oranını taz'îfler oluşturmaktadır. Ancak elimizdeki görüşlerin onun kavillerinin tamamı olmadığı unutulmamalıdır. Zira Turhan, Şu'be'ye ait 141 değerlendirme olduğuna işaret etmektedir.⁶⁹² Kaldı ki, bu sayının da Şu'be'nin

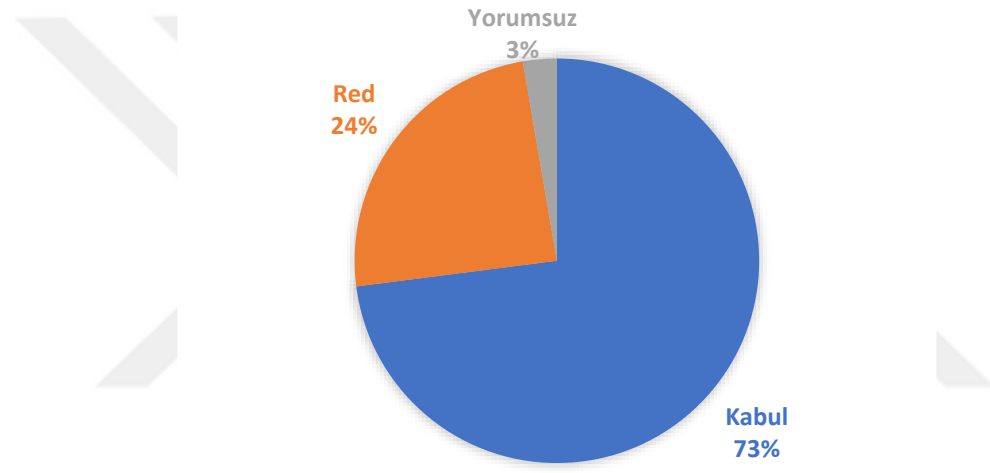
⁶⁹⁰ Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b Abdülhalim İbn Teymiyye - Ebu Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, *el-Müntekâ min minhâci'l-i'tidâl fî nakzi kelâmi ehli'r-rufz ve 'l-i'tizâl* (Dımaşk: Mektebetu Dâri'l-Beyân, 1373/1954), 404.

⁶⁹¹ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 4/296.

⁶⁹² Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi Hicrî İlk İki Asır*, 519-538.

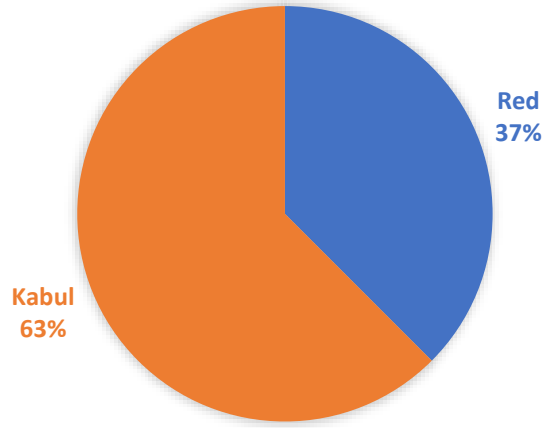
günümüze ulaşan cerh-ta'dîlleri olduğu unutulmamalıdır. Bu sebeple yapılacak yorumların elimizdeki verilerden hareketle yapıldığı belirtilmelidir.

Şu'be'den gelen nakillerin %65'inin taz'îf içerikli olması ile onun müteşeddîd münekkitler kategorisinde zikredilmesi arasında doğrudan bir bağ kurmak zor görünmektedir. Zira Şu'be'nin yaşadığı dönemdeki ricâl geleneği gereği, sorunsuz râvîleri zikretmeye gerek duymadan çoğunlukla zayıf râvîler hakkında öğrencilerini bilgilendirmiş olması da ihtimal dâhilindedir. Bu sebeple müteşeddîd bir münekkidin cerh-ta'dîllerinin, Zehebî'nin ricâl sistemindeki karşılığını görebilmek için daha farklı araştırmalar yapılması gerekmektedir.

Şekil 7. Zehebî'nin, Şu'be'den gelen değerlendirmelere yaklaşımı

Verilen grafikte de gösterildiği üzere 37 değerlendirmeden 9 tanesinde yani %24'ünde Zehebî'nin Şu'be'ye katılmadığı görülmektedir. Mutabık kalınmayan bu dokuz değerlendirmenin tamamı Şu'be'nin taz'îfleridir. Yani Zehebî ondan gelen 24 taz'îf görüşünden 15 tanesini kabul etmekte ancak 9 tanesinde ise onu isabetli bulmamaktadır. Taz'îfler konusunda Şu'be'ye %37 gibi yüksek bir oranda ihtilaf etmiş olması Zehebî'nin, müteşeddîd münekkitlerin taz'îfleri hususundaki temkinli tutumunun bir göstergesidir. Şu'be'den gelen taz'îflerin Zehebî tarafından kabul/red sayısı ve oranları aşağıdaki tablolarda daha açık görülmektedir.

Şekil 8. Zehebî'nin Şu'be'den gelen taz'îfleri kabul/red oranı

Zehebî'nin münekkit tasnifi ile cerh-ta'dîl yaklaşımı arasındaki bağı görebilmek için incelenmesi gereken bir diğer husus ise onun Şu'be'den gelen ta'dîllere karşı nasıl bir tutum sergilediğidir. Zira girişte ifade edildiği üzere Zehebî, müteşeddîd diye tanımladığı bu gruptaki münekkitlerin, ta'dîl hususunda temkinli olduklarını ve bu sebeple onların ta'dîl ettiği bir râvînin diğer münekkitlerce taz'îfinin isabetli olmadığını düşünmektedir. Binaenaleyh Zehebî'nin, Şu'be'den gelen tezkiyelere yaklaşımı incelendiğinde bunu doğrulayacak bir tablonun varlığı dikkat çekmektedir. Zira Şu'be'den gelen ta'dîllerin tamamının, Zehebî tarafından da kabul edilmiş olduğu görülmektedir. Bu da Zehebî'nin, münekkit tasnifi ile kastettiği düşünülen genel prensibine uygun hareket ettiğini destekleyen diğer bir husustur. Şöyle ki Zehebî, yaptığı tansifte müteşeddîd kategorisindeki münekkitleri râvîleri taz'îf hususunda şiddetli, ta'dîlde ise olabildiğince titiz olmakla tavsif etmekte ve bu sebeple onlardan gelen ta'dîllere rahatlıkla itimat edilebileceğini düşünmektedir.

Ancak Kays b. Rebi' el-Esedî (ö. 160'tan sonra) örneğinde görülen bir durum Şu'be'nin bazı ta'dîllerinin münekkitlerce farklı yorumlandığını da ortaya koymaktadır. Zira Şu'be tarafından ta'dîl edildiği (senâ edildiği, övüldüğü) ifade edilen Kays, münekkitlerin pek çoğu tarafından sui'l-hıfz ile tenkit edilmektedir. Aynı kusura işaret ettiği Kays'ın سیئ الحفظ sözleri ile tanıtması, Şu'be'nin ta'dîlinin Zehebî'de de kabul görmediğinin göstergesidir. Öte yandan Şu'be gibi

otorite bir münekkidin tek kaldığı ta'dîli ise muhtemelen şâz kategorisinde değerlendirerek kendi sistemi içerisinde tutumlu bir yol izlediği ifade edilmelidir.⁶⁹³

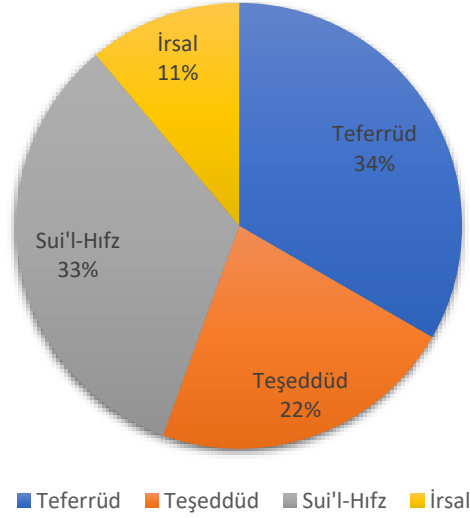
Zehebî'nin, Şu'be'den aktardığı 13 tadilden 12'sinde ona mutabık kaldığı, sadece bir tanesinde görüş beyan etmediği görülmektedir. Saîd b. Bişr'e ait bu biyografide Zehebî kendi düşüncesini doğrudan söylemek yerine münekkitlerden gelen kavilleri aktarmakla yetinmektedir. Şu'be'nin ta'dîlinin reddini gerektirecek bir cerh ifadesi de zikretmemesinden hareketle Zehebî'nin bu değerlendirmede de Şu'be ile hem fikir olduğu anlaşılmaktadır. Diğer bir ifadeyle Şu'be'ye herhangi bir itirazda bulunmamasından hareketle Zehebî'nin de onu ta'dîl ettiği söylenebilir. Zira bahsi geçen metodu bunu gerektirmektedir. Hatta genel bir çerçeve çizmek gerekirse, Zehebî'nin doğrudan görüş beyan etmediği biyografilerde râvî ile ilgili kanaati hakkında, değerlendirmesini aktardığı münekkitlerin mezkûr tasnifteki konumuna göre, yorum yapılabileceği düşünülmektedir. Şöyle ki Zehebî'nin doğrudan kanaat beyan etmediği bir râvî, müteşeddîd münekkitler tarafından ta'dîl edilmişse Zehebî bu ta'dîli kabul etmekte ve diğer münekkitlerden gelen herhangi bir mübhem cerhi ise muteber bulmamaktadır. Bu kanaatimiz ileride yapılacak diğer analizlerle doğrulanmaya çalışılacaktır.

Zehebî'nin, Şu'be ile hemfikir olduğu 15 taz'îf incelendiğinde, münekkidin cerh konusunda teferrüd etmediği dikkat çekmektedir. Yani en az birkaç münekkidin de Şu'be gibi söz konusu râvîleri cerh ettiği görülmektedir. Öte yandan, reddettiği taz'îflerde Şu'be'nin tek kalması, Zehebî'nin müteşeddîd münekkitlerin taz'îfleri ile ilgili prensibine uygun hareket ettiğini doğrulamaktadır. Yani müteşeddîd münekkitlerin taz'îflerinde diğer münekkitler de hem fikirse, Zehebî bu cerhleri kabul etmekte, aksi halde teşeddüd sahibi alimin, taz'îfî şâz kabul edilmekte ve râvî cerh edilmemektedir.

Burada değinilmesi gereken son bir husus da Zehebî'nin, Şu'be'den gelen bu taz'îfleri neden kabul etmediği meselesidir. Zira Zehebî'nin, Şu'be'den gelen taz'îflerin kabulü için diğer münekkitlerin ona muvafakatini şart koştuğu ifade edildi. Ancak reddettiği taz'îflere bakıldığında ise tek sebebin teşeddüd olmadığı

⁶⁹³ Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 3/393; Zehebî, *Siyer*, 8/41; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 4/482; İbn Adî, *el-Kâmil*, 7/157; Söz konusu ihtilafın Şu'be'nin Kays'ı hafıza probleminden önce tanıdığı olmasından kaynaklandığına dair geniş açıklama için bk. Kurt, *Hicrî Dördüncü Asır Ricâl Tenkidinin Mukayeseli İncelenmesi*, 125-127.

görülmektedir. Aşağıdaki grafikler Zehebî'nin, Şu'be'den gelen 9 taz'îfin ret gerekçesini ve oranlarını göstermektedir.

Şekil 9. Zehebî'nin Şu'be'den gelen taz'îfleri ret gerekçesi

Zehebî, Şu'be'den nakledilen 9 taz'ifte onu isabetli bulmamaktadır. Şu'be, bahsi geçen dokuz râvîden yedisini, teferrüd, sui'l-hıfz veya irsal gibi ta'n gerekçelerinden birisi sebebiyle cerh etmektedir. Zehebî bu tenkitlerde Şu'be'ye katılmakla birlikte bunların mezkûr râvîlerin cerhini gerektirip gerektirmemesi hususunda ondan farklı düşünmekte ve itham edilen tenkitlerin ilgili râvîleri yaralamayacağı düşüncesindedir. Öte yandan Şu'be'nin taz'if ettiği iki râvî ile ilgili ise doğrudan teşeddüt vurgusu yaptığı görülür. Zehebî'ye göre bu iki râvî, taz'if sebebi sayılmayacak basit kusurlar sebebiyle cerh edilmiş yani Şu'be cerh hususunda şiddetli davranmıştır. Diğer bir ifadeyle Şu'be'nin, çeşitli gerekçelerle yaptığı bazı cerhlerin, münekkidin tenkitlerindeki sert tutumu gerekçesiyle Zehebî tarafından reddedildiği anlaşılmaktadır.⁶⁹⁴

3.3.1.2. Yahya b. Maîn

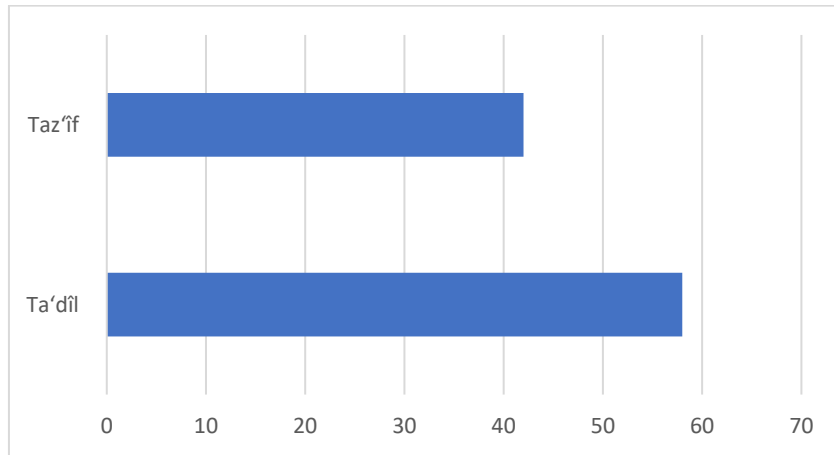
Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Maîn b. Avn el-Mürrî el-Bağdâdî'nin, hicrî 158'de (775) Bağdat'da doğduğu, on sekiz yaşında Kûfe'ye, sonrasında ise Basra, Mekke ve

⁶⁹⁴ Bk. Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi Hicrî İlk İki Asır*, 160, 163.

Medine başta olmak üzere Horasan, Yemen, Rey, Vâsıt, Harran, Mısır, Şam gibi pek çok şehre ilim yolculukları yaptı. Devrin en önemli hocalarından ilim tahsil eden ve çok sayıda öğrenci yetiştiren Yahyâ b. Maîn, hicri 233 (848) yılında Medine’de vefat etti. İbn Maîn’in, kendisine sorulan sorulara verdiği cevaplar ve ders notları, talebeleri tarafından bir araya getirilerek günümüze ulaşmıştır.⁶⁹⁵

Yahya b. Maîn’in, Zehebî’nin kendisine çok sık atıf yaptığı tenkitçilerdendir. Onu, çoğu râvî hakkında değerlendirmede bulunan, müteşeddîd münekkîtler kategorisinde zikreder. Zehebî’ye göre İbn Maîn’in de içerisinde bulunduğu böyle münekkîtler bir râvînin ta’dîl veya taz’îfî hususunda ittifak ettiklerinde onların görüşüne sınıksız sarılmak gerekir. Şâz duruma düştüklerinde ise onların görüşlerine itibar edilmelidir.⁶⁹⁶ Bu başlık altında hem genel anlamda Zehebî’nin müteşeddîd münekkîtlerden gelen tenkitlere karşı yaklaşımı hem de özelde Yahyâ b. Maîn’in kanaatlerinin Zehebî’deki yansımaları konu edilecektir.

Çalışmanın bu kısmında yapılacak analizler için Zehebî’nin Yahyâ b. Maîn’e atıf yaptığı biyografilerden, rast gele (sondajlama usûlü) yüz râvî tespit edildi. İki münekkîdin mukayesesi neticesinde elde edilen sonuçlar üzerinden, müteşeddîd münekkît kategorisinde yer alan Yahyâ b. Maîn’e ait değerlendirmelerin, Zehebî’nin ricâl sistemindeki yansımalarının tespiti hedeflenmektedir.

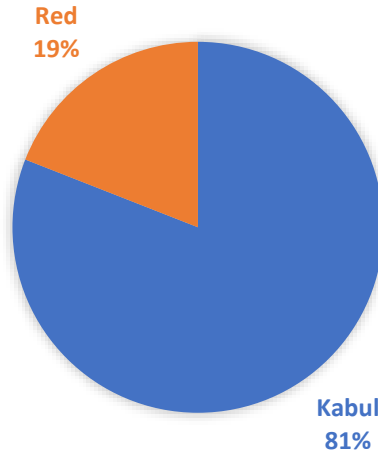
Şekil 10. Zehebî’nin Yahyâ b. Maîn’e yaptığı atıfların dağılımı

⁶⁹⁵ Yahyâ b. Maîn’in hayatına dair detaylı bilgi için bk. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 5/965-971; Zehebî, *Siyer*, 11/71-96; Erdinç Ahatlı, “Yahyâ b. Maîn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013); Erdinç Ahatlı, *Yahya b. Maîn ve Cerh ve Ta'dildeki Metodu* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksel Lisans Tezi, 1992).

⁶⁹⁶ Zehebî, *Siyer*, 11/82.

Yukarıda verilen grafik, örneklem için seçilen yüz râvîden 58'inin Yahyâ b. Maîn tarafından ta'dîl edildiğini, 42'sinin ise taz'îf edildiğini göstermektedir. Zehebî'nin müteşeddîd münekkitle yaklaşımına dair fikir verecek mukayese ise söz konusu ta'dîl ve taz'îflerin, kabul/red açısından Zehebî'deki yansımasıdır. Diğer bir ifadeyle, Zehebî, İbn Maîn'den gelen taz'îflerin ne kadarını kabul ediyor veya etmiyor? Veya ondan gelen ta'dîllerin ne kadarı Zehebî tarafından kabul görüyor veya görmüyor? Bunu tespit için yapılan analizde Yahyâ b. Maîn'in ta'dîllerinin, Zehebî tarafından %98 oranında kabul edildiği görülmektedir. Bunun aynı zamanda, Yahyâ b. Maîn'in, râvî tenkidindeki sıkı tutumuna binaen, ta'dîller hususunda Zehebî'nin ona duyduğu itimadın bir göstergesidir. Zira Zehebî, incelenen 58 ta'dîlden yalnızca ikisinde ondan farklı düşünmektedir.

Zehebî'nin, Yahyâ b. Maîn'e ait taz'îfler hususundaki yaklaşımı ise daha farklıdır. Zira o, Yahyâ b. Maîn'e ait 42 taz'îften 8 (%19) tanesinde ondan farklı düşünür. Bu sonuçlar, Zehebî'nin, Yahyâ b. Maîn'den nakledilen taz'îflere ihtiyatla yaklaştığını göstermesi açısından önem arz etmektedir. Söz konusu durum ise Zehebî'nin, râvî tenkidinde müteşeddîd münekkitle kimi taz'îflerinde isabetli bulmadığını ortaya koymaktadır.

Şekil 11. İbn Maîn'in taz'îflerine Zehebî'nin yaklaşımı

Genel hatlarıyla ortaya koymaya çalıştığımız, münekkit temelli ricâl sisteminin, doğrudan bir tercihte bulunmadığı râvîlerde Zehebî'nin kanaatini anlamaya yardımcı olacağını düşünmekteyiz. Örneğin doğrudan kanaat beyan

etmediği İbrahim b. Zibrikân'ı (ö. 183/799), müteşeddîd münekkîtlere tevsiğine dair genel yaklaşımından hareketle tevsiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Buna göre Zehebî, İbn Maîn gibi bir tenkitçinin tevsiğini kazanmış olmasını mezkûr râvînin güvenilirliği için yeterli gördüğünü söylemek mümkün olacaktır. Nitekim sonraki âlimlerin de tevsiik anlamında Zehebî gibi düşünceleri kanaatimizi desteklemektedir.⁶⁹⁷

Zehebî, Buhârî-Müslim ricâlinin, asgari düzeyde de olsa adalet ve zabt açısından kendileriyle ihticâc olunabilecek güvenilirlikte olduğunu düşünmektedir. Bundan dolayı kimi münekkît tarafından taz'îf edilmiş *Sahîhayn* râvîlerini, ta'dîl eder ve onlar hakkında "muvaszak" değerlendirmesinde bulunur. Örneğin, Yahyâ b. Maîn'e ait hem cerh hem ta'dîl değerlendirmesi bulunan râvî, eğer *Sahîhayn* ricâlindense, Zehebî'nin İbn Maîn'den gelen ta'dîl görüşünü tercih ettiğini söylemek mümkündür. Çoğu zaman görüşler arasında açık bir tercihte bulunmasa da zikrettiğimiz prensipten hareketle, onun taz'îfe dair görüşünü isabetli bulmadığı anlaşılmaktadır. *Kütüb-ü Sitte*'nin tamamında rivâyeti bulunan İsmail b. Zekeriyâ⁶⁹⁸ (ö. 173/790) ve Müslim râvîsi Cerrah b. Melîh⁶⁹⁹ (ö. 176/793) bunlardan bazılarıdır.

Zehebî'nin, Yahyâ b. Maîn'den farklı düşündüğü örneklerden Üseyd b. Zeyd (ö. 220/835 [?]), Buhârî'nin kendisinden makrûnen rivâyette bulunduğu hocalarındandır.⁷⁰⁰ Onun zayıflığına dair neredeyse tüm münekkîtlere görüş birliği ettiği ancak Yahyâ b. Maîn dışında hiçbirinin, onu yalan ile itham etmediği görülür.⁷⁰¹ Zehebî ise tüm bunlara işaret etmenin yanı sıra Buhârî'nin otoritesine olan itimadı gereği olsa gerek mezkûr râvîyi muvaszak râvîleri derlediği eserinde zikretmektedir.⁷⁰² O her ne kadar bu görüşü ile şaz duruma düşse de Yahyâ b. Maîn'in tekzibinin diğer âlimlerce de benimsenmediği belirtilmelidir. Nitekim İbn Hacer de bu hususa işaret eder ve Yahyâ b. Maîn'i söz konusu görüşünde ifrâda

⁶⁹⁷ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/31; Zehebî, *Dîvânü'd-du'afâ*, 16; Ebü'l-Adl Zeynüddîn Kasım b. Kutluboğa b. Abdullah İbn Kutluboğa, *es-Sikât mimmen lem yeka' fi'l-Kütübi's-sitte* (San'a: Merkezü'n-Nu'man li'l-Buhus ve'd-Dirasati'l-İslamiyye ve Tahkiki't-Türas ve't-Terceme, 1432/2011), 2/184.

⁶⁹⁸ Zehebî, *Zikru esmâ'i men tüküllime fih*, 45; Zehebî, *el-Mugnî fi'd-du'afâ*, 1/81.

⁶⁹⁹ Zehebî, *Men tüküllime fih*, 142; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/389.

⁷⁰⁰ Zehebî, *el-Mugnî fi'd-du'afâ*, 1/90.

⁷⁰¹ Ebü Zekeriyâ Yahyâ b. Maîn, *Su'âlât İbni'l-Cüneyd li-Yahyâ b. Maîn* (Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1408/1988), 292; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/318; İbn Adî, *el-Kâmil*, 2/87; İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ ve'l-metrûkîn*, 1/124; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 5/280; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/256.

⁷⁰² Zehebî, *Zikru esmâ'i men tüküllime fih*, 48.

kaçmakla tenkit eder.⁷⁰³ Buradan hareketle her ne kadar tezkiyesinde Zehebî şâz kalmışsa da Yahyâ b. Maîn'in de "kezzâb" değerlendirmesinde isabetli olmadığı anlaşılmaktadır.

Yahyâ b. Maîn'den farklı kanaat beyan ettiği râvîlerde, Zehebî'nin dikkat çektiği hususlardan bir diğeri İbn Maîn'den gelen nakillerdeki farklılıktır. Mesela Sâbit b. Kays (ö. 168/785) hakkında hem *صالح* hem de *ضعيف* dediği nakledilmektedir.⁷⁰⁴ Benzer bir örnekte Ebû İsmail el-Müeddib'in (ö. 183/799) de Yahyâ b. Maîn tarafından hem tevsik hem de taz'îf edildiği görülür.⁷⁰⁵

Zehebî'nin, Yahyâ b. Maîn'den aktardığı bazı değerlendirmelerin naklinde tereddüt ettiği anlaşılmaktadır. Örneğin, İbn Maîn'in, İbrahim b. Ebî'l-Leys'i, tevsik ettiği bilgisine sadece *Mizân*'da yer verir, diğer eserlerinde ise bu bilgiye rastlanmamaktadır. Sadece *Mizân*'da yer alan bu tevsikin İbn Hacer tarafından da tashih edilmemiş olması,⁷⁰⁶ söz konusu naklin sıhhatine dair şüpheleri artırmaktadır. Bu sebeple Zehebî'nin, Yahyâ b. Maîn'den naklettiği şâz kanaatlerin teyit edilmesi veya en azından Zehebî'nin diğer eserleri ile karşılıklı okunması doğru hükmün tespitine katkı sağlayacaktır.

Zehebî'nin her zaman olmasa da kimi yerde Yahyâ b. Maîn'den gelen nakillerin sıhhat problemine işaret etmekle yetinmediği ve sahih olduğunu düşündüğü görüşe de ayrıca işaret ettiği görülür. Sa'lebe b. Süheyl (ö. ?) örneği bu kabildendir. Şöyle ki, onun hakkında İbn Maîn'den nakledilen iki görüşten birinin isnadının munkatı' olduğuna, sahih olanın ise diğer görüş olduğuna dikkat çeker.⁷⁰⁷ Ancak devamında kullandığı "veya onun iki görüşü var"⁷⁰⁸ sözü, Yahyâ b. Maîn'in kavillerindeki farklılıkların müstakil bir konu olarak incelenmesi gerektiğini göstermektedir.

⁷⁰³ İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, 112.

⁷⁰⁴ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/366; Zehebî, *Siyer*, 7/25, 26; Ayrıca bk. İbn Adî, *el-Kâmil*, 2/292; İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ ve'l-metrûkîn*, 1/159.

⁷⁰⁵ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 4/1014; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/36.

⁷⁰⁶ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/54; İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-mîzân*, 1/93; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 5/777; Zehebî, *Divânü'd-du'afâ*, 19.

⁷⁰⁷ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/371; Zehebî, *el-Mugnî fi'd-du'afâ*, 1/122.

⁷⁰⁸ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/371.

3.3.1.3. Ebû İshâk el-Cûzcânî

Horasanlı münekkîd, Ebû İshâk İbrâhîm b. Ya'kûb b. İshâk es-Sa'dî el-Cûzcânî'nin, Cûzcân'da doğduğu ancak sonra Dîmaşk'a yerleştiği bilinmektedir. Cûzcânî, Mekke, Basra ve Mısır gibi ilim merkezlerine seyahat etmiştir. Başta Ahmed b. Hanbel olmak üzere pek çok hocadan ders almış ve onlardan rivâyetlerde bulunmuştur. Öğrencileri arasında ise Ebû Dâvûd, Tirmizî ve Nesâî gibi meşhur muhaddisler bulunan Cûzcânî, 259/873 yılında Dîmaşk'da vefat etmiştir.⁷⁰⁹

Zehebî, Cûzcânî'yi, tenkitte mübalağa eden (müteşeddîd) münekkîtler arasında saymaktadır.⁷¹⁰ Hatta kimi râvî hakkında yaptığı eleştiriler gerekçesiyle onu tenkit ettiği bilinmektedir. Örneğin, Zübeyd b. el-Hâris (ö. 122/740) hakkındaki sözleri sebebiyle Cûzcânî'nin râvî tenkit üslubunu beğenmediğini belirtir ve onu ibarelerinde kaba bir tenkitçi olmakla eleştirir. Hatta onun bunu kendisine adet edindiği kanaatindedir.⁷¹¹ Söz konusu eleştirilerin Zehebî'nin tenkit anlayışında tam olarak nerede durduğunu ve pratikteki yansımalarını görebilmek için onun Cûzcânî'ye yaptığı atıfları dikkatlice incelemek ve meseleyi tespit edilen sonuçlar üzerinden okumak faydalı olacaktır. Böylece Zehebî'nin müteşeddîd münekkîtlere karşı yaklaşımına dair tümel yargılarda bulunmak mümkün olacaktır.

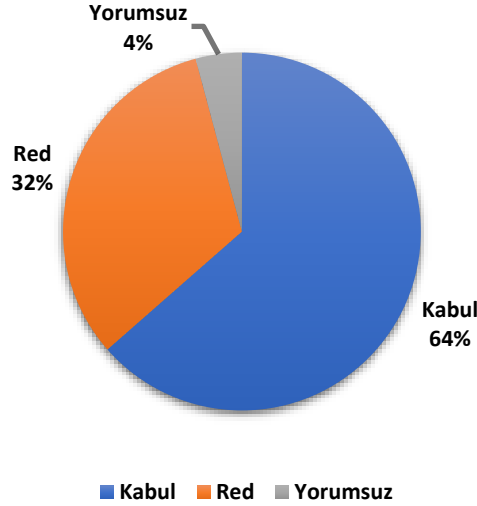
Zehebî'nin, *Mîzânü'l-i'tidâl*'de Cûzcânî'ye 114 atıf yaptığı tespit edilmiştir. Bunların 96'sı (%92), taz'îf, yalnızca 8'i ise (%8) ta'dîldir. Ta'dîller hususunda Zehebî ile Cûzcânî arasında tam bir mutabakatın olduğu gözlemlenirken, taz'îfler hususunda ise iki münekkît arasından çeşitli ihtilaflar olduğu görülür. Esasında her iki durum da Zehebî'nin müteşeddîd münekkîtlerden gelen değerlendirmelere karşı belirlediği prensibini doğrular niteliktedir. Zira tenkitlerinde teşeddüt ve taannüt sahibi olduğunu düşündüğü âlimler, ta'dîl ve taz'îf hususunda katı kurallara sahiptir. Bu yüzden onların yaptığı ta'dîllerin, Zehebî tarafından yüksek oranda kabul edildiği gözlemlenir. Öte yandan elde edilen sonuçlar râvîleri güvenilirliğine zarar vermeyecek ufak bir kusur sebebiyle cerh edilmiş olmaları ihtimaline binaen söz konusu tenkitçilerin taz'îfleri hususunda temkinli hareket ettiğini de göstermektedir. Nitekim Zehebî'nin, Cûzcânî'ye ait 96 taz'îften 31'ini reddetmesi bunu

⁷⁰⁹ Zehebî Cûzcânî'nin vefatını 257 veya 256 şeklinde kaydetmektedir. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 6/43; Ayrıca bk. Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 1/76.

⁷¹⁰ Zehebî, *Zikru men yu'temed kavluhu fi'l-cerh ve't-ta'dîl*, 193; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 1/75.

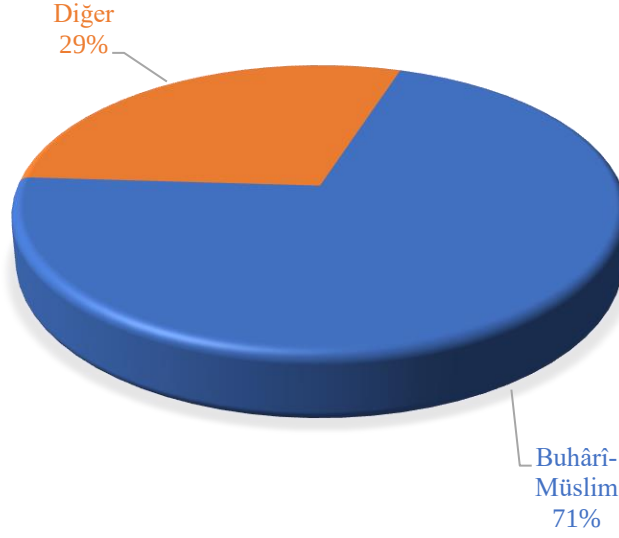
⁷¹¹ Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 2/66.

doğrulamaktadır. Konunun anlaşılmasına katkı sağlaması açısından Cûzcânî'nin taz'îflerinin Zehebî'deki yansımaları şu şekilde gösterilebilir.

Şekil 12. Zehebî'nin, Cûzcânî'nin taz'îflerine karşı tutumu

Şekilde görüldüğü üzere Zehebî, tenkitlerinde müteşeddit olduğunu düşündüğü Cûzcânî'nin yaptığı taz'îflerin %32 gibi azımsanamayacak bir miktarında onu isabetsiz bulmakta ve ondan farklı düşünmektedir. Reddedilen bu taz'îfler incelendiğinde ise Zehebî'nin prensiplerine karşı tutarlı hareket ettiği görülür. Zira onun müdafaa ettiği diğer ifadeyle Cûzcânî'ni tarafından tenkit edilmesini isabetsiz bulduğu bu râvîlerin 22'si Buhârî veya Müslim ricâlidir. Çalışmanın ikinci bölümünde “tenkitte bulunması gereken vasıflar” başlığı altında değinildiği üzere Zehebî, Buhârî-Müslim râvîlerinin asgari şartları sağlamış güvenilir sikalar olduğunu düşünmektedir. Bu yüzden *Sahîhayn* râvîlerinin, Cûzcânî tarafından cerh edilmesine kayıtsız kalmayarak bu taz'îflerin tamamını reddeder. Cûzcânî'nin tenkit ettiği ve Zehebî tarafından ta'dîl edilen râvîlerin yüzdelik dağılımı aşağıdaki gibidir.

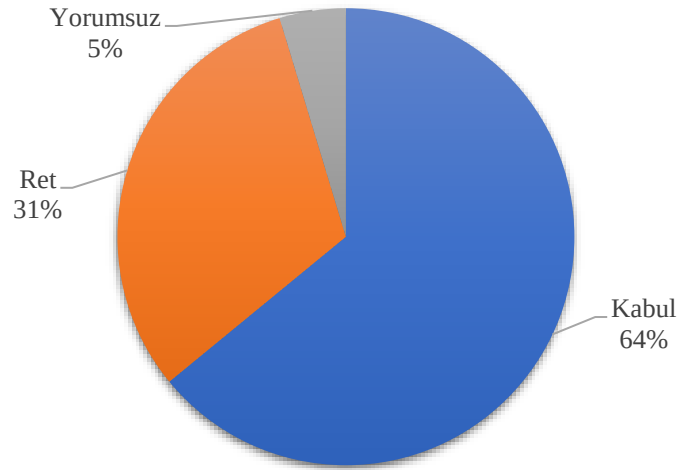
Şekil 13. Cûzcânî ile Zehebî arasındaki ihtilaflı râvîlerin dağılımı

3.3.1.4. Ebû Hâtîm er-Râzî

195/810 yılında Rey’de doğan, Ebû Hâtîm Muhammed b. İdrîs b. Münzir er-Râzî, ilk hadis eğitimini de burada tahsil etmiştir. Daha sonra çok sayıda ilim merkezine rihlelerde bulunmuş ve önemli hocalardan hadis almıştır. Râvîlerle ilgili bilgilere vukufiyeti ile tanınan Ebû Hâtîm’in görüşleri, İbn Ebî Hâtîm diye tanınan oğlu Abdurrahman tarafından günümüze ulaşmıştır. Hicrî 277’ yılında vefat ettiği rivâyet edilmiştir.⁷¹²

Ebû Hâtîm, Zehebî’nin çokça atıf yaptığı müteşeddîd münekkîtlerdendir. Bu vasfa sahip âlimlerin cerh-tadillerinin Zehebî’nin ricâl sistemindeki konumunu tespit edebilmek amacıyla, Ebû Hâtîm’e atıf yaptığı râvîler arasından rast gelene 100 râvî tespit edildi. Yapılan analizler neticesinde, elde edilen bulgular, müteşeddîd münekkîtlerden gelen cerh-ta’dîllerin, Zehebî tarafından nasıl karşılandığı tespit edilmeye çalışılmıştır. Örneklem için seçilen râvîlerden 64’ü hakkında Ebû Hâtîm’in taz’îf değerlendirmesi bulunur. Zehebî’nin bu görüşlerde zaman zaman Ebû Hâtîm’e katılmadığı görülür. Aşağıdaki grafik Zehebî’nin, Ebû Hâtîm’den gelen taz’îf değerlendirmelerine yaklaşımını simgelemektedir.

⁷¹² Zehebî, *Siyer*, 247/262.

Şekil 14. Zehebî'nin, Ebû Hâtîm'den gelen taz'îflere yaklaşımı

Yapılan incelemeler Zehebî'nin, Ebû Hâtîm'in yaptığı 64 taz'îfin 41'inde onunla hem fikir iken 20 râvînin cerhi hususunda ise ondan farklı düşündüğünü ortaya koymaktadır. Diğer müteşeddîd münekkittelerde de görüldüğü üzere Şeyhayn otoritesi burada da ön plandadır. Zira Ebû Hâtîm tarafından taz'îf edilmesine rağmen Zehebî'nin ta'dîl ettiği râvîlerin yarısından daha fazlasını (11 râvî) Buhârî veya Müslim'in kendisinden rivâyette bulunduğu râvîler oluşturmaktadır. Hatta Buhârî'nin *Sahih* dışındaki eserlerinde rivâyetinin bulunmasını dahi râvîler için tevsik alameti kabul ettiği görülür, zira mezkûr ricâl içerisinde böyle isimler de bulunmaktadır.

Zehebî'nin, ta'dîl hususunda müteşeddîd münekkittlere olan itimadını, Ebû Hâtîm'den gelen tevsiklerde de görmek mümkündür. Nitekim örneklemdeki râvîlerden Ebû Hâtîm'in tevsik ettiği isimlerin tamamının, Zehebî tarafından da güvenilir bulunması bunu desteklemektedir. Mesela, Ebû Hâtîm tarafından ta'dîl edilen, Bedel b. el-Muhabber'in, Darekutnî tarafından taz'îf edilmesi, Zehebî tarafından garipsenmektedir.⁷¹³

Değerlendirme

Çalışmanın bu kısmında, Zehebî'nin münekkitt tasnifinden hareketle tespit edilen ve bizzat kendisi tarafından müteşeddîd diye vasıflanan münekkittlerden temsil

⁷¹³ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/439; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 5/281; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 1/300, 301.

gücü yüksek dört âlime yaptığı atıflar tespit edilmiştir. Bunlar üzerinden onun müteşeddîd münekkitle yaklaşımı konu edilerek onun bu kategorideki tenkitçilerden nakledilen cerh-ta'dillerdeki metodolojisi tespit edilmeye çalışılmıştır. Zehebî'nin, taz'îf veya ta'dîl şeklinde kategorize edilerek listelenen bu değerlendirmeleri, kabul veya ret kıstasları belirlenmeye çalışıldı. Böylece adı geçen münekkitle, Zehebî'nin ricâl sistemindeki yansımaları araştırılmıştır.

Yapılan analizler neticesinde Zehebî'nin müteşeddîd münekkitlelerden gelen râvî tenkitlerinde temkinli hareket ettiğini, elde edilen veriler de doğrulamaktadır. Mezûr dört münekkidin, Zehebî ile mukayesesinden elde edilen sonuçlar onun müteşeddîd âlimlerin ricâl tenkitlerine dair teorik prensibine, uygulamada riayet ettiğini göstermektedir.

Yapılan analizlerde Zehebî'nin, Buhârî-Müslim râvîleri ile ilgili usûlünün pratikteki yansımalarına dair de veriler elde edildiği belirtilmelidir. Zira râvîlerdeki en küçük hatayı dahi cerh sebebi kabul eden titiz münekkitle, *Sahîhayn* râvîlerinden bazılarını da çeşitli gerekçelerle tenkit ettiği görülmüştür. Şeyhayn'ın, kendisinden rivâyette bulunduğu râvîlerin hadis rivâyeti açısından gereken şartları taşıdığını ve bu sebeple kabul edilebilir gerekçeler haricindeki tenkitlerin onlara zarar vermeyeceğini prensip edinen Zehebî'nin, belirlemiş olduğu metoda uygun hareket ettiği ve böyle isimlerin taz'îfi kim tarafından yapılırsa yapılsın reddettiği, açık bir şekilde ortaya çıkmıştır.

Tablo 7. Zehebî'nin müteşeddîd münekkitle yaklaşımı

	Münekkîd	Ta'dîl		Taz'îf	
		Kabul	Red	Kabul	Red
Müteşeddîd	Şu'be b. el- Haccâc	100%	0%	63%	37%
	Yahya b. Maîn	98%	2%	81%	19%
	Ebû İshâk el-Cûzcânî	100%	0%	64%	32%
	Ebû Hâtîm er-Râzî	97%	3%	64%	31%

Tabloda görüldüğü üzere Zehebî, bazı râvîlerin taz'îf ve ta'dîli hususunda, müteşeddîd münekkitlelerden farklı düşünmektedir. Aralarındaki ihtilafın miktarına dair yapılan istatistik, Zehebî'nin bu kategorideki tenkitçilerle, ta'dîl hususunda yüksek oranda hemfikir olduğunu göstermektedir. Ancak râvî tenkidindeki sert

tutumları sebebiyle bu uyum, taz'îf konusunda bulunmamaktadır. Zehebî teşeddüd sahibi münekkitlerin yapmış olduğu cerhlerin ortalama %30 kadarını isabetli bulmamaktadır. Yapılan incelemede ise bunların çoğunun Buhârî-Müslim ricâli olduğu tespit edilmiş olup diğer râvîler hususundaki ihtilafın çok az olduğu gözlemlenmektedir. Ancak bu durumun yalnızca *Sahihayn* müdafaası olarak yorumlanması isabetli görünmemektedir. Zira Zehebî, yapmış olduğu eleştiri ve itirazların, teorik gerekçelerini de çoğu zaman açıklamaktadır. Netice itibariyle Zehebî'nin kendisine ulaşan ricâl değerlendirmelerini, çalışmanın ikinci bölümünde sıralanan teorik gerekçelerin yanı sıra münekkitlerin metodolojik yaklaşımlarını da göz önünde bulundurarak şekillendirdiği anlaşılmaktadır.

Ancak şu da belirtilmelidir ki Zehebî, münekkidin müteşeddid olmasını tenkitler için doğrudan bir ret gerekçesi kabul etmemektedir. Zehebî'nin münekkitleri böyle bir tasnife tabi tutmasındaki maksat, münekkitlerin benimsediği yaklaşımın, râvî tenkidine ve varılan hükme etkisini ortaya koymaktır. Bu taksim, araştırmacılar için bir nevi ricâl tenkit kılavuzu mahiyetindedir. Zira teşeddüt, Zehebî'ye göre zaman zaman münekkidin hatalı içtihatla bulunmasına sebep olmaktadır. Bundan dolayı böyle âlimlerin taz'îf ettiği râvîler, doğrudan mecrûh addedilmemelidir. Böyle cerhlerde ya müfesser bir gerekçe aranmalı ya da tenkit kabul şartlarına riayet sorgulanmalıdır. Gerekli şartları taşımayan taz'îfler ise kabul edilmemelidir.

Çalışmanın bir sonraki başlığında ise Zehebî'nin münekkit tasnifinin ikinci kategorisi olan mütesahil münekkiler ve onlardan gelen değerlendirmelerin Zehebî'deki yansımaları konu edilecektir.

3.3.2. Mütesahil Münekkitler

Tenkit metodu açısından Zehebî'nin yapmış olduğu münekkit tasnifinin ikinci kategorisini mütesahil münekkitler oluşturmaktadır. Zehebî'nin, Ebû İsa et-Tirmizî, Dârekutni ve el-Hâkim en-Nîsâbûrî gibi münekkitleri cerh-ta'dîl hususunda mütesahil kabul ettiği görülmektedir.⁷¹⁴ Oysa mütesahil olduğunu düşünmekle birlikte Zehebî, sika râvîlerin tespiti hususunda Tirmizî'nin görüşüne ayrı bir önem

⁷¹⁴ Zehebî, *el-Mûkiza*, 83.

atfetmektedir.⁷¹⁵ Öyleyse Zehebî'nin, görüşlerinde tesahül sahibi olduğunu düşündüğü bir münekkide, sika râvîlerin bilinmesinde belirleyici bir misyon yüklenmiş olması ne anlama gelmektedir? Böyle âlimlerden gelen râvî tenkitleri, Zehebî'nin cerh-ta'dîl sisteminde nerede durmaktadır? Özellikle taz'if veya ta'dîlde teâruz bulunan râvîlere dair hüküm vermede tesahül sahibi münekkitlerin değerlendirmelerine nasıl yaklaşmıştır? Bu başlık altında bu ve benzeri sorulara cevap aranacaktır.

Müteşeddîd münekkitler başlığı altında izlenen metodun burada da tatbik edilmesiyle, mütesahil olduğu ifade edilen münekkitlerin yaptığı ricâl tenkitlerinin Zehebî'deki karşılığını tespit etmenin mümkün olacağı düşünülmektedir. Zira onlardan gelen tenkitlerin, kabul/ret açısından Zehebî'deki yansıması konuya dair genel çıkarımlarda bulunmayı mümkün kılacaktır.

Söz konusu araştırma için temsil gücü yüksek olması cihetiyle tercih edilen Tirmizî ve Hâkim'e ait ricâl hükümlerine yaptığı atıflar üzerinden Zehebî'nin yaklaşımı tespit edilerek elde edilecek veriler üzerinden, onun mütesahil münekkitlerle ilgili usûlünün inşası hedeflenmektedir. Böylece Tirmizî örneğinde olduğu gibi bir âlimi hem mütesahil kabul edip hem de sika râvîlerin bilinmesinde belirleyici bir misyon yüklemiş olması başta olmak üzere konuya dair merak edilen hususlar anlaşılmış olacaktır.

3.3.2.1. Tirmizî

Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd) et-Tirmizî'nin, hicrî 209 yılında doğmuş olabileceği rivâyet edilmektedir.⁷¹⁶ Zehebî onun, Tirmizî'e altı fersah mesafede bulunan Bûğ köyüne nispetle Bûğî diye de nisbelendiğine işaret eder.⁷¹⁷ Kör olarak doğduğu iddiasının doğru olmadığını belirten Zehebî, gözlerinin rihle ve ilim tahsili sonrasında, yaşlılık döneminde zarar gördüğünü aktarır.⁷¹⁸ Mısır ve Şam dışında Horasan, Irak ve Haremeyn başta olmak üzere pek çok ilim merkezine

⁷¹⁵ “*Sahihayn*'de kendisinden rivâyette bulunulmayan sika râvîler de çoktur. Tirmizî ve İbn Huzeyme'nin hadisini tashih ettiği râvîler, Nesâî, İbn Hibbân ve diğerlerinin rivâyette bulunduğu râvîler ve son olarak da hiç kimsenin taz'if etmediği ve bu musanniflerin, rivâyeti ile ihticac ettiği râvîler bunlardandır.” Zehebî, *el-Mûkiza*, 81.

⁷¹⁶ Zehebî, Tirmizî'nin hicri 210 yılı sınırlarında doğmuş olabileceğini aktarır. Bk. Zehebî, *Siyer*, 13/271.

⁷¹⁷ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 6/617.

⁷¹⁸ Zehebî, *Siyer*, 13/270.

rihlelerde bulunduğu ve zamanın meşhur âlimlerinden ilim tahsil ettiği aktarılır.⁷¹⁹ Zehebî'nin, cerh-ta'dîlde sözüne itimat edilecekler listesinde yer verdiği Tirmizî,⁷²⁰ hicrî 279 yılında Tirmizî'de vefat etmiştir.⁷²¹

Zehebî sika râvîyi, pek çok kişinin tevsik ettiği ve herhangi bir münekkit tarafından taz'îf edilmemiş kişi olarak tanımlar.⁷²² Ona göre bu derecenin altında olmakla birlikte zayıf da denilemeyecek râvîler vardır ki onları bulundukları eserlerden hareketle tanımak mümkündür. Şeyhayn ve İbn Hüzeyme'nin *Sahîh*'leri gibi Tirmizî'nin eseri de böyle bir öneme sahiptir.⁷²³ Zira Zehebî, Tirmizî'nin rivâyette bulunarak bizzat tashih etmesini, sika râvîlerin tespitinde ayırt edici bir faktör olarak değerlendirir.

Zehebî tarafından, mütesahil münekkitler kategorisinde zikredilen Tirmizî, *el-Câmi'u's-sahîh* isimli eserinde zikrettiği hadislerin, sıhhat durumlarına da yer vermesi açısından⁷²⁴ cerh-ta'dîl kitaplarında kendisine atf yapılan önemli bir âlimdir.⁷²⁵ Zehebî her ne kadar Tirmizî'nin tashihini râvîler için ayırt edici bir vasıf olarak zikretmiş olsa da eserlerindeki kimi değerlendirmeler bu yaklaşımın genele şâmil kılınamayacağını göstermektedir. Mesela onun Kesîr b. Abdullah (ö. 136/780) hakkındaki tashihini değerlendiren Zehebî, âlimlerin buna itimat etmediğini ve adı geçen râvînin zayıf olduğunu belirtir.⁷²⁶ Ayrıca tashih etmese de Tirmizî'nin rivâyette bulunduğu râvîler arasında münekkitlerce zayıf kabul edilenlerin olduğu da görülür.⁷²⁷ Benzerleri çoğaltılabilecek bu örnekler mezkûr değerlendirmenin genelleştirilmeyeceğini gösterir. Buna göre her ne kadar sika râvîlerin tanınmasındaki önemine işaret edilmiş olsa da kimi zayıf râvîleri tashih etmiş olması Tirmizî'nin ricâl tenkidindeki tesahülünü ortaya çıkarır.

⁷¹⁹ Zehebî, *Siyer*, 13/271.

⁷²⁰ Zehebî, *Zikru men yu'temed kavluhu fi'l-cerh ve't-ta'dîl*, 199.

⁷²¹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 6/621; Zehebî, *Siyer*, 13/277.

⁷²² Zehebî, *el-Mûkiza*, 67-80.

⁷²³ “Sika, pek çok kişinin tevsik ettiği, hiç taz'îf edilmemiş kişidir. Böyle bir râvînin hadisi Sahihayn'de tahrîc edilmişse (anla ki) o muvassaktır. Tirmizî ve İbn Hüzeyme gibileri tarafından tashih edilmişlerse bu da çok iyidir. Dârekutnî ve Hâkim gibi âlimler hadisine sahih demişse, rivâyetleri en azından hasen derecesindedir.” Zehebî, *el-Mûkiza*, 78.

⁷²⁴ Zehebî'nin Tirmizî tarafından sahih olduğu belirtilen hadislere yaklaşımı için bk. Zehebî, *el-Mûkiza*, 27, 29, 78.

⁷²⁵ Zehebî, *Zikru men yu'temed kavluhu fi'l-cerh ve't-ta'dîl*, 199; Zehebî, *el-Mûkiza*, 81, 83; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/2.

⁷²⁶ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 3/407. Râvînin tercemesi için bk. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 4/485.

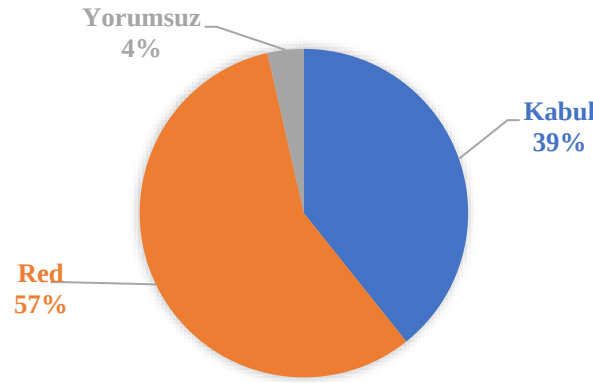
⁷²⁷ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 3/443, 492, 515 vd.

Zehebî ricâl eserlerinde, râvî veya rivâyetlerin sıhhat durumuna dair Tirmizî'ye sık sık atıf yapar. Bu verilerin bir kısmının rivâyet tahlili, bir kısmının ise doğrudan Tirmizî'nin râvî tenkitleri olduğu görülür. Tirmizî'nin, bir münekkit olarak Zehebî'nin ricâl sisteminde nerede durduğunu anlamak ve somut veriler üzerinden değerlendirme yapabilmek için öncelikle, *Mîzânü'l-i'tidâl*'de Tirmizî'ye yaptığı yaklaşık iki yüz atıf tespit edildi. Bunların büyük çoğunluğunun rivâyet tahlilleri olması dikkat çekicidir. Bu da Tirmizî'nin eserinde yapmış olduğu rivâyet tahlillerinin, Zehebî tarafından cerh-ta'dîl malzemesi olarak kullanıldığını göstermektedir.

Söz konusu atıflardan doğrudan ricâl tenkidi ve hüküm bildiren 95 değerlendirme araştırmaya örneklem olarak seçilmiştir. Tirmizî'nin, söz konusu râvîlerden 39'unu (%41) taz'îf ettiği, geri kalan 56'sını (%59) ta'dîl ettiği görülmektedir. Müteşeddîd münekkitlerle kıyaslandığında, atıf yapılan ta'dîllerin, mütesahil tenkitçilerde oldukça yüksek olduğu dikkat çekmektedir.

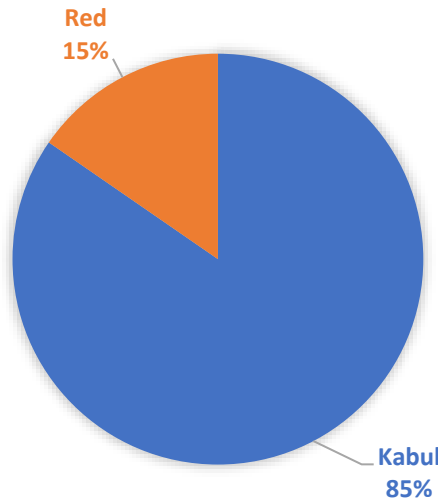
Her şeyden önce her iki münekkidin de hüküm beyan ettiği râvîler incelendiğinde, Zehebî'nin, Tirmizî'nin ta'dîlleri hususunda oldukça temkinli hareket ettiğini söylemek mümkündür. Zira o, Tirmizî'nin tashih veya tahsîn ettiğine (sahih veya hasen düzeyinde olduğuna) yer verdiği 56 râvînin yalnızca 22'sinde (%39), onunla aynı fikirdedir.⁷²⁸ Geri kalan râvîlerin 32'sinin (%57) ta'dîlinde ise Zehebî, Tirmizî'den farklı düşünmektedir. İki münekkidin râvî tezkiyesindeki oldukça yüksek orandaki ayrılık, mütesahil münekkitlerin yaptığı râvî tezkiyelerine karşı, Zehebî'nin genel prensibini destekler niteliktedir. Elde edilen verilerden hareketle oluşturulan aşağıdaki şeklin, konunun anlaşılmasına katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Buna göre Zehebî her ne kadar Tirmizî'nin tashih ettiği râvîlere önem atfeden beyanlarda bulunmuş olsa da bunun küllî bir değerlendirme olmadığı açıktır.

⁷²⁸ Bu râvîlerden altısının, Buhârî-Müslim ricâli olduğu dikkate alınırsa, Zehebî'nin, Tirmizî'den gelen ta'dîllere olan muvâfakatı daha da azalacaktır. Nitekim, Zehebî, *Sahihayn*'da rivâyetinin bulunmasını bir râvî için başlı başına ta'dîl veya en azından muvassak olma alameti kabul etmektedir.

Şekil 15. Tirmizî'den gelen ta'dillerin Zehebî'deki yansıması

Meselenin bir diğer boyutu ise Zehebî'nin, Tirmizî'den gelen taz'îflerdeki yaklaşımıdır. Şöyle ki incelenen örnekler, onun bu husustaki tutumunun, ta'dillerden çok daha farklı olduğunu göstermektedir. Şöyle ki Tirmizî tarafından taz'îf edilen 39 râvînin 33'ü, Zehebî tarafından da zayıf kabul edilmektedir. %85'lik bu oran, iki münekkit arasında, ricâl taz'îfi hususunda oldukça yüksek bir muvafakatın bulunduğuna işaret etmektedir. Zira râvî ta'dili konusunda tesahül göstermelerine rağmen, mütesahil münekkitlerin dahi cerh ettiği râvîlerin, Zehebî tarafından da taz'îf edildiği görülmektedir. Zehebî'nin, Tirmizî'den naklettiği taz'îflere karşı yaklaşımı da bu yargıyı desteklemektedir. Aşağıdaki grafik taz'îflerdeki Zehebî-Tirmizî mukayesesini tasvir etmektedir.

Şekil 16. Tirmizî'den Gelen Taz'îflerin Zehebî'deki Yansıması

Verilen şekilde kabul/ret oranlarına işaret edildiği üzere Zehebî, örneklem için seçilen yüz râvîden yalnızca yedisini taz'îf etmektedir. Bu râvîlerden, *Sahihayn*'da rivâyeti bulunan ikisi hariç, geri kalan beşinin taz'îfinde, Zehebî, Tirmizî ile aynı kanaattedir. Bu da onun, mütesahil münekkitler tarafından yapılan taz'îflere yaklaşımını göstermesi açısından önem arz etmektedir.

3.3.2.2. Dârekutnî

Ebü'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî hicrî 306 yılında Bağdat'ta doğmuştur. Muhaddis olan babası vesilesiyle erken yaşta dahil olduğu Bağdat'taki hadis meclislerine uzun yıllar devam etmiş ve sonrasında Basra, Kûfe ve Vâsıt'a rihleler yapmıştır. Dârekutnî'nin, ilim meclislerinde geçen 79 yıllık ömründen geriye çok sayıda talebe ve eser bırakarak hicrî 385 (995) yılında Bağdat'ta vefat ettiği bilinmektedir. Zehebî, onu yaşadığı dönemin en önemli isimlerinden ve özellikle İlelü'l-hadîs ilminde son nokta olduğuna dikkat çekmektedir.⁷²⁹

Zehebî'nin, mütesahil münekkitlere örnek kabilinden zikrettiği Dârekutnî'nin, tesâhülünü "bazı vakitler"⁷³⁰ ifadesiyle tahsis ettiği görülür. Aynı kategoride saydığı diğer isimlerden farklı olarak, genel bir tesâhül eğilimi olmamakla birlikte, Dârekutnî'nin de yaptığı kimi ricâl ta'dîllerinde, mütesahil bir tutum sergilediğini düşünmektedir. Onun bu sözle ne kastettiği ve ona ait ricâl tenkitlerinin pratikteki yerini anlamak için Zehebî'nin, Dârekutnî'ye yaptığı atıfların tespit edilmesi ile oluşturulan örneklemin analizi neticesinde ulaşılan sonuçlardan bazıları aşağıda zikredilecektir. Elde edilen çıktılar hem Zehebî'nin mütesahil kategorisine dair hem de özel olarak Dârekutnî'nin tesâhülünün Zehebî'deki karşılığına dair veriler sunacaktır.

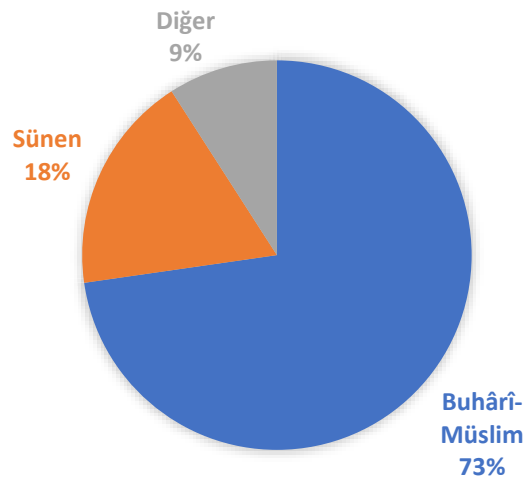
Çalışmanın bu başlığı altında, Zehebî'nin, *Mizânü'l-i-tidâl*'de Dârekutnî'ye yaptığı atıflardan sondajlama usûlü ile tespit edilen yüz biyografiden hareketle, iki münekkit cerh-ta'dîl metodolojisi açısından mukayese edildi. İncelenen bu râvîlerin %84'ünün Dârekutnî tarafından taz'îf edildiği, %16'sının ise ta'dîl edildiği

⁷²⁹ Detaylı bilgi için bk. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 8/576-580; Zehebî, *Siyer*, 16/449-461; Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, *el-'Ulu' li'l-'aliyyi'l-gaffâr fi izâhi sahîhi'l-ahbâr ve sakîmihâ* (Riyad: Mektebetu Edvai's-Selef, 1995/1416), 234; Zehebî, *el-İber fi haberi men ğaber*, 2/167; Zehebî, *Zikru men yu'temed kavluhu fi'l-cerh ve't-ta'dîl*, 209; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/132-134; İsmail Lütü Çakan, "Dârekutnî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993).

⁷³⁰ Zehebî, *el-Mûkiza*, 83.

görülmektedir. Bu rakam, mütesahil kategorisinde incelenen Tirmizî'ye yaptığı atıfların dağılımına göre çok büyük bir farklılık içermektedir. Zira Tirmizî'nin ta'dilleri, %59'luk bir oranla taz'îflerinden daha fazladır. Bu netice, Zehebî'nin Dârekutnî hakkında kullandığı ve hemen yukarıda ifade edilen “bazı vakitler” sözünü daha anlaşılır kılmaktadır. Zira tespit edilen bu oranlar Zehebî'nin, diğer mütesahil münekkitlerle, Dârekutnî'nin tesahülünü eşit düzeyde görmediğini göstermektedir. Meseleyi tam olarak anlayabilmek için iki münekkidin, râvîlerin taz'îf ve ta'dil yaklaşımlarını incelemek gerekmektedir.

Tespit edilen 84 taz'îfin 62'sinde (%74), Zehebî ve Darekutnî'nin hemfikir olduğu, 22'sinden ise (%26) birbirlerinden farklı düşündükleri görülür. Bu oranın da Tirmizî'nin taz'îflerine yaklaşımından daha farklı olduğu ifade edilmelidir. Öte yandan Zehebî'nin taz'îfi hususunda Darekutnî'den farklı düşündüğü râvîlerin dağılımına bakıldığında bunların 16'sının (%73) Buhârî-Müslim râvîsi olduğu anlaşılmaktadır. İki münekkidin farklı hüküm verdikleri râvîlerden 4'ünün yalnızca *Sünen-i Erba'a*'da rivâyeti bulunurken, iki râvînin ise *Kütüb-i Sitte*'de rivâyeti bulunmamaktadır. Bu sonuçlardan anlaşılacağı üzere Zehebî, Dârekutnî'yi özellikle *Sahihayn* râvîlerini taz'îfte isabetli bulmamaktadır. Aşağıdaki grafik, söz konusu cerhlerin dağılımını simgelemektedir.

Şekil 17. Darekutnî'nin taz'îf, Zehebî'nin ta'dil ettiği râvîlerin eser dağılımları

Zehebî'nin Dârekutnî'yi neden mütesahil kategorisinde zikrettiğini daha iyi anlayabilmek için ondan gelen ta'dillere yaklaşımını da incelemek gerekmektedir.

Yapılan araştırma neticesinde, Zehebî'nin, referansta bulunduğu Dârekutnî'nin ta'dîl ettiği 16 râvîden 15'inde onunla aynı kanaattedir. Bu ise ta'dîller hususunda iki münekkidin %94 oranında aynı kanaatte olduğu anlamına gelmektedir. Oysa Zehebî'nin, mütesahil münekkitlerin ta'dîlleri hususunda temkinli hareket etmeyi prensip edindiğine yukarıda değinilmişti. Bu durumda Zehebî'nin Dârekutnî için bahsettiği tesahül ne anlama gelmektedir? Ona yaptığı atıfların bir kısmında Zehebî, Dârekutnî'nin hem zayıf dediği hem de kendisinden rivâyette bulunduğu mecrûh râvîlere dikkat çekmektedir.⁷³¹ “Bazı vakitler tesahülde bulunduğu” dair Zehebî'nin yaptığı değerlendirmenin arka planında bu durumun olabileceği düşünülmektedir.

3.3.2.3. el-Hâkim en-Nîsâbûrî

Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim en-Nîsâbûrî, hicrî 321 (933) yılında Nîşâbur'da doğdu. Zehebî tarafından imam, hâfız, münekkîd, allâme ve şeyhu'l-muhaddisîn sözleri ile tanıtılan Hâkim en-Nîsâbûrî'nin, küçük yaşta ilim tahsiline başladığı bilinmektedir. Henüz 9 yaşında iken hicrî 330 yılında aynı zamanda ilk hocası olan babasından hadis tahsil etti. Ebû Hâtim İbn Hibbân'ın imlâ meclislerine katılmaya başladığında ise 13 yaşındaydı. Zamanın önemli ilim merkezlerine yolculuklar yapan Hâkim, Irak, Horan ve Mâverâünnehir'deki hadis alimlerinden âli isnatlarla hadis alma imkânı buldu. Çok sayıda hocadan eğitim aldığı vurgulanan Hâkim en-Nîsâbûrî, Zehebî'nin ifadesiyle, kendisinde çok az bir teşeyyü' bulunmakla birlikte eser telif etmiş, hadis tahriç etmiş, cerh-ta'dîl ameliyyesinde bulunmuş, hadislerin sahih ve illetli olanlarına dair değerlendirmelerde bulunmuş geniş ilme sahip bir âlimdi. Zehebî'nin de üzerine çalışmalar yaptığı *el-Müstedrek*⁷³² başta olmak üzere Hâkim en-Nîsâbûrî'nin çok sayıda kitabı bulunmaktadır.⁷³³

⁷³¹ Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 1/86, 135, 413, 2/392, 557, 3/121, 462 vd.

⁷³² Mehmet Bağcı, *Zehebî'nin Telhîsu'l-Müstedrek'inin Değerlendirilmesi (Kitâbü Ma'rifeti's-Sahâbe Örneği)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018); Ebû Hafs Siraceddin Ömer b. Ali b. Ahmed İbnü'l-Mülakkın, *Muhtasaru istidrâki'l-hâfız ez-Zehebî alâ müstadreki Ebî Abdullah Hâkim en-Nîsâbûrî* (Riyad: Dârü'l-Âsime, 1410/1990); Yâsir eş-Şimâlî, “Menhecü'z-Zehebî fî Telhîsu'l-Müstedrek li'l-Hâkim”, *Dirâsâtü Ulûmi's-Şeriyye ve'l-Kânûn* 26/1 (1999), 25.

⁷³³ Detaylı bilgi için bk. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 9/89-100; Zehebî, *Siyer*, 17/162-177; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/162/166; M. Yaşar Kandemir, “Hâkim en-Nîsâbûrî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997); ayrıca bk. İbnü'l-Mülakkın, *Muhtasaru istidrâki'l-hâfız ez-Zehebî alâ müstadreki Ebî Abdullah Hâkim en-Nîsâbûrî*.

Zehebî'nin, tenkit usûlü açısından mütesahil kategorisinde değerlendirmekle beraber sıklıkla atıf yaptığı bir diğer münekkî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Abdullâh b. Muhammed el-Hâkim en-Nîsâbûrî'dir (ö. 405/1014).⁷³⁴ Zehebî'nin, eserlerinde görüşlerine yer verdiği "Hâkim" isminde iki münekkî bulunmaktadır. Bunlardan Hâkim el-Kebîr'e (ö. 378/988) Zehebî, "Ebû Ahmed el-Hâkim"⁷³⁵ şeklinde atıf yaparken, Hâkim en-Nîsâbûrî'den ise Ebû Abdullah el-Hâkim⁷³⁶ veya yalnızca el-Hâkim⁷³⁷ şeklinde bahseder. Çoğunlukla ismen işaret ettiği münekkînin kimi zaman eserlerini kaynak gösterir.⁷³⁸ Muhtemelen onun *Suâlât*'ından yaptığı alıntılarda ise her ne kadar Hâkim'e atıf yapsa da söz konusu görüşün Darekutnî'ye ait olduğunu belirtmeyi ihmal etmez.⁷³⁹

Zehebî, içlerinde meçhul râvîlerin de bulunduğu çok sayıda râvî hakkında, Hâkim'in taz'îfine işaret ederken, kimi yerde ise onu tenkit ettiği görülür. Mesela Hâkim, Abdullah b. Müslim'in (ö. 276/890) yalancılığı (kezzâb) hususunda icmâ bulunduğunu,⁷⁴⁰ Mugira b. Ziyâd'ın (ö. 160/777 [?]) zayıflığında ise ihtilaf olmadığını iddia eder.⁷⁴¹ Ancak Zehebî'ye göre her iki iddia da gerçeği yansıtmamaktadır. Ona göre Hâkim, Abdullah'ı mezhebi sebebiyle cerh etmiş, Mugira ise başta Buhârî olmak üzere pek çok ricâl uzmanı tarafından tevsik edilmiş ve iddia edilenin aksine hakkında tenkit bulunmayan bir râvîdir. İki münekkînin farklı kanaatte olduğu Davud b. Abdurrahman (ö. 175/792) örneğinde ise Zehebî, Hâkim tarafından gerekçe olarak öne sürülen taz'îf görüşünün ilgili münekkîde

Hâkim'in teşeyyü ile ithamına dair bk. Enbiya Yıldırım, "El-Hâkim en-Neysâbûrî'nin Şiilikle İtham Edilmesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* LVII/1 (2016), 57-84; konuya dair kapsamlı bilgi için bk. Muhammed Enes Topgöl, "Bir Cerh Sebebi Olarak Teşeyyü (Şiilik Eğilimi) Kavramına Tarihsel Bir Bakış", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* I/42 (2012), 47-76.

⁷³⁴ Zehebî, Hâkim'e ayırdığı biyografide, hakkındaki Râfizilik iddiasını şiddetle eleştirir ve onu tevsik eder. Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 3/608.

⁷³⁵ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/466, 508, 549, 2/57, 157 vd.

⁷³⁶ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/347, 2/454, 499 vd.

⁷³⁷ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/97, 124, 162, 535, 595 vd.

⁷³⁸ *Târihu Nisâbûr, el-Müstedrek, el-Medhal, el-Künâ, el-İklil* Zehebî'nin atıf yaptığı Hâkim'e ait eserlerden bazılarıdır. Bk. Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/429, 535, 595, 4/463, 547.

⁷³⁹ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/17, 97, 124, 181 vd. Her ne kadar bu kaviller Hâkim'den nakledilmiş olsa da çalışmanın bu kısmında yapılacak araştırmada doğrudan Hâkim'e nispet edilen görüşler esas alınacaktır.

⁷⁴⁰ Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 6/565; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 2/503.

⁷⁴¹ Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 4/231; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 4/160; Zehebî, *Siyer*, 7/197.

aidiyetini şüpheli bulmaktadır. Zira Zehebî, İbn Maîn'den aktarılan iki farklı görüşten, Hâkim'in aksine ta'dîl olanının doğru olduğu kanaatindedir.⁷⁴²

Zehebî'nin *Mîzânü'l-i'tidâl*'de Hâkim'e atf yaptığı toplam 135 râvî bulunmaktadır. İkisine yukarıda değinilen toplam 18 râvî, Hâkim tarafından taz'îf edilmesine rağmen Zehebî'ye göre tevsiki hak etmektedir. Bu ise onun mütesahil olarak isimlendirilmesi ile bağdaşmamaktadır.⁷⁴³ Ancak tespit edilen râvîler incelendiğinde bunların çoğunun (12 râvî) Buhârî veya Müslim ricâli olduğu görülür. Bu husus Zehebî'nin, *Sahihayn* râvîleri ile ilgili prensibi kapsamında ele alındığında, söz konusu tenâkuz ortadan kalkmaktadır. Esasında Hâkim'in, Zehebî tarafından mütesahil kabul edilmesindeki önemli faktörlerden birisinin *Müstedrek*'de rivâyetine yer verdiği zayıf râvîler olduğu söylenebilir. Nitekim Zehebî çoğu yerde Hâkim'i sırf bu sebeple eleştirir ve böyle râvîlerden hadis almasını şaşılacak bir durum olarak addeder.⁷⁴⁴

Hâkim'in Zehebî tarafından tesahül sahibi addedildiğini destekleyen bir diğer husus, onun ricâl kanaatlerine ağırlıklı olarak taz'îf konusunda başvurmasıdır. Zira ta'dîl hususundaki gevşek tutumuna rağmen Hâkim tarafından dahi taz'îf edilmiş râvîlerin, genelde kendilerinde aşırı zayıflık bulunan kimseler olduğu görülmektedir. Bu sebeple Zehebî, Hâkim ve onun gibi mütesahil kategorisinde değerlendirdiği münekkitlerin taz'îflerini bir nevi kıstas olarak kabul etmekte ve onlara ağırlıklı olarak taz'îfler hususunda atf yapmaktadır. Nitekim Hâkim'e yapılan atıfların %67'sini (91 râvî) taz'îfler oluşturur. Ona atf yapılan ta'dîl miktarının (44 râvî %33) taz'îflere kıyasla sınırlı kalması ise onun mütesahil münekkitlerin ta'dîllerine temkinli yaklaşma usûlünü burada da uyguladığını gösterir niteliktedir.

Zehebî'nin münekkit temelli tenkit sisteminde Hâkim'in konumunu anlamaya yardımcı olacak bir diğer kıstas ise iki münekkidin görüşlerini mukayese etmektir. Hâkim'e ait değerlendirmelerin Zehebî'deki yansımalarını tespit etmek aynı

⁷⁴² Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 2/11, 12; Zehebî, *Zikru esmâ'i men tüküllime fih*, 77; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 4/616.

⁷⁴³ Zehebî'nin, Hâkim hakkındaki mütesahil değerlendirmesinde onun hatalı ta'dîllerinin yanı sıra Buhârî-Müslim râvîleri başta olmak üzere kimi muvassak râvîyi taz'îfinin de etkili olduğu anlaşılmaktadır. Konuya bu açıdan bakıldığında Zehebî'nin tesahül kavramının, hatalı ta'dîllerin yanı sıra hatalı cerhleri de kapsadığını söylemek yanlış olmayacaktır. Yani Zehebî'nin münekkitleri sadece ta'dîllerindeki tesahülden kaynaklı değil genel anlamda cerh-ta'dîl hükümlerindeki isabetsizlik oranlarından hareketle de mütesahil diye isimlendirmiş olması muhtemel görünmektedir.

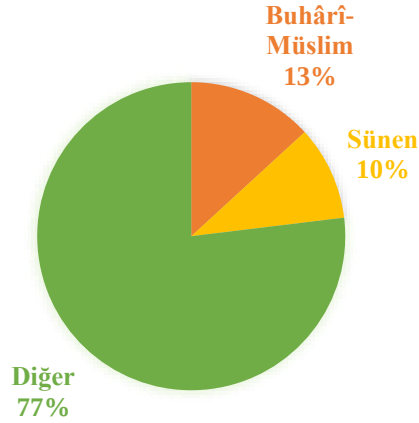
⁷⁴⁴ Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 3/19, 303, 4/576.

zamanda onun mütesahil münekkitlerin yaptığı ta‘dîl veya taz‘îflere karşı nasıl bir tutum sergilediğini de anlamaya yardımcı olacaktır.

Bu amaçla yapılan incelemede Zehebî’nin Hâkim’den naklettiği 91 taz‘îfin 73’ünde ona muvafakat ettiği görülür. Bu ise %80’e karşılık gelen yüksek bir uyum olduğunu gösterir. Hatta Zehebî tarafından tezkiye edilen râvîlerden 12’sinin Buhârî-Müslim râvîsi olduğu dikkate alınır ise iki münekkit arasındaki taz‘îf kabul oranı daha da yükselecektir.

Oranlarına yukarıda değinilen Hâkim’in ta‘dîllerine ise Zehebî’nin oldukça temkinli yaklaştığı ifade edilmelidir. Zaten az miktarda atıf yaptığı tezkiyelerin de %30’unda, Hâkim’den farklı düşündüğü dikkate alındığında Zehebî’nin tesahül sahibi münekkitlerle ilgili prensibine riayet ettiği anlaşılmaktadır.

Dikkat çeken bir diğer husus da Hâkim’e atıf yapılan râvîlerin, rivâyet hususundan az tanının isimler olmasıdır. Zira bunların eser bazındaki dağılımına bakıldığında *Kütüb-i Sitte*’de rivâyeti bulunmayan râvîlerin ağırlıkta olduğu görülür.⁷⁴⁵ Şöyle ki Zehebî’nin, Hâkim’den nakilde bulunduğu toplam 135 râvînin %70’i (95 râvî) *Kütüb-i Sitte* ricâli değildir. Bu oranın, Zehebî’nin istifade ettiği diğer münekkitlerdeki dağılıma nazaran oldukça yüksek olduğu ifade edilmelidir.

Şekil 18. Hâkim’e atıf yapılan râvîlerin rivâyet dağılımı

⁷⁴⁵ Zehebî, *Mizânü’l-i’tidâl*, 1/192, 194, 199, 411, 509 vd.

Değerlendirme

Çalışmanın bu kısmında Zehebî'nin mütesahil münekkitler tarafından yapılan cerh-ta'dîl değerlendirmelerine yaklaşımı konu edildi. Onun bu kategoride zikrettiği üç münekkitten naklettiği görüşlere yaklaşımı tespit edilmeye çalışıldı. Farklı asırlarda yaşamış bu âlimlere ait ricâl tenkitlerinin kabul/ret açısından Zehebî'deki yansımaları sayısal olarak tespit edilmiştir. Elde edilen rakamlar üzerinden Zehebî'nin cerh-ta'dîl metodolojisinin teori-pratik uygunluğu test edilmiştir. Yapılan analizler neticesinde Zehebî'nin mütesahil münekkitlerden gelen ta'dillerde temkinli hareket ettiği, taz'îfleri ise Buhârî-Müslim râvîleri hariç genel anlamda kabul ettiği doğrulanmıştır. Zehebî'nin, Dârekutnî'yi mütesahil olarak vasıflandırmasında ise birkaç etken olduğu anlaşılmaktadır. Bazı zayıf ravileri ta'dil etmesi, zayıf olduğuna işaret ettiği râvîlerden rivâyette bulunması ve ta'dili hak eden bazı râvîler hakkında hatalı içtihatla bulunması bunlardan bazılarıdır. Zira tüm bu durumlar Hâkim'in cerh-ta'dil kanaatlerindeki isabet oranını düşürmektedir.

Tablo 8. Zehebî'nin mütesahil münekkitlerce yapılan cerh-ta'dillere yaklaşımı

	Münekkid	Ta'dîl		Taz'îf	
		Kabul	Red	Kabul	Red
Mütesâhil	Tirmizî	39%	57%	85%	15%
	Dârekutnî	94%	6%	74%	26%
	el-Hâkim en-Nisâbü'rî	70%	30%	80%	20%

Yukarıdaki tabloda mütesahil münekkitlere ait ta'dil ve taz'îflerin, Zehebî'deki yansımalarına dair elde edilen sonuçlar, konunun daha rahat mukayese edebilmesi için toplu olarak gösterilmektedir. Zehebî'ye göre ricâl tenkidinde mütesahil bir usûlü benimsemiş âlimler, ricâl tenkidindeki toleranslı yaklaşımları sebebiyle râvî ta'dilinde zaman zaman hata etmekte ve bazı zayıf râvîleri tezkiye etmektedirler. Bu sebeple temkinli hareket etmek ve ta'dil kabul şartlarına uymayan tevsiklerin kabul edilmemesi gerekir.

Son olarak, Hâkim'in ricâl tenkidindeki mütesahil tutumundan mütevellit Zehebî tarafından ta'dillere çok nadir atıf yapıldığı anlaşılmaktadır. Zehebî'nin mütesahil münekkitler tarafından yapılan ta'dillere yaklaşımını gösteren grafikte Hâkim'den naklettiği râvî tezkiyelerini kabul oranının yüksek çıkmasının asıl sebebi

de budur. Zira Zehebî onun tevsik ettiği râvîler hususunda son derece seçici ve temkinli hareket etmektedir.

3.3.3. Mutedil Münekkitler

Cerh-ta'dîl yaklaşımına göre münekkit tasnifinin son kategorisini mutedil diye vasıflanan âlimler oluşturmaktadır. Zehebî'ye göre Ahmed b. Hanbel, Buhârî, Ebû Zür'a er-Râzî (ö. 264), İbn Adî gibi isimler cerh konusunda mutedil, ta'dîl hususunda ise temkinli münekkitler arasındadır.⁷⁴⁶ Yani bu gruptaki münekkitler ne müteşeddîd âlimler gibi ufak bir kusur sebebiyle râvîyi ta'n etmekte ne de bu konuda tesahül göstermektedir. Çalışmanın bu başlığı altında öncelikle mutedil kategorisinde zikredilen temsil gücü yüksek üç münekkit (Buhârî, Ebû Zür'a, İbn Adî) tespit edildi. Daha sonra Zehebî'nin bunlara yaptığı atıflar üzerinden onun, tenkitte itidali prensip edinmiş âlimlere karşı yaklaşımı analiz edildi.

3.3.3.1. Ahmed b. Hanbel

Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, hicrî 164 (780) yılında Bağdat'ta doğdu.⁷⁴⁷ Kur'an-ı Kerim ve Arapça eğitimleri sonrası henüz on beş yaşında iken (179/796) başladığı hadis tahsili boyunca, kendisinden en çok rivâyette bulunduğu Hüseyim b. Beşîr (ö. 183/799) başta olmak üzere Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814), Yahyâ b. Saîd el-Kattân ve Abdürrezzâk b. Hemmâm (ö. 211/826) gibi pek çok muhaddisten ders aldığı bilinmektedir.⁷⁴⁸ Ahmed b. Hanbel'in, Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd, Tirmizî ve Nesâî'nin yanı sıra, münekkit kimlikleriyle de bilinen Yahyâ b. Maîn, Ali b. Medînî, Ebû Zür'a ve Ebû Hâtim er-Râzî gibi pek çok talebesi bulunmaktadır.⁷⁴⁹ Ayrıca Ahmed b. Hanbel'in iki oğlu, Sâlih ve Abdullah da onun en meşhur öğrencilerindendir. Kur'an'ın mahluk olmadığı görüşünü savunduğu için hapsedildiği yıllara kadar hadis rivâyetine devam etti. 2 yıl dört ay süren hapis ve işkence sonrası yaklaşık beş yıl devam eden ev hapsi

⁷⁴⁶ Zehebî, *Zikru men yu'temed kavluhu fi'l-cerh ve't-ta'dîl*, 171, 172; Zehebî, *el-Mûkiza*, 83.

⁷⁴⁷ Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *Menâkıbü'l-İmam Ahmed b. Hanbel* (Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 1399/1979), 12, 13; Zehebî, *Siyer*, 11/179.

⁷⁴⁸ İbnü'l-Cevzî, *Menâkıbü'l-İmam Ahmed b. Hanbel*, 27.

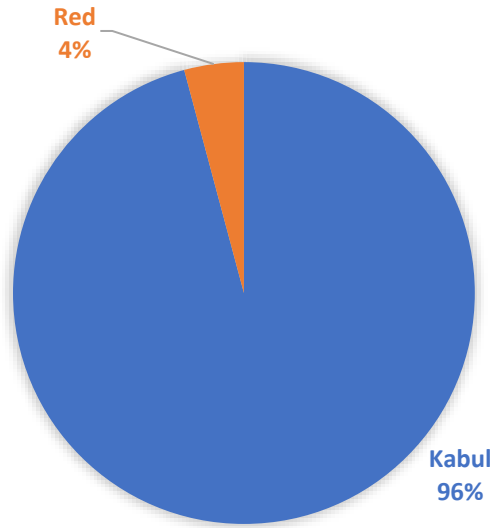
⁷⁴⁹ Ahmed b. Hanbel'in öğrencilerine dair geniş bilgi için bk. İbnü'l-Cevzî, *Menâkıbü'l-İmam Ahmed b. Hanbel*, 107-119.

esnasında yalnızca oğullarına hadis rivâyet etti.⁷⁵⁰ Çileli bir ömür sonrası hicrî 241 (855) yılında Bağdat'ta vefat etti.

Ahmed b. Hanbel'e nispet edilen çok sayıda eser bulunmaktadır. Bizzat kaleme aldığı *Müsned* dışındaki tüm eserleri, vefatından sonra talebeleri tarafından yazılmıştır. Ona ait ricâl tenkitleri ise oğlu Abdullah tarafından, *Kitâbü'l-İlel ve ma'rifeti'r-ricâl* isimli eserinde bir araya getirilmiştir.⁷⁵¹

Zehebî, oldukça istifade ettiği ve görüşlerine sık sık müracaat ettiği Ahmed b. Hanbel'i, mutedil münekkitler kategorisinde zikretmektedir.⁷⁵² Bu sebeple Ahmed b. Hanbel'in, Zehebî'nin cerh-ta'dîl metodolojisindeki konumunu tespit etmek, aynı zamanda onun mutedil münekkitlerle ilgili yaklaşımına dair de ipuçları verecektir. Bu amaçla onun Ahmed b. Hanbel'e yaptığı atıflardan rasgele seçilen örneklem üzerinden elde edilen sonuçların analizi konunun anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

Mezkûr analiz neticesinde Zehebî'nin, râvîlerin ta'dîli hususunda Ahmed b. Hanbel ile %96 gibi yüksek bir oranda hemfikir oldukları anlaşılmaktadır. Bu ise râvîlerin ta'dîli hususunda Zehebî'nin, Ahmed b. Hanbel'i teşeddüt ve tesahûlden uzak mutedil bir çizgide kabul ettiğini göstermektedir.

Şekil 19. Ahmed b. Hanbel'den gelen ta'dîllere Zehebî'nin yaklaşımı

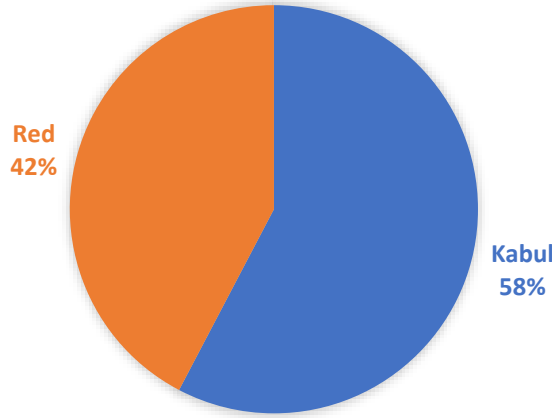
⁷⁵⁰ Zehebî, *Siyer*, 11/269; M. Yaşar Kandemir, "Ahmed b. Hanbel", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989), 2/76.

⁷⁵¹ Kandemir, "Ahmed b. Hanbel", 2/77-79.

⁷⁵² Zehebî, *Zikru men yu'temed kavluhu fi'l-cerh ve't-ta'dîl*, 171, 172; Zehebî, *el-Mükiza*, 83.

İki münekkidin ta'diller hususunda farklı düşündüğü az sayıda râvî bulunmaktadır. Mesela Zehebî, İbn Mâce'nin rivâyette bulunduğu Dînâr Ebû Amr'ın (ö. 121/739 [?]) tevsikini bir eserinde Ahmed b. Hanbel'e bir başka eserinde ise onun hocası Veki' b. Cerrâh'a (ö. 197/812) nispetle aktarmaktadır. Ancak açık bir beyanda bulunmamakla birlikte, Ezdî'nin metruk değerlendirmesini aktarmasından hareketle Zehebî'nin Dînar'ın tevsiki hususunda Ahmed b. Hanbel'den farklı düşündüğü anlaşılmaktadır.⁷⁵³

İncelenen örnekler, Zehebî'nin, Ahmed b. Hanbel'e ait taz'îfler konusunda ta'dillerdeki itimattan farklı olarak daha temkinli bir tutum sergilediğini ortaya koymaktadır. Şöyle ki Zehebî, mutedil münekkitler çizgisinde değerlendirse Ahmed b. Hanbel'e ait taz'îflerin %42'sinde ondan farklı düşünmektedir.

Şekil 20. Ahmed b. Hanbel'den gelen taz'îflere Zehebî'nin yaklaşımı

Ancak taz'îfi hususunda iki münekkidin farklı kanaat beyan ettiği râvîlerin tamamının Buhârî-Müslim râvîsi olması, Zehebî'nin *Sahîhayn* râvîleri hakkındaki genel yaklaşımının bir tezahürüdür. Şeyhayn'ın kendisinden rivâyette bulunduğu râvîler dışında Zehebî'nin, Ahmed b. Hanbel'i taz'îfler hususunda da mutedil bir münekkit olarak değerlendirdiği anlaşılmaktadır.

⁷⁵³ Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 3/406; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 2/30.

3.3.3.2. Buhârî

Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî, hicrî 194 (810) yılında doğdu. Geç yaşta ilim öğrenmeye başlayan ve devrinin en önemli âlimlerinden dersler alan Buhârî, 1080 hocadan ders aldığını bizzat kendisi haber vermektedir. Hac ibadeti sonrası kaldığı Mekke başta olmak üzere, Bağdat, Basra, Kûfe ve Nîşâbur gibi pek çok ilim merkezine ziyaretlerde bulunarak bölgenin meşhur hocaları ile görüşür ve onlardan istifade eder. Bağdat'da kendisi ile çok defalar görüştüğü Ahmed b. Hanbel'in nice sıkıntılar çektiği Mihne hadisesinden Buhârî de etkilendi. Ardında çok sayıda eser bırakan Buhârî, hicri 256 (870) yılında Semerkant yakınlarındaki Hartenk kasabasında vefat etti.⁷⁵⁴

Zehebî tarafından, rivâyette bulunması dahi râvîler için güven alameti addedilen Buhârî, ona göre ricâl tenkidinde mutedil bir çizgidedir.⁷⁵⁵ Bunun ne anlama geldiğini somut bir şekilde ortaya koyabilmek için Zehebî'nin *Mizânü'l-i'tidâl*'de Buhârî'nin cerh-ta'dîl görüşlerine atıf yaptığı 100 râvî, sondajlama usûlü ile seçilerek iki münekkidin görüşleri çeşitli yönlerden mukayese edildi. Elde edilen sonuçlardan bazıları şunlardır.

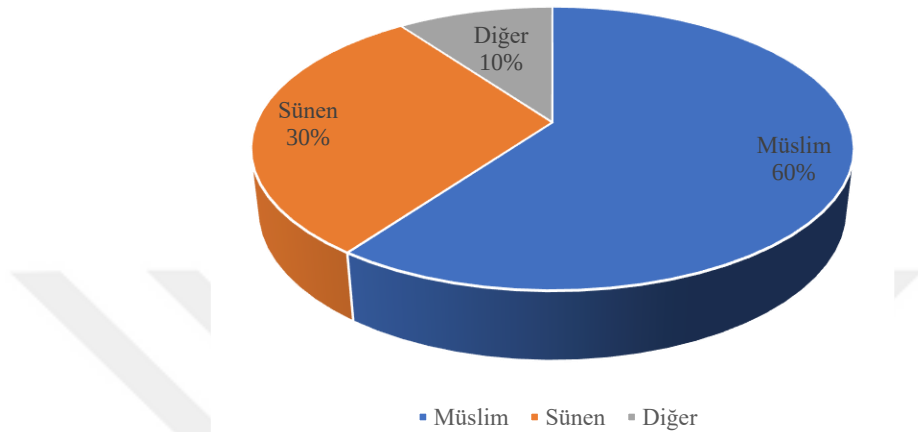
Araştırmanın analizleri için sondajlama usûlü ile tespit edilen yüz râvîden 11'i ta'dîl edilirken, 89'unun ise Buhârî tarafından taz'îf edildiği görülmektedir. Bu sonuçlar Zehebî'nin, daha çok taz'îfler hususunda Buhârî'ye atıf yaptığını düşündürse de uygulamadaki durum bunu desteklememektedir. Zira Zehebî, Buhârî'yi sika râvînin tespitinde başlı başına bir otorite kabul etmektedir. Şöyle ki, çeşitli nedenlerle tenkit edilmiş pek çok râvînin, muvassak oluşunu ispat sadedinde Zehebî, Buhârî'nin o râvîden rivâyette bulunmasına işaret etmekle yetinir. Konunun bu yönü dikkate alındığında Buhârî'nin, Zehebî için hem ta'dîl hem de taz'îfler hususunda önemli bir yeri olduğu anlaşılmaktadır. İncelenen râvîlerden hareketle, Zehebî'nin ta'dîller konusunda Buhârî'ye kayıtsız şartsız itimat ettiği söylenebilir. Zira Buhârî'nin ta'dîl ettiği tüm râvîleri, Zehebî de ta'dîl etmektedir.

Ancak aynı itimadı taz'îfler için söylemek mümkün gözükmemektedir. Zira Buhârî tarafından tenkit edilen 89 râvîden 79'unda (%89), Zehebî, Buhârî ile aynı kanaatte iken, %11'lik bir orana tekabül eden on râvînin taz'îfi hususunda ise

⁷⁵⁴ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 6/140-164; Zehebî, *Siyer*, 12/391-471; Zehebî, *Zikru men yu'temed kavluhu fi'l-cerh ve't-ta'dîl*, 192.

⁷⁵⁵ Zehebî, *Zikru men yu'temed kavluhu fi'l-cerh ve't-ta'dîl*, 171, 172; Zehebî, *el-Mûkiza*, 83.

Buhârî’den farklı düşünmektedir. Bu rakamlar Zehebî’nin, bir münekkît olarak kimi tenkitlerinde Buhârî’yi isabetli bulmadığı anlamına gelmektedir. Aşağıdaki şekil, iki münekkîdin, taz’îfinde ihtilaf ettiği râvîlerin eser-müellif dağılımlarını göstermektedir.

Şekil 21. Buhârî ve Zehebî’nin taz’îfinde ihtilaf ettiği râvîlerin dağılımı

Yukarıdaki grafikten de anlaşılacağı üzere, Zehebî tarafından, Buhârî’ye karşı müdafaa edilen 10 râvîden altısı, Müslim ricâlidir. Bu ise Buhârî-Müslim otoritesinin pratikteki göstergelerindendir. Nitekim Sahihayn râvîlerini, tenkit eden Şeyhayn’ın bizzat kendisi dahi olsa Zehebî tarafından kabul görmediğine çalışmanın ikinci bölümünde değinilmişti. Elde edilen sonuçlar da bunu desteklemektedir. Zira işaret edilen bu altı Müslim râvîsi incelendiğinde, taz’îfte Buhârî’nin yalnız (şâz) kaldığına işaret ettiği Harb b. Meymûn⁷⁵⁶ (ö. 161/778 [?]) ve Buhârî dışındaki münekkîtler tarafından ta’dîl edildiğine dikkat çektiği el-Buhterî b. Ebî’l-Buhterî⁷⁵⁷ (ö. 148/766) dışındakilerin ta’dîlinde, Müslim râvîsi olmalarının etkili olduğu anlaşılmaktadır. Hatta zayıf olduğu çok sayıda münekkît tarafından belirtilen Süveyd b. Saîd’in Müslim râvîsi olduğuna özellikle vurgu yaparak râvînin muvassak olduğuna hükmeder.⁷⁵⁸

⁷⁵⁶ Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, 4/327; Zehebî, *Mizânü’l-i’tidâl*, 1/470.

⁷⁵⁷ Zehebî, *Mizânü’l-i’tidâl*, 1/300.

⁷⁵⁸ Zehebî, *Zikru esmâ’i men tüküllime fih*, 97; Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, 5/836; Zehebî, *Mizânü’l-i’tidâl*, 2/248.

Buhârî'nin منكر الحديث hükmünü verdiği, Ebû Dâvûd ve İbn Mâce râvîsi Hümejd b. Vehb (ö. ?) konusunda ise Zehebî'nin şâz bir kanaatte olduğu görülmektedir zira mezkûr râvî ona göre süveylih (صويلح) derecesinde ta'dîli hak eden bir râvîdir.⁷⁵⁹ Onu bu görüşe sevk eden sâikin ne olduğuna dair herhangi bir veri bulunmamakla birlikte, adı geçen râvînin tabîîn neslinde olduğu belirtilmelidir. Nitekim Zehebî'nin tâbîîn tabakasına dair pozitif bir görüşe sahip olduğuna yukarıda değinilmişti. Tirmizî ve İbn Mâce râvîsi Zâfir b. Süleyman (ö. 181/798 [?]) hakkındaki görüşünde ise Zehebî, münekkitlerin geneli ile aynı kanaattedir.⁷⁶⁰ Bu örnek, Buhârî'nin ricâl değerlendirme hususundaki titiz tutumunu göstermesi açısından dikkat çekicidir. Yapılan bu analizler, Buhârî ile Zehebî arasında hem ta'dîl hem taz'îfler açısından oldukça yüksek bir uyum olduğunu göstermektedir.

3.3.3.3. Ebû Zür'a

Hafızasının kuvveti, ezberindeki hadislerin çokluğu ve muttaki oluşu ile meşhur Ebû Zür'a Ubeydullâh b. Abdilkerîm b. Yezîd er-Râzî (ö. 264/878), Zehebî'nin ifadesiyle hadis tenkidinde de oldukça mutedil ve munsif bir yaklaşıma sahip âlimlerdendir.⁷⁶¹ Râvîleri birebir tanıyan âlimlerin görüşlerine önem atfettiği görülen Zehebî'nin, hicri ilk iki asırda yaşamış ricâle dair Ebû Zür'a'ya sıklıkla atıf yaptığı görülür. Ayrıca özellikle meçhul veya az tanınmış kişiler hakkında onun sözlerine önem verdiği ifade edilmelidir. Eserlerinde kendisine doğrudan Ebû Zür'a künyesi ile atıf yaparak diğer Ebû Zür'a'ları, ed-Dımeşkî ve el-Keşşî nisbesi ile tefrik eder.⁷⁶²

Ricâl tenkidinde insaflı ve itidal üzere olduğunu düşündüğü Ebû Zür'a'dan gelen nakillerin Zehebî'nin cerh-ta'dîl eserlerindeki yansımasını görebilmek için öncelikle *Mîzânü'l-i'tidâl*'de kendisine yaptığı 400'den fazla atıf arasından rastgele 102 râvî tespit edildi. Daha sonra iki münekkidin bunlar hakkındaki düşünce ve yaklaşım tarzları mukayese edildi. Bu yolla elde edilecek sonuçların, mutedil tenkitçilerin Zehebî'nin ricâl usûlünde nerede durduğunu anlamaya katkı sağlayacağı

⁷⁵⁹ Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 1/617.

⁷⁶⁰ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 4/851; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 2/63.

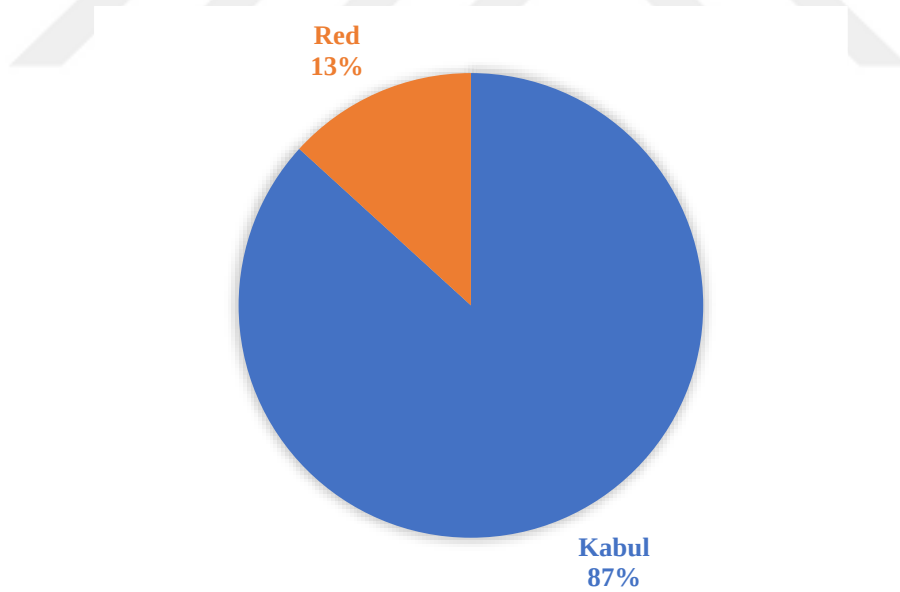
⁷⁶¹ Zehebî, *Siyer*, 13/67.

⁷⁶² Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 1/103, 135, 243 vd.

düşünülmektedir. Yapılacak analizlerle özelde Ebû Zür'a'ya ait değerlendirmelere, genelde ise mutedil münekkitlerden gelen tenkitlere karşı, Zehebî'nin bakış açısı tespit edilmeye çalışılacaktır.

Ebû Zür'a da tıpkı Buhârî gibi, Zehebî'nin görüşlerine itimat ettiği münekkitlerdendir. Zira yapılan inceleme neticesinde Zehebî'nin, Ebû Zür'a'dan gelen ricâl görüşlerini yüksek oranda kabul ettiği anlaşılmaktadır. İncelemeye konu edilen râvîlerden 69'u hakkında taz'îf, geri kalan 33 râvî hakkında ise Ebû Zür'a'dan nakledilen ta'dîle işaret eder.

Ebû Zür'a'nın taz'îfini aktardığı râvîlerin %87'sinde (59 râvî) Zehebî de onunla aynı kanaattedir. Ancak Ebû Zür'a tarafından taz'îf edilen 69 râvîden %13'lik bir orana tekabül eden 10'u hakkında, Zehebî ta'dîlden yana kanaat beyan eder. Lakin bunların 6'sının Buhârî-Müslim râvîsi olduğu dikkate alınırsa iki münekkit arasında neredeyse tam bir mutabakattan bahsetmek mümkün olacaktır. Diğer bir ifade ile Zehebî, Ebû Zür'a'yı taz'îflerinde sadece insaflı değil aynı zamanda isabetli de bulmaktadır. İkili arasındaki uyumu gösteren şekil aşağıda verilmiştir.

Şekil 22. Ebû Zür'a'dan gelen taz'îflerin Zehebî'deki yansıması

Görüşleri kıyas edilen iki münekkidin incelenen biyografilerden hareketle râvî ta'dîli açısından neredeyse birebir uyum halinde oldukları görülür. Örneklem için tespit edilen 102 râvîden 33'ü hakkında Ebû Zür'a'nın ta'dîl değerlendirmesine

atıf yapan Zehebî, bunlardan tamamında onunla aynı fikirdedir. Bu ise Zehebî'nin, ricâl tezkiyesinde de Ebû Zür'a'nın görüşlerini isabetli bulduğu anlamına gelmektedir.

Zehebî, Ebû Zür'a'ya atıf yaptığı biyografilerde çoğunlukla Ebû Hâtim'in görüşüne de işaret etmektedir. Yakın arkadaş olmakla birlikte ricâl yaklaşımı açısından birisi müteşeddîd diğeri mutedil iki münekkît arasında Zehebî'nin konumunu tespit etmek, onun ricâl değerlendirmelerindeki metodolojisini anlamaya katkı sunacaktır. Bu sebeple çalışmanın bu kısmında seçilen râvîlerden, Zehebî'nin, Ebû Zür'a ile Ebû Hâtim'in her ikisinin de görüşüne işaret ettiği biyografiler tespit edildi. Buna göre Zehebî Ebû Zür'a'yı referans gösterdiği 102 râvînin 46'sında, Ebû Hâtim'in görüşüne de yer vermektedir. Bu ise %45'lik bir orana tekabül etmektedir. Ancak cevabı aranan asıl soru, mezkûr iki münekkît karşısında Zehebî'nin konumunun ne olduğudur. Bu sorunun cevabını verebilmek için yapılan detaylı inceleme neticesinde, Ebû Hatim ile Ebû Zür'a'nın değerlendirmeleri karşısında, Zehebî'nin tercihlerinin aşağıdaki gibi şekillendiği tespit edilmiştir.

- 1- Her iki münekkîdin ta'dîl ettiği râvîyi, Zehebî de ta'dîl etmektedir.
- 2- Her iki münekkîdin taz'îf ettiği râvîyi, Zehebî de taz'îf etmektedir.
- 3- Ebû Hâtim'in ta'dîl edip, Ebû Zür'a'nın taz'îf ettiği râvîyi, Zehebî de ta'dîl etmektedir.
- 4- Ebû Hâtim'in taz'îf edip, Ebû Zür'a'nın ta'dîl ettiği râvîyi, Zehebî ta'dîli etmektedir.

Sayılan söz konusu olasılıkları aşağıdaki tabloda verildiği gibi özetlemek mümkündür.

Tablo 9. Müteşeddîd ve mutedil münekkîtler karşısında Zehebî'nin tutumu

Ebû Hâtim (Müteşeddîd Münekkîler)	Ebû Zür'a (Mutedil Münekkîtler)	Zehebî
Ta'dîl	Ta'dîl	Ta'dîl
Taz'îf	Taz'îf	Taz'îf
Ta'dîl	Taz'îf	Ta'dîl
Taz'îf	Ta'dîl	Ta'dîl

Üç münekkit arasında yapılan mukayese ve analizler neticesinde elde edilen sonuçların, Zehebî'nin münekkit temelli cerh-ta'dîl metodolojisindeki karşılığını şu şekilde kaideleştirmenin mümkün olduğunu düşünmekteyiz.

1- Müteşeddîd ve mutedil münekkitlerin hem fikir olduğu cerh-ta'dîl hükümlerinde, Zehebî de müşterek kararı benimsemektedir.

2- Müteşeddîd münekkitlerin ta'dîl ettiği râvîler, mutedil âlimlerce taz'îf edilirse, Zehebî müteşeddîd tenkitçilerin ta'dîlini esas almaktadır.

3- Müteşeddîd münekkitlerin taz'îf ettiği râvîler, Mutedil âlimlerce ta'dîl edilirse, Zehebî mutedil tenkitçilerin ta'dîlini esas almaktadır.

3.3.3.4. İbn Adî

Tam adı Abdullah b. Adî b. Abdullah b. Muhammed olan İbn Adî'nin bugün İran sınırları içerisinde bulunan Cürcân (Korgan)'da hicrî 277 (891) yılında dünyaya geldiği bilinmektedir.⁷⁶³ İlmi açıdan zengin imkânlarla sahip Cürcân'da hicrî 290'da hadis tahsiline başlayan İbn Adî, başta Irak, Şam ve Mısır olmak üzere çeşitli beldelere rihleler yapmış, cerh-ta'dîl ağırlıklı olmak üzere pek çok eser kaleme almıştır. Bunların en meşhuru ise Zehebî'nin çokça istifade ettiği *el-Kâmil fî du'afâi'r-ricâl*'dir.⁷⁶⁴ Hakkında konuşulmuş tüm râvîleri bir araya getirmek üzere telif edilmiş ve içerisinde 2206 biyografi bulunan bu kitabı Zehebî, “sahanın en kapsamlı eseri”⁷⁶⁵ sözleriyle tanıtmaktadır. Zira İbn Adî, mezkûr eseri ile kendisinden önceki râvî bilgisini muhafaza etmenin yanı sıra, rivâyet tahlilleri üzerinden ricâl tenkit uygulamaları yaparak cerh-ta'dîl geleneğine yeni bir soluk getirmiştir.⁷⁶⁶ Zehebî'nin, hâfız-münekkit ve ricâl görüşlerinde insafî sözleri ile tanıttığı İbn Adî, hicrî 365 (976) yılında vefat etmiştir.⁷⁶⁷

⁷⁶³ Ebü'l-Kâsım Hamza b. Yusuf b. İbrâhim el-Cürcani Sehmi, *Târîhu Cürçan* (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1407/1987), 266.

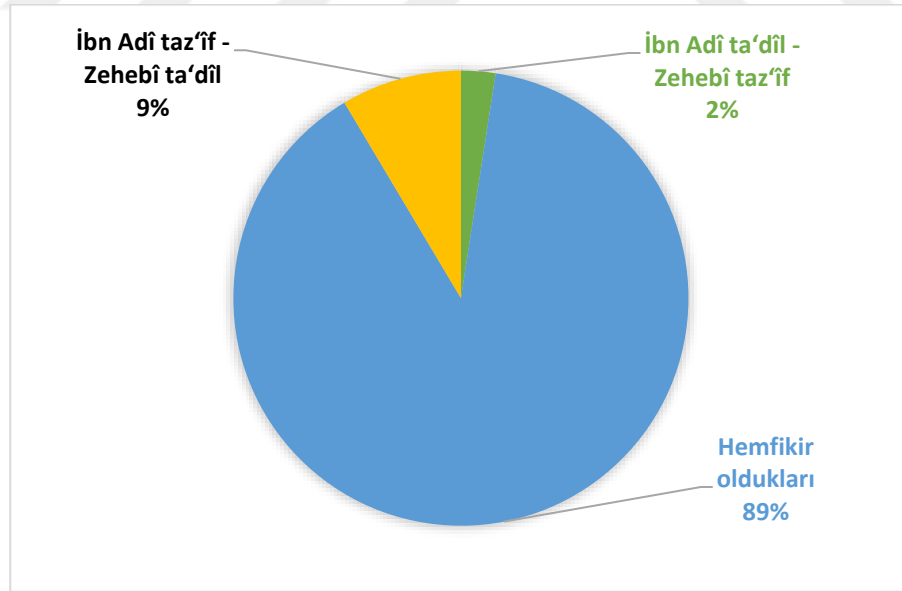
⁷⁶⁴ Kâtib Çelebi, İbn Adî'nin mezkûr eserini âlimlerin kendisine itimat ettiği ve cerh-ta'dîl alanındaki en mükemmel eser olarak tanıtmaktadır. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn* (Bağdat: Meketebetü'l-Müsennâ, ts.), 2/1382.

⁷⁶⁵ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/2; Selman Başaran, “İbn Adî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999), 19/297.

⁷⁶⁶ Geniş bilgi için bk. İbn Adî, *el-Kâmil*, 78, 79; Kurt, *Hicrî Dördüncü Asır Ricâl Tenkidinin Mukayeseli İncelenmesi*, 16-18; Müellifin eserinde uyguladığı metodoloji için ayrıca bk. Zühayr Osman Ali Nur, *İbn Adî ve menhecuhû fî kitâbi'l-Kâmil fî du'afâi'r-ricâl* (Riyad: Meketebetü Rüşd, ts.).

⁷⁶⁷ İbn Adî'nin hayatına dair bk. Zehebî, *Siyer*, 16/154-156; Kurt, *Hicrî Dördüncü Asır Ricâl Tenkidinin Mukayeseli İncelenmesi*, 11-14; Başaran, “İbn Adî”, 19/296-298.

Mizânü'l-İtidal'deki binden fazla biyografide, İbn Adî'nin rivâyet tahlillerine ve ricâl görüşlerine yer vermektedir. İbn Adî'nin, Zehebî'nin cerh-ta'dîl metodolojisinde tam olarak nerede durduğunu tespit edebilmek için ona atıf yapılan ve doğrudan hüküm içeren 900 râvînin tespit edildi. Hemen yukarıda işaret edilen telif maksadı gereği *el-Kâmil*'de yalnızca zayıf râvîler değil, sika ve sâlih râvîler de bulunmaktadır. Nitekim bu râvîlerin 498'inin (%55) İbn Adî tarafından ta'dîl edilmiş, 402'sinin (%45) ise taz'îf edilmiş oluşması da bunu desteklemektedir. Bu sebeple iki münekkît arasında, cerh-ta'dîl hükümleri açısından çeşitli ihtilafların olduğu görülmektedir. İbn Adî tarafından ta'dîl edilen kimi râvî, Zehebî tarafından taz'îf edilirken bazı durumlarda ise bunun tam tersi görülmekte ve İbn Adî'nin taz'îf ettiği bazı râvîler Zehebî'ye göre ta'dîli hak etmektedir. Hatta bazı biyografilerde İbn Adî'den farklı düşündüğünü, "Bu râvîyi sırf İbn Adî el-Kâmil'de zikrettiği için ben de eserimde zikrettim" sözleri ile dile getirir. Buna rağmen, diğer mutedil münekkîtlerde olduğu gibi Zehebî ve İbn Adî arsında da oldukça yüksek bir uyum bulunduğu ifade edilmelidir. Aşağıdaki şekil, iki münekkîdin bu husustaki mukayesesi neticesinde elde edilen sonuçları göstermektedir.

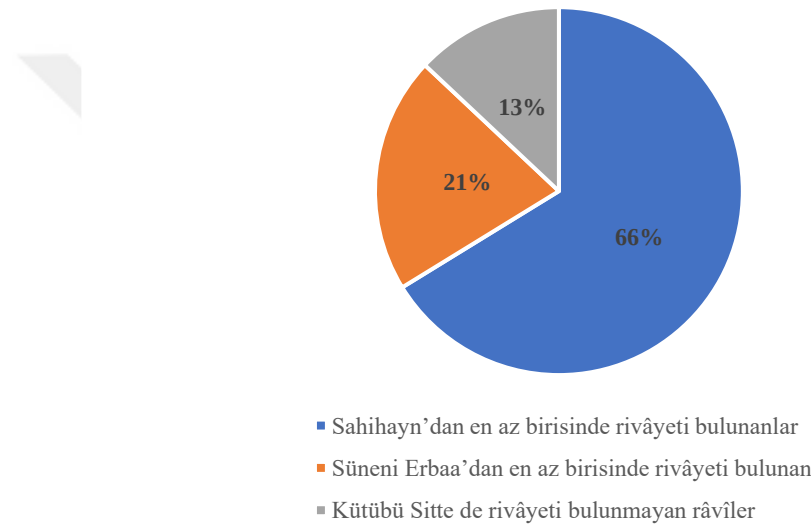

Şekil 23. Zehebî-İbn Adî mukayesesi

Tespit edilen bu oranlar, râvîlerin cerh-ta'dîli hususunda iki münekkît arasında yüksek bir muvafakat olduğunu göstermektedir. Zehebî, İbn Adî'ye atıf

yaptığı râvîlerin %89'luk kısmında (801 râvîde) onunla aynı kanaattedir. Toplamda %11'lik bir ihtilafın %9'u (77 râvî) İbn Adî tarafından tenkit edilmiş ancak Zehebî'ye göre muvassak râvîlerdir. Oransal olarak %2'lik bir dilim ise (22 râvî) İbn Adî'nin, rivâyetlerinde münkerlik olmadığına işaret ederek ta'dîl ettiği veya rivâyetleri istişhâd için yazılabilecek düzeyde olduğuna hükmettiği kimselerdir ki bunlar Zehebî'ye göre taz'ifi hak eden zayıf râvîlerdir.

Zehebî'nin İbn Adî'ye karşı müdafaa ettiği 77 râvînin eser bazlı dağılımı ise aşağıdaki gibidir.

Şekil 24. Hakkında ihtilaf edilen râvîlerin eser bazlı dağılımı

Zehebî'ye göre ta'dîli hak ettiği halde İbn Adî tarafından tenkit edilmiş 77 râvînin rivâyetlerinin yer aldığı hadis kitaplarındaki dağılımını temsil eden yukarıdaki grafik incelendiğinde 51 râvî ile (%66) ilk sırayı *Sahîhayn*'dan en az birisinde rivâyeti bulunan isimlerin aldığı görülmektedir. Diğer oranlar ise 16 râvî ile (%21) *Sünen-i Erba'a*'da rivâyetleri olan râvîler ile *Kütüb-i Sitte*'de rivâyeti olmayan 10 râvîyi (%13) temsil etmektedir.

Esasında söz konusu ihtilafın iki münekkidin cerh-ta'dîl metotlarından kaynaklandığı ifade edilmelidir. Örneğin, en sık ihtilafın yaşandığı râvî kümesi Sahihayn'da rivâyeti bulunan râvîlerdir. Oysa Zehebî, ricâl sisteminde *Sahîhayn* râvîlerinin önemli bir konumu olduğunu bizzat kendisi ifade etmektedir. Binaenaleyh burada da görüldüğü üzere Zehebî, İbn Adî tarafından bir şekilde zayıflıkla tenkit

edilmiş Buhârî-Müslim râvîlerini müdafaa etmekte ve bu hususta ondan farklı düşünmektedir. Böyle durumlarda Zehebî ya doğrudan Buhârî-Müslim'in o râvînin adalet ve zabtına güvenerek hadis almasını delil göstermekte ya da diğer münekkitlerin ilgili râvîlerin ta'dîline dair kavillerine işaret etmektedir. Zira İbn Adî, bu râvîlerden bazılarını haklarında değerlendirme yapmayı mümkün kılacak miktarda rivâyeti olmadığı için meçhul kategorisinde değerlendirirken Zehebî ise münekkitlerden gelen bilgiler ışığında onları ta'dîl etmektedir. Bu durum, iki münekkidin benimsedikleri metodolojinin pratikteki yansımasını göstermesi açısından önem arz etmektedir. Bir diğer ihtilaf konusu ise İbn Adî'nin rivâyet tahlilleri ile yaptığı değerlendirmelerin, diğer münekkitlerden nakledilen cerh-ta'dîl verileri ile çelişmesidir. Böyle durumlarda Zehebî, neredeyse istisnasız bir şekilde mütekaddim münekkitlerin görüşlerini tercih etmektedir.

Bir başka açıdan bakıldığında *Sahîhayn* ricâli hususundaki bu ihtilaf bir tarafa bırakılırsa, İbn Adî ile Zehebî'nin ittifak oranı daha da artacaktır. Bu ise Zehebî'nin mutedil kategorisindeki münekkitlere yaklaşımını ortaya koymaktadır. Zira böylesi bir muvafakatın müteşeddid ve mütesahil münekkitlerde söz konusu olmadığı ifade edilmelidir.

Burada çalışmanın sınırlılıkları da dikkate alınarak muhtasar bir şekilde ifade edilmesi gereken son bir husus ise İbn Adî ve Zehebî arasındaki uyum ile İbn Adî'nin, mütekaddim münekkitlerle uyumu arasındaki benzerliktir. Şöyle ki, özellikle hicri ilk üç asırda yaşamış râvîlerle ilgili değerlendirmelerde, her ne kadar *el-Kâmil*'den iktibasta bulunsa ve İbn Adî'nin görüşünü aktarsa da esasında Zehebî, râvîleri bire bir tanıma imkanına sahip ilk dönem tenkitçilerinin görüşlerini dikkate almaktadır. Zehebî'nin İbn Adî ile hemfikir olduğu râvîlerde, İbn Adî'nin de kendisinden önceki münekkitlerle hem fikir olması, İbn Adî ve Zehebî'nin ihtilaf ettiği durumlarda ise benzer bir şekilde İbn Adî ve diğer münekkitlerin de ihtilaf etmeleri bu iddiayı güçlendirmektedir. Aynı bir çalışmanın konusu olacak bu iddiamızda, Zehebî'nin İbn Adî'yi, özellikle kendi asrındaki isimler ve haklarında çok fazla veri bulunmadığı için rivâyetleri üzerinden değerlendirme yapılmak zorunda kalınan râvîler hususunda kaynak kabul ettiğini düşünmekteyiz.

Değerlendirme

Zehebî, “cerh konusunda insaflı, ta’dîl hususunda dengeli” sözleri ile tanımladığı mutedil münekkitlerin verdiği cerh-ta’dîl hükümlerini genel anlamda isabetli bulmaktadır. Zehebî ile bu kategorideki münekkitler arasındaki en çok ihtilafın *sahihayn* râvîleri hakkında yaşandığı görülür. Bu husustaki prensibi gereği mezkûr râvîleri, rivâyetlerini kabulü için taşımaları gereken vasıflara haiz kabul eden Zehebî, yapılan tenkitleri isabetli bulmamaktadır. Aşağıdaki tabloda mutedil kategorisinde olduklarını ifade ettiği münekkitlerden temsil gücü yüksek olmaları hasebiyle araştırmaya konu edilen üç münekkidin cerh-tadillerine karşı Zehebî’nin yaklaşımının kabul-red oranları toplu olarak gösterilmektedir.

Tablo 10. Zehebî’nin mutedil münekkitlerce yapılan cerh-ta’dîllere yaklaşımı

	Münekkid	Ta’dîl		Taz’îf	
		Kabul	Red	Kabul	Red
Mutedil	Ahmed b. Hanbel	96%	4%	58%	42%
	Buhârî	100%	0%	89%	11%
	Ebû Zûr’a	97%	3%	88%	12%
	İbn Adî	96%	4%	81%	19%

Bu tablodaki oranlar aynı kategorideki münekkitlerden gelen değerlendirmelere karşı Zehebî’nin benzer şekilde tavır aldığını göstermektedir. Diğer bir ifade ile bu münekkitlerin ortak vasfı olan ricâl tenkidindeki itidâl, râvîlerin cerh-ta’dîlinde de onları, benzer kanaatlere sevk etmektedir. Elde edilen sonuçlar, münekkit temelli ricâl sistemindeki ana dinamiklerin Zehebî’yi bu kategorideki tenkitçilerin ricâl değerlendirmelerine karşı benzer şekilde aksiyon almaya sevk ettiğini göstermektedir.

4. SONUÇ

Hicrî VIII. asır, ansiklopedik ricâl eserlerin telif edildiği zengin bir literatürüne sahiptir. İbn Teymiyye, Alemüddîn el-Birzâlî, Mizzi ve Zehebî bu asırda yaşayan önemli münekkitlerinden bazılarıdır. Hicrî VIII. asrın ricâl tenkit geleneğindeki yerinin, tarih ve ricâl ilmindeki otoritesi alimlerce kabul edilmiş, asrın münekkidi Zehebî üzerinden okunmasını hedefleyen bu çalışmada ulaşılan sonuçlardan bazıları şunlardır:

Çağdaşlarından farklı olarak, eserlerinde yaptığı kitap atıflardan hareketle, Zehebî'nin hayli geniş bir ricâl kaynağına sahip olduğu anlaşılmaktadır. Başta cerh-ta'dîl kitapları olmak üzere tarih, biyografi gibi râvî bilgisini muhtevi her türlü eser de onun ricâl kaynakları arasındadır. Bu anlamda Zehebî'nin, ricâl bilgisini şekillendiren ana kaynakların yanı sıra râvîlerin cerh-ta'dîl durumlarını anlamaya yardımcı olacak pek çok türden kaynağa sahip olduğu görülür. Zehebî'nin istifade ettiği bu yardımcı kaynakların %35'lik kısmı ricâl kaynaklarından oluşurken %65 gibi önemli bir miktarını ise ricâl bilgisini muhtevi alternatif kaynakların oluşturduğu ifade edilmelidir. Bu ise hicrî VIII. asrın ricâl bilgisi açısından sahip olduğu zenginliğin bir göstergesidir.

Hicrî VIII. asrın sonraki asırlara etkisini göstermesi açısından bir diğer önemli husus ise bu dönemde telif edilen eserlerdir. Sadece Zehebî'nin tarih, tabakât ve cerh-ta'dîl olmak üzere 250'den fazla esere sahip olduğu göz önünde bulundurulduğunda mezkûr asrın ricâl ilmine olan katkılarını tahayyül etmek çok zor olmayacaktır. Kendisinden önceki yedi asırlık ilmî mirası derleyen, düzenleyen ve daha sistematik bir şekilde sonraki nesillere aktaran Zehebî'nin bu eserleri, başta içerdiği râvî miktarı ve kullanışlılığı olmak üzere sonraki asırlarda cerh-ta'dîl hususunda en çok müracaat edilen kaynaklar arasında sayılabilir.

Hicrî VIII. asrın sonraki asırlara etkisi bağlamında yapılan karşılaştırmalar, Zehebî'ye ait tercih ve ictihadların sonraki münekkitler tarafından da çoğunlukla kabul gördüğünü ortaya koymaktadır. Zehebî'nin, özellikle cerh-ta'dîl durumu hakkında farklı yorumlar bulunan râvîlere dair yaptığı orijinal değerlendirme ve tercihlerin kendisinden sonraki münekkitlerce tam bir kabul ile karşılık bulduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Örneğin Zehebî'nin doğrudan tevsik hükmü verdiği

yaklaşık bin râvînin tamamına yakınının İraki ve İbn Hacer gibi sonraki münekkitler tarafından da ta'dîl edilmesi söz konusu iddiayı desteklemektedir.

Zehebî'nin kendisinden sonraki âlimler tarafından eleştirildiği hususlar incelendiğinde bunların Zehebî ile ilgili genel bakış açısını değiştirecek mahiyette olmadığı, hatta bir kısmının aşırı ve yersiz olduğu diğer âlimler tarafından dahi ifade edilmektedir. Sübkî ve Alâînin onu mezhep taassubuyla itham etmesinin diğer alimler tarafından reddedildiği görülmektedir. Örneğin Sehâvî, Zehebî'nin aşırıya kaçmakla itham edildiği biyografilerin çoğunda onun umde olduğunu belirterek asıl Sübkî'nin eleştiride dozu kaçırdığını dile getirmektedir.

Zehebî'nin kendisinden sonraki asırları etkileyen önemli bir yönü de cerh-ta'dîl verilerini analiz metodudur. Mevcut ricâl bilgisinin nasıl anlaşılması veya okunması gerektiğine dair Zehebî'nin inşa ettiği metodolojinin sonraki münekkitler tarafından da kabul gördüğünü söylemek mümkündür. Elbette bununla söz konusu prensiplerin tamamının ilk defa Zehebî tarafından kullanıldığı veya geliştirildiği kastedilmemektedir. En azından bu çalışmada yapılan analizler neticesine, mezkûr kaidelerin sistematik bir şekilde kullanılması hususunda Zehebî'nin ricâl ilmine önemli bir katkısının olduğunu söylemek mümkündür.

Zehebî, rivâyet asrının çoktan bittiği, cerh-ta'dîl ilminin ve ilgili ıstılahların gelişim seyrini tamamladığı bir dönemde yaşamıştır. Bu sebeple kendisine has bir tenkit ıstılahı bulunmamaktadır. Gerek kendi içtihatlarından gerekse sonraki münekkitlerin kendisine yaptığı atıflardan hareketle anlaşılmaktadır ki, onun bu husustaki orijinalitesi ricâl tenkit ıstılahlarının delâleti hususunda değil, bunların mertebeleri hususundadır. Zira Zehebî, tenkit terimlerinin mertebelerine dair ilk defa İbn Ebî Hâtim tarafından yapılan dörtlü taksimi, yeni bir sıralama ile sistematize eder ve râvîler hakkında kullanılan bu terimleri beşli taksime göre yeniden tasarlar. Böylece Zehebî, İbn Ebî Hâtim tarafından yapılmış merâtibe göre cerh ile ta'dîl sınırındaki râvîlerin durumunu yeniden gözden geçirmiş, küçük kusurlar sebebiyle cerhin en hafif mertebesinde yer alan kimi râvîyi, kendi sıralamasında en alt seviyede de olsa ta'dîl mertebesine yükseltmiştir. Ancak bu onun taz'îf edilmiş râvîleri ta'dîl etme çabası olarak anlaşılmamalıdır. Nitekim bu gibi râvîlerden tespit edilerek incelenen örneklerden hareketle elde edilen veriler, Zehebî'nin yaptığı tüm bu

tercihlerin ona ait cerh-ta'dîl usulü içerisinde mutlaka bir mantiki izahının ve dayanağının olduğunu göstermektedir.

Ricâl tenkit geleneğinde, birebir gözlemlere, rivâyet tahlillerine ve münekkîit görüşlerine dayanan üç ana yaklaşım olduğu bilinmektedir. Zehebî'nin ise yaşadığı çağın bir gereği olarak bunlardan sonuncusunu benimsediğini söylemek mümkündür. Zira Zehebî'nin cerh-ta'dîl metodunda, hicrî ilk iki asırdaki gibi birebir gözlemlere dayanan ricâl değerlendirmelerine rastlanılmaz. Aynı şekilde hicrî IV. asır münekkidi İbn Adî'nin ağırlıkla uyguladığı, rivâyetten râvîye metodunun da Zehebî tarafından çok fazla kullanılmadığı görülür. Bu gibi durumlarda genellikle İbn Adî'ye atıf yapmakla yetinmektedir. Zehebî'nin ricâl ile ilgili tercih veya kanaatlerini ekseriyetle kendisinden önceki hâkim kanaate istinad ettiği anlaşılmaktadır. Bu yönü ile Zehebî'nin, hakkında farklı değerlendirmeler bulunan râvîlerle ilgili hüküm vermede uygulanması gereken yöntemlere dair orijinal bir usule sahip olduğu da söylenmelidir.

Taşınması gerektiğini düşündüğü vasıflara haiz olmayan cerh-ta'dîl değerlendirmelerinin Zehebî tarafından kabul görmediği anlaşılmaktadır. Söz konusu bu reddiye'nin gerekçesi ise kimi zaman tenkide kimi zaman münekkide dayandırılmaktadır. Zira kabul şartlarını taşımayan cerh-ta'dîl verileri ile taşınması gerektiğini düşündüğü vasıflara haiz olmayan münekkîitlerin yaptığı tenkitler eksik veya hatalı olabilmekte ve bu sebeple Zehebî'ye göre isabetli bulunmamaktadır.

Bu bağlamda, Zehebî'nin kendisine ulaşan cerh-ta'dîl verilerini, belirlemiş olduğu şartlar muvazenesinde tasnif ettiği de elde edilen sonuçlar arasında zikredilmelidir. Zira Zehebî, kabul şartlarını taşımayan ricâl tenkitlerini (taz'îf/ta'dîl) kabul etmemektedir. Bu çalışmada, eserlerindeki ricâl biyografilerinden tespit edilen çok sayıda tikel örnekten hareketle Zehebî'nin tenkit kabul şartlarına dair tümel yargılara ulaşılmaya çalışılmıştır. Uygulama sahasından tespit edilen mümkün olduğunca çok sayıda örnekle doğrulanmaya çalışılan bu kuralların, Zehebî'nin cerh-ta'dîl metodunda önemli bir fonksiyonu olduğu ortaya konulmuştur.

Öte yandan, teşeddüd ve tesahül den ârî mutedil münekkîitlerin genelini vermiş olduğu kanaatin, Zehebî için önemli bir tercih gerekçesi olduğu da belirtilmelidir. Zehebî, münekkîitleri ricâl tenkit yaklaşımlarına göre müteşeddîd, mütesahîl ve mutedil olmak üzere üç kategoriye ayırır ve kendisinden önceki

tenkitleri buna göre değerlendirir. Özellikle haklarında ihtilaf bulunan râvîlerle ilgili kanaatinde, mezkûr tasnifin oldukça etkili olduğu anlaşılmaktadır. Kendisi de mutedil münekkitler kategorisinde kabul edilen Zehebî'nin, münekkit temelli ricâl sistemini teşeddüt ve tesahûlden uzak mutedil bir düzleme inşa etmeye gayret ettiği ifade edilmelidir.

Ayrıca *Sahîhayn* otoritesinin de Zehebî'nin ricâl sisteminde önemli bir yeri olduğu görülmektedir. Zira Buhârî ve Müslim hadis kabul şartlarındaki sıkı tutumları sebebiyle ümmetin güven ve itimadını kazanmış iki önemli muhaddistir. Bu sebeple onların tenkit süzgecinden geçerek *Sahîhayn*'da hadislerine yer verilen râvîler, asgari düzeyde de olsa hadisleri kabul edilebilir seviyede ta'dîli hak etmiş kimselerdir. Bundan dolayı mezkûr eserlerde rivâyeti bulunan râvîlerin tenkidi hususunda da Zehebî'nin oldukça seçici olduğu ve bu tarz taz'îfleri genellikle kabul etmediği anlaşılmaktadır. Zehebî'nin bu tercihinde onun devrinin ana paradigmasına uygun hareket ettiği, fikirlerini *Sahîhayn* râvîleri hakkındaki genel kabule uygun bir tercihle inşa ettiği ifade edilebilir.

Zehebî'nin, tenkit metoduna göre yaptığı tasnifte Şu'be, Yahya b. Maîn, Ebû İshak el-Cûzcânî ve Ebû Hâtim gibi isimler müteşeddîd münekkitler kategorisinde yer alır. Tirmizî, Dârekutnî ve Hâkim en-Nîsâbûrî gibi isimler ise mütesahîl münekkitler arasında zikredilir. Bu isimlere yaptığı atıflar dikkatli bir şekilde incelendiğinde, Zehebî'nin böylesi münekkitlerden gelen ta'dîl ve taz'îfler hususunda temkinli ve seçici bir tutum sergilediği anlaşılmaktadır.

Mezkûr münekkitlerin her birisine yaptığı atıflardan tespit edilen çok sayıda örneğin analizinden hareketle elde edilen sonuçlara göre Zehebî, müteşeddîd münekkitlerin ta'dîllerini %99 oranında kabul ederken, aynı isimlerin yaptığı taz'îflerin ise %68'ini kabul etmektedir. Öte yandan mütesahîl kategorisinde olduğunu belirttiği münekkitlerin yaptığı ta'dîlleri kabul oranı %68 iken taz'îflerin kabul oranı ise %80'i bulmaktadır. Bu veriler, Zehebî'nin görüşlerinde tesahûl bulunduğunu düşündüğü alimlere taz'îf hususunda, müteşeddîd olduğunu düşündüğü münekkitlere ise ta'dîller hususunda daha fazla güven duyduğunu göstermektedir.

Yapılan analizler Zehebî'nin isimlerine mutedil kategorisinde yer verdiği Ahmed b. Hanbel, Buhârî, Ebû Zûr'a ve özellikle İbn Adî'yi, cerh-ta'dîl tercihlerinde daha ön planda tuttuğunu göstermektedir. Mezkûr isimlerden gelen cerh-ta'dîl

görüşlerinin kabul oranındaki dengeli oranların diğer iki kategorideki münekkitlerden bariz bir şekilde ayrıldığı görülmektedir. Buna göre bu gruptaki münekkitlerden gelen ta'dillerin %97'sini, taz'îflerin ise %78'ini kabul etmektedir. Zehebî'nin kabul etmediği, Ahmed b. Hanbel'e ait taz'îfleri bir kenara çıkarırsak -ki bunların neredeyse tamamı Sahihayn râvîsidir- mutedil münekkitlerden gelen taz'îflerin kabul oranı %86'ya yükselmektedir. Bu ise Zehebî'nin işaret edilen kategorideki münekkitlerden gelen ta'dil ve taz'îfleri kabul oranlarındaki dengeyi göstermesi açısından önemlidir.

Hicrî VIII. asrın sonraki asırlarla mukayesesinin ayrı bir çalışmanın konusu olabilecek mahiyette olduğu ifade edilmelidir. Zira böylesi müstakıl bir çalışma Zehebî'nin kendisinden sonraki asırlara etkisini daha iyi ortaya koymanın yanı sıra hicrî VIII. asır sonrasındaki ricâl tenkit geleneğini anlamaya da yardımcı olacaktır. Bu hususun önemli bir araştırma konusu olarak ilgililerini beklediği ifade edilmelidir.

KAYNAKÇA

- Ahatlı, Erdinç. “Yahyâ b. Maîn”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 43/256-257. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Ahatlı, Erdinç. *Yahya b. Main ve Cerh ve Ta’dildeki Metodu*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksel Lisans Tezi, 1992.
- Ali b. el-Medînî, Ebü’l-Hasen Alî b. Abdillâh b. Ca’fer b. Necîh Sa’dî. *el-İlel*. Beyrut: Mektebetü’l-İslâmî, 1400/1980.
- Altıkulaç, Tayyar. “Ma’rifetü’l-kurrâi’l-kibâr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 28/60. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003.
- Altıkulaç, Tayyar. “Zehebî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 44/180-188. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Arslan, İhsan. *Siyer İlminin Doğuşu Ve Temel Kaynakları*. İstanbul: Okur Akademi, 2021.
- Âşıkkutlu, Emin. “Bir İsnad Tenkid Yöntemi Olarak Şartlı Cerh-Ta’diller ve Uygulamadaki Sonuçları”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü Dergisi)* 20 (2001), 49-80.
- Âşıkkutlu, Emin. “Cerh ve Ta’dil”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 7/394-401. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.
- Âşıkkutlu, Emin. *Hadiste Ricâl Tenkîdi (Cerh ve Ta’dil İlmi)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV), 1997.
- Âşıkkutlu, Emin. “Meçhul”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 28/286-288. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.
- Avnî, eş-Şerif Hâtim b. Arif. *Zeylû Lisâni’l-Mîzân (Ruvâtü duafâ ev tükillime fihim, lem yüzkerû fî kütübi’d-duafâ ve’l-mütekelleme fihim)*. Mekke: Dâru Alemlî’l-Fevaid, 1418/1997.
- el-Avnî, Şerif Hâtim b. Arif el-. *Şerhu Mûkizati’z-Zehebî*. ed-Dammâm: Dâru İbni’l-Cevzî, 1427/2006.
- Aybakan, Bilal. “Şîrâzî, Ebû İshak”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 39/184-186. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
- Aydar, Hidayet. *İslam Te’lif Geleneğinde Biyografi Yazıcılığı 10-11 Kasım 2016-İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018.
- Aydınlı, Abdullah. *Hadis Istılahları Sözlüğü*. İstanbul: Hadisevi, 2006.

- el-Bâcî, Ebü'l-Velid Süleyman b. Halef. *et-Ta'dîl ve't-Tecrîh li-men harrece lehü'l-Buhari fi'l-Camii's-sahîh*. Riyad: Dârü'l-Livâ, 1406/1986.
- Bağcı, Mehmet. *Zehebî'nin Telhîsu'l-Müstedrek'inin Değerlendirilmesi (Kitâbü Ma'rifeti's-Sahâbe Örneği)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Başaran, Selman. "İbn Adî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 19/296-298. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.
- Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdülhalik el-Basri. *el-Bahrü'z-zehhâr*. Beyrut: Müessesetu Ulumi'l-Kur'ân, 1409/1988.
- Bikâî, Ebü'l-Hasan Burhaneddin İbrahim b. Ömer b. Hasan. *en-Nüketü'l-vefiyye bimâ fi şerhi'l-Elfiyye*. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1429/2008.
- Bilgin, Recep. "Hadis Usulünde Makrûn Rivayet Olgusu". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 55 (2022), 79-111.
- el-Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm. *et-Târîhu'l-kebîr*. Haydarabad: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1362/1943.
- el-Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm. *el-Câmiu's-Sahîh*. nşr. Muhammed Züheyr b. Nâsır. y.y.: Daru Tavgi'n-Necat, 1422.
- Büyükorhan, Şeyma. *Cerh-Ta'dîl İmamları ve Kategorileri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Büyüksoylu, Muhammed Ali. *Zehebî'nin Mîzânü'l-İtidâl'inde Kaderi Râviler*. İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Çakan, İsmail Lütfi. "Dârekutnî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 8/488-490. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.
- Çakan, İsmail Lütfi. "Ebü'l-Feth el-Ezdî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 10/319-320. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- Çakın, Kamil. "Buhârî'nin Otoritesini Kazanma Süreci". *İslâmî Araştırmalar (Dergi)* X/1-2-3 (1997), 100-109-109.
- Çan, Abdullah. *Hicrî İlk Üç Asırda Râvilerin Rey Sebebiyle Tenkide Uğraması*. Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Çelebî, Kâtib. *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. Bağdat: Meketebetü'l-Müsennâ, ts.
- Dârekutni, Ebü'l-Hasan Ali b. Ömer b. Ahmed. *ed-Du'afâ ve'l-metrûkîn*. Medine: Mecelletü'l-Câmiati'l-İslâmiyye, 1403/1982.

- Dârekutni, Ebü'l-Hasan Ali b. Ömer b. Ahmed. *el-İlelü'l-vâride fi'l-ehâdisi'n-nebeviyye*. Riyad: Dâru Taybe, 1427/2006.
- Doğanay, Süleyman. “Bid’atçılıkla Tenkid Edilen Buhârî Ravileri”. *Bilimname: Düşünce Platformu* 28 (Ocak 2015), 27-54.
- ed-Dûhî, Abdülhasan Yahyâ. *În ‘ikâsü nazariyyeti’t-tasnîf fi’l-cerh ve’t-ta’dil ‘alâ’t-türâsi’l-hadîsi*. Kum: Merkezü'l-Mustafâ el-Âlemî, 1437/2015.
- Ebû Abdurrahman, Muhammed es-Sâni. *Davâbitü’l-cerh ve’t-ta’dil ‘inde’l-Hâfız ez-Zehebî*. Leeds: Mecelletü’l-Hikme, 1421/2000.
- Ebû Gudde, Abdulfettah. *Hadis İlminde Cerh ve Ta’dil*. çev. Harun Reşit Demirel. Ankara: Takdim, 2. Basım, 2019.
- Efendioğlu, Mehmet. “Siyeru a’lâmi’n-nübelâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 37/326-327. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.
- Efendioğlu, Mehmet. “Vefeyât”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 42/603-605. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.
- Elbânî, Muhammed Nâsirüddin. *Silsiletü’l-ehâdisi’z-zaiife ve’l-mevzua ve eseruha’s-seyyi’ fi’l-ümme*. Riyad: Dâru’l-Maârif, 1412/1992.
- Emir, Ebî Hâşim İbrahim b. Mansûr Hâşimî. *el-Musannefât elletî tekelleme ‘aleyha’l-İmâm el-Hâfız ez-Zehebî nakden ev senâen ve mecmû’ahâ 1340 musannefen me’a beyâni (el-matbû’ mine’l-mahtût)*. Beyrut: el-Musannefât elletî tekelleme ‘aleyha’l-İmâm el-Hâfız ez-Zehebî, 1424/2003.
- Emiroğlu, Nagihan. “VIII/XIV. Asırda Hadis Eğitimi: Mizzî, İbn Teymiyye, Birzâlî, Zehebî Örneği”. *Hadis Tetkikleri Dergisi* XVII/2 (2019), 95-118.
- Ensârî, Ebu Yahya Zeynüddin Zekeriyâ b. Muhammed b. Ahmed Zekeriyâ. *Fethü’l-bâkî bi-şerhi Elfiyyeti’l-İrâkî*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1420/1999.
- Eren, Mehmet. *Hadis İlminde Rical Bilgisi ve Kaynakları*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2012.
- Eren, Mehmet. “Ricâl Kitaplarında Mükerrer ve Uydurma Biyografi Problemi”. *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (2003), 51-72.
- Güleç (Topçu), Azime. *Zehebî ve Mizanü’l-itidal’indeki Cerh ve Tadil Metodu*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1997.
- Gümüş, Fatih. *Hadis Usulünün Gelişimi*. Ankara: Fecr Yayınevi, 2021.
- Güner, Osman. “Ricâl Tenkidi Sisteminin Temel Karakteristiği ve Aktüel Değeri”. *Hadis Tetkikleri Dergisi* II/1 (2004), 127-137.

- Gürler, Kadir. *Ehl-i Hadis - Akli Aktivitelere Karşı Direnişin İslamî Gelenekteki Kökeni*-. Ankara: Anadolu Yayınları, 2021.
- Hâkim en-Nîsâbü'rî, Ebû Abdullah İbnü'l-Beyyi' Muhammed. *el-Müstedrek 'ale's-Sahîhayn*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1411/1990.
- Hatîb el-Bağdadi, Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b. Ali b. Sâbit. *el-Câmi' li-ahlâki'r-râvî ve âdâbü's-sami'*. Riyad: Mektebetü'l-Maârif, 1403/1983.
- Hatîb el-Bağdadi, Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b. Ali b. Sabit. *el-Kifâye fî 'ilmi'r-rivâye*. Medine: el-Mektebetü'l-İlmiyye, ts.
- Hatîb el-Bağdadi, Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b. Ali b. Sabit. *Şerefu ashâbi'l-hadîs*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1412/1991.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b. Ali b. Sabit. *Târîhu Bağdâd ev Medînetü's-selâm*. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1422/2002.
- Hatiboğlu, İbrahim. “Şu'be b. Haccâc”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 39/224-226. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
- el-Hâzimî, Avad b. Atîkî b. Sa'd. *Teakkub ve istidrâkü'z-Zehebî: 'alâ akvâli'l-ulema' fî ba'di'r-ruvâti'llezine zekerahüm fî kitâbihî (Mizânî'l-i'tidâl) ve muvâzene bi-ba'di kütübihî*. Beyrut: Daru İbn Hazm, 1438/2017.
- Hazrecî, Safiyyüddin Ahmed b. Abdullah. *Hulâsatu Tezhîbi Tehzîbi'l-kemâl fî esmâi'r-ricâl*. Bulak: el-Matbaatü'l-Kübra'l-Miriyye, 1301/1884.
- Heysemî, Ebü'l-Hasan Nureddin Ali b. Ebî Bekr b. Süleyman. *Mecmaü'z-zevâid ve menbaü'l-fevâid*. Kahire: Mektebetü'l-Kudsî, 1414/1994.
- el-Hilâlî, Ebû Üsâme Selîm b. İd. *Kifâyetü'l-hafaza şerhu'l-mukaddimeti'l-mûkiza fî ilmi mustalahi'l-hadis*. Acman: Mektebetü'l-Furkan, 1421/2000.
- Hüseyin, İmâd Ali Abdüssemi'. *Mevkıfu ulemai'l-cerh ve't-ta'dil min cerhi'l-akrân beyne'n-nazariyye ve't-tatbik*. Medine: Darü'l-Me'sur, 1435/2014.
- Hüseyinî, Ebü'l-Mehâsin Şemseddin Muhammed b. Ali b. el-Hasan. *Zeylu Tezkiretü'l-huffâz*. Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998.
- Ikteishat, Mashhoor A.S. *A Critical Study of The Science of Jarh and Ta'dil in Hadith Literature: Case Studies and Analysis*. University of Manchester, Doktora, 1996.
- Irâkî, Ebü'l-Fazl Zeynüddin Abdürrahim b. Hüseyin. *el-Mugnî 'an hamli'l-esfâr fî'l-esfâr fî tahrîci mâ fî'l-İhyâ'i mine'l-ahbâr*. Beyrut: Daru İbn Hazm, 1426/2005.
- Irâkî, Ebü'l-Fazl Zeynüddin Abdürrahim b. Hüseyin. *et-Takyîd ve'l-izah şerhu mukaddimeti İbni's-Salâh*. Medine: Meketebetü's-Selefiyye, 1389/1969.

- Irâkî, Ebü'l-Fazl Zeynüddin Abdürrahim b. Hüseyin. *Kurratü'l-ayn bi'l-meserreti bi-vefai'd-din*. Kahire: Dârü's-Sahâbe, 1411/1991.
- Irâkî, Ebü'l-Fazl Zeynüddin Abdürrahim b. Hüseyin. *Şerhu't-tebsıra ve't-tezkire*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1423/2002.
- Irâkî, Ebü'l-Fazl Zeynüddin Abdürrahim b. Hüseyin. *Tarhu't-tesrîb fî şerhi't-Takrîb*. Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, ts.
- Irâkî, Ebü'l-Fazl Zeynüddin Abdürrahim b. Hüseyin. *Zeylu Mîzânî'l-i'tidâl*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1416/1995.
- İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullah b. Adî el-Cürcanî. *el-Kâmil fî du'afâi'r-ricâl*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1997.
- İbn Asâkîr, Ebü'l-Kâsım Sikatüddin Ali b. Hasan b. Hibetullah. *Târîhu medîneti Dîmaşk*. Dîmaşk: Dârü'l-Fikr, ts.
- İbn Dakîkul'îd, Ebü'l-Feth Takıyyüddin Muhammed b. Ali. *el-İktirâh fî beyânî'l-istîlah*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- İbn Ebî Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris. *el-Cerh ve't-ta'dil*. Haydarâbâd: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, 1271/1952.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. *ed-Dürerü'l-kâmine fî a'yânî'l-mieti's-sâmine*. Haydarabat: Meclisü Dâirati'l-Meârifî'l-Osmaniyye, 1392/1972.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. *el-İsâbe fî temyizi's-sahâbe*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1995.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. *el-Metâlibü'l-âliye bi-zevâidi'l-mesânidi's-semâniye*. Riyad: Dârü'l-Âsime, 1420/2000.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. *Fethü'l-Bârî bi-Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, ts.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. *Hedyü's-sârî mukaddimetu fethi'l-bârî*. Kahire: Dârü'r-Reyyan li't-Türas, 1407/1986.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. *İthâfî'l-mehera bi'l-fevâidi'l-mübtetkire min etrafi'l-aşere*. Medine: Merkezi Hidmeti's-Sünne ve's-Sîreti'n-Nebeviyye, 1415/1994.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. *Lisânü'l-mîzân*. Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1423/2002.

- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. *Nüzhetü'n-nazar fî tavzihi Nuhbeti'l-fiker fî mustalahi ehli'l-eser*. Dımaşk: Matbaatü's-Sabah, 1421/2000.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. *Takrîbü't-Tehzîb*. Haleb: Dârü'r-Reşid, 1406/1986.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. *Tehzîbü't-Tehzîb*. Haydarabad: Matbaatu Meclis-i Daireti'l-Maarifi'n-Nizamiyye el-Kâine, 1326/1908.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibban b. Ahmed Büstî. *Kitâbü'l-mecrûhîn mine'l-muhaddisîn*. Riyad: Dârü's-Sumay'î, 1420/2000.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibban b. Ahmed Büstî. *Kitâbü's-sikat*. Haydarabad: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmaniyye, 1393/1973.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İmadüddin İsmail b. Ömer. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. Beyrut: Darü İhyai't-Turâs, 1408/1988.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İmadüddin İsmail b. Ömer. *et-Tekmil fî'l-cerh ve't-ta'dil ve ma'rîfetü's-sikât ve'd-duafâ ve'l-mecâhil*. Semnud: Mektebetu İbn Abbas, 1432/2011.
- İbn Kutluboğa, Ebü'l-Adl Zeynüddîn Kasım b. Kutluboğa b. Abdullah. *es-Sikât mimmen lem yeka' fî'l-Kütübi's-sitte*. San'a: Merkezü'n-Nu'man li'l-Buhus ve'd-Dirasati'l-İslamiyye ve Tahkiki't-Türas ve't-Terceme, 1432/2011.
- İbn Nâsirüddin, Ebû Bekr Şemseddin Muhammed b. Abdullah. *el-İ'lâm bimâ vakaa fî müştebehi'z-Zehebî mine'l-evhâm*. Medine: Mektebetü'l-Ulum ve'l-Hikem, 1407/1987.
- İbn Nasirüddîn, Şemseddin Muhammed b. Ebî Bekr. *er-Reddû'l-Vâfir*. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1393/1973.
- İbn Şâhîn, Ebû Hafs Ömer b. Ahmed b. Osman el-Bağdadî. *Târîhu esmai'd-du'afâ ve'l-kezzâbîn*, 1989/1409.
- İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim - Zehebî, Ebu Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *el-Müntekâ min minhâci'l-i'tidal fî nakzi kelâmi ehli'r-rufz ve'l-i'tizal*. Dımaşk: Mektebetu Dâri'l-Beyân, 1373/1954.
- İbnü'l-Aynî, Abdurrahman b. Ebî Bekr. *Şerhu Elfiyeti'l-Irâkî fî ulûmi'l-hadîs*. San'a: Merkezü'n-Nu'man li'l-Buhus ve'd-Dirasati'l-İslamiyye ve Tahkiki't-Türas ve't-Terceme, ts.
- İbnü'l-Ca'd, Ebü'l-Hasan Ali b. Ca'd b. Ubeyd el-Cevherî Ali. *Müsnedü ibnü'l-Ca'd*. Beyrut: Müessesetü Nâdir, 1410/1990.

- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Bağdâdî. *ed-Du'afâ ve'l-metrûkîn*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1406/1986.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Bağdâdî. *Menâkıbü'l-İmam Ahmed b. Hanbel*. Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 1399/1979.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Bağdâdî. *Telbîsu İblîs*. Beyrut: Dârü'l-Fikr, ts.
- İbnü'l-Mülakkın, Ebû Hafs Siraceddin Ömer b. Ali b. Ahmed. *Muhtasarı istidrâki'l-hâfız ez-Zehebi alâ müstadreki Ebî Abdullah Hâkim en-Nîsâbü'rî*. Riyad: Dârü'l-Âsime, 1410/1990.
- İbnü's-Salâh, Ebû Amr Osmân b. Abdurrahman eş-Şehrezûrî. *Mukaddimetü İbni's-Salâh*. Dımaşk: Dârü'l-Fikr, 1406/1986.
- İbnü's-Salâh, Ebû Amr Osmân b. Abdurrahman eş-Şehrezûrî. *Ulumi'l Hadis Hadis İlminin Ana Konuları Bilgisi*. çev. Abdullah Aydınlı. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV), 2020.
- İbrahimoğlu, İbrahim. “Zehebî'nin Râvi Tezkiyesinde Kullandığı ‘İhtecce bihî Şeyhân’ Lafzının Manası (Hakkında Eleştiri Olan Râvilere Dair Uygulamalı Bir Araştırma)”. *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* IX/1 (2021), 207-229.
- Kandemir, M. Yaşar. “Ahmed b. Hanbel”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 2/75-80. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989.
- Kandemir, M. Yaşar. “el-Kemâl”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 25/222-224. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002.
- Kandemir, M. Yaşar. “Hâkim en-Nîsâbü'rî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 15/190-193. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.
- Kandemir, M. Yaşar. “İbn Hacer el-Askalânî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 19/514-531. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.
- Kandemir, M. Yaşar. “Mîzânü'l-i'tidâl”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 30/218-219. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2005.
- Kandemir, M. Yaşar. “Nesâî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32/563-565. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.
- Karagözoğlu, Mustafa Macit. *Zayıf Râviler Duafa Literatürü ve Zayıf Rivayetler*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV), 2014.
- Karahan, Abdullah. *Hadis Ravilerinde Güvenilirlik*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV), 2018.

- el-Kârî, Ebû'l-Hasan Nureddin Ali b. Sultan Muhammed Ali. *Şerhu Nuhbeti'l-fiker fi mustalahâtı ehli'l-eser*. Beyrut: Dârü'l-Erkam b. Ebi'l-Erkam, ts.
- Kartal, Alparslan. *el-İlelu'l-Mütenâhiye fi'l-Ehâdisi'l-Vâhiye Adlı Eseri Işığında İbnu'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) Cerh ve Ta'dîl Metodu*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.
- Kartal, Alparslan. "İbnu'l-Cevzî'nin Cerh-Ta'dîl Değerlendirmeleri (el-İlelu'l-Mütenâhiye fi'l-Ehâdisi'l-Vâhiye Adlı Eseri Işığında)". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XXI/2 (2016), 171-198.
- Kaya, Ali. *İlk Dönem Hadis Tartışmaları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV), 2018.
- Kaya, Mehmet Fatih. *Hadis usulünde ihtilat: Ravinin akıl ve hafıza fonksiyonlarının zarar görmesi ve bunun rivayetlerine etkisi*. İstanbul: Rihle Kitap, 2011.
- Kazan, Tahsin. *İbn Hacer'in Hadis Usulüne Getirdiği Yenilikler*. İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2018.
- Kettânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ca'fer b. İdrîs Hasenî. *Hadis Literatürü*. İstanbul: İz Yayıncılık, 1994.
- Koca, Ferhat. "Hanbelî Mezhebi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 15/525-547. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.
- Köktaş, Yavuz. *Günümüz Hadis Problemleri*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2014.
- Köktaş, Yavuz. *Hadis Tarihi ve Usulü*. Ankara: STS Yayınları, 2015.
- Köktaş, Yavuz. *Sorularla Hadis Meseleleri*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 1. Baskı., 2019.
- Köktaş, Yavuz - Kurt, İsmail. "İbn Hibbân'ın Kitâbü'l-Mecrûhîn'deki Ricâl Tenkit Metodu". *Turkish Studies: Comparative Religious Studies* XIV/4 (2019), 713-725.
- Kurt, Abdurrahman. "Ricâl Edebiyatında Suâlât Türü Eserler". *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XIII/26 (2015), 145-174.
- Kurt, İsmail. *Hicrî Dördüncü Asır Ricâl Tenkidinin Mukayeseli İncelenmesi*. İstanbul: Cinius Yayınları, 1. Baskı., 2020.
- Kurt, İsmail. "Ricâl Tenkidinde Teâruz: Râvî'nin Tevsik ve Tekzib'i Özelinde". *Marife: Bilimsel Birikim (Marife: Dini Araştırmalar Dergisi)* XXII/2 (2022), 739-758.
- Kurt, İsmail. "Ricâl Tenkit Araştırmalarının Dijital Kaynakları: İnternet Siteleri". *Tevilat: Selçuk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* II/1 (2021), 89-105.

- Kutlay, Halil İbrahim. *Hadiste Sened Tenkidi*. İstanbul: Elif Yayınları, 2015.
- Kuzudişli, Bekir. *Hadis Rivayetinde Bağlam Sebebü İradi'l-hadîs*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2020.
- Leknevi, Ebü'l-Hasenat Muhammed Abdülhay b. Muhammed. *er-Ref' ve't-tekmil fi'l-cerh ve't-ta'dil*. Halep: Mektebü'l-Matbuati'l-İslamiyye, 1407/1986.
- Leknevî, Ebü'l-Hasenat Muhammed Abdülhay b. Muhammed. *Hadis Değerlendirme Kriterleri*. çev. Mahmut Yazıcı. Ankara: Takdim, 2019.
- Lucas, Scott C. *Scott C. Lucas, Constructive Critics, Hadith Literature, and the Articulation of Sunni Islam: The Legacy of the Generation of Ibn Sa'd, Ibn Ma'in, and Ibn Hanbal*. Leiden-Boston: Brill, 2004.
- Mar'aşlı, Yusuf. *İlmü'l-cerh ve't-ta'dil ve ehemmiyyetuhû fi dirâseti'l-esânid ve'l-hükm ale'l-hadis*. Beyrut: Darü'l-Ma'rife, 1430/2009.
- Ma'ruf, Beşşâr Avvâd. *ez-Zehebî ve menhecuhû fi kitâbihi Târîhi'l-İslâm*. Kahire: İsa el-Bâbî el-Halebî, 1396/1976.
- Ma'ruf, Beşşâr Avvâd. *Mukaddimetü Siyeri a'lâmi'n-nübelâ*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985.
- Mekkî, Mecid Ahmed Saîd. *Akvâlü'l-hâfız ez-Zehebî en-nakdiyye fi 'ulûm'l-hadîs min kitâbihi Siyeri 'alâmi'n-nübelâ*. Mekke: Câmi'âtü Ümmi'l-Kurâ, Yüksek Lisans Tezi, 1409/1988.
- Moğultay b. Kılıç, Ebu Abdullah Alaüddin. *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl fi Esmâi'r-Ricâl*. b.y.: el-Fârûku'l- Hadîse, 1422/2001.
- Motzki, Harald. *İsnad ve Metin Bağlamında Hadis Tarihlendirme Metotları*. çev. Bekir Kuzudişli. İstanbul: İz Yayıncılık, 2011.
- Muhammed, Ebû Muâz Târik b. Avazullah b. Şerhu lugati'l-muhaddis manzume fi ilmi mustalahi'l-hadis. Cize: Mektebetu İbn Teymiyye, 1422/2001.
- Münzirî, Ebû Muhammed Zekiyyüddin Abdülazim b. Abdülkavî. *Cevâbü'l-hâfız Ebû Muhammed Abdülazim el-Münzirî el-Mısrî an es'ileti fi'l-cerh ve't-ta'dil*. Halep: Mektebü'l-Matbûati'l-İslamiyye, 1411/1990.
- Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb. *ed-Du'afâ ve'l-metrûkîn*. Halep: Dârü'l-Vaî, 1976/1396.
- Nevevî, Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî. *el-Mecmu' şerhi'l-Mühezzeb*. Beyrut: Dârü'l-Fıkr, ts.
- Nevevî, Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî. *et-Takrîb ve't-teysîr li-ma'rifeti süneni'l-beşiri'n-nezir fi usuli'l-hadis*. Beyrut: Dârü'l-Kitabi'l Arabî, 1405/1985.

- Nur, Züheyr Osman Ali. *İbn Adî ve menhecuhû fî kitâbi'l-Kâmil fî du'afai'r-ricâl*. Riyad: Mektebetü Rüşd, ts.
- Oruçhan, Osman. *Hadis Münekkitlerinin Güvenilirliği -Zehebî'nin Mîzânu'l-İ'tidâl'i Özelinde-*. Ankara: Fecr Yayınevi, 2018.
- Öngül, Ali. "Ebü'l-Arab". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 10/293. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- Öz, Mustafa. "Gâliyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 13/333-337. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.
- Özaşar, Mehmet Emin. "Tezkiretü'l-huffâz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 41/76. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.
- Özçelik, Fikret. *Hadis Usulünde Râvî Değerlendirme Metodu - İbn Ebî Hâtim Örneği*. İstanbul: Nida Yayıncılık, 2020.
- Özçelik, Fikret. "Râvilerin Cerh ve Ta'dilinde Dönemsel Farklılıklar: Halku'l-Kur'ân Örneği". *Din Bilimleri Klasik Sorunlar-Güncel Tartışmalar*, 225-244.
- Özdemir, Veysel. "Cerh-Ta'dil İlminde Müteşeddît ve Mütessâhil Âlimler ve Değerlendirmelerinden İstifâdede Dikkat Edilmesi Gereken Hususlar". *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XII/24 (2014), 129-175.
- Özkan, Halit. *Memlüklerin son asrında hadis: Kahire 1392-1517*. İstanbul: Klasik, 2012.
- Özsoy, Abdulvahap. *Hadis Tenkidi Sahabe ve Tabiun Dönemi*. İstanbul: Beka Yayınları, 2016.
- Özşenel, Mehmet. "Bir Kemâlin Hikayesi: Makdisî'nin el-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl'inin Dört Asırlık Serüveni". *Dîvân: İlmî Araştırmalar* VI/11 (2001), 155-161.
- Polat, Selahaddin. "Cerh ve Ta'dilin Tenkidi". *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (1985), 221-248.
- Rabât, Hâlid er-. *el-Câmi' li-ulûmi'l-İmam Ahmed*. Feyyum: Darü'l-Felah, 1430/2009.
- Reşid, Mahmud Ahmed. "Menhecü'l-İmâm ez-Zehebî fî't-te'âmüli me'a cerhi'l-akrân". *Hadis Tetkikleri Dergisi* 6/2 (2008), 81-100.
- Romanov, Maxim. "Toward the Digital History of the pre-Modern Muslim World: Developing Text-mining Techniques for the Study of Arabic Biographical Collections," *Analysis of Ancient and Medieval Texts and Manuscripts: Digital Approaches*. ed. Tara L Andrews - Caroline Macé. 229-244. Turnhout: Brepols Publishers, 2014.

- Sa'd, Kâsım Ali. *Mevâridü'l-Hâfiz ez-Zehebî fî kitâbihî Mîzânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*. Beyrut: Darü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1422/2001.
- es-Safedî, Ebü's-Safâ Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh. *el-Vâfi bi'l-vefeyât*. Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâs, 1420/2000.
- es-Safedî, Salâhuddîn Halîl b. Aybek. *Nektü'l-himyân fî nüketi'l-umyân*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1428/2007.
- Sainkaplan, İbrahim - Köktaş, Yavuz. "Zehebî'nin Ricâl Bilgisinin Kaynakları". *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* IX/1 (2022), 94-118.
- Sehâvî, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed. *el-Cevâhir ve'd-dürer fî tercemeti Şeyhi'l-İslâm İbn Hacer*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1419/1999.
- Sehâvî, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed. *el-İ'lân bi't-tevbih li-men zemme ehle't-târih*. çev. Sâlih Ahmed el-Alî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1408/1986.
- Sehâvî, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed. *Fethü'l-mugîs bi-şerhi Elfiyyeti'l-hadîs li'l-İrâki*. Kahire: Mektebetü's-Sünne, 1424/2003.
- Sehmi, Ebü'l-Kâsım Hamza b. Yusuf b. İbrâhim el-Cürcani. *Târîhu Cürcan*. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1407/1987.
- es-Sumeydiî, Ömer Hasan Muhammed. *Taakkubâtü'l-Hâfiz İbn Hacer fî'l-lisân ala'l-İmâmi'z-Zehebî fî'l-mîzân*. Amman: Dârü'l-Feth, 2021.
- Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr. *ed-Dürrü'l-mensûr fî't-tefsîr bi'l-me'sur*. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1403/1983.
- Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr. *Menâhilü's-safâ fî tahrîci ehâdisi's-şîfa*. Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekafiyye, 1408/1988.
- Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr. *Mirkâtü's-suûd ilâ Süneni Ebî Davud*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1433/2012.
- Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr. *Tabakâtü'l-huffâz*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1403/1982.
- Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr. *Tedribü'r-râvi fî şerhi Takrîbi'n-Nevevî*. Dâru Taybe, ts.
- Sübkî, Ebü Nasr Tâceddin İbnü's-Sübkî Abdülvehhab b. Ali b. Abdilkâfi. "Kâide fî'l-cerh ve't-ta'dil ve kâide fî'l-müerrihîn". *Erbau resâil fî ulûmil'l-hadis*. ed. Abdulfettah Ebu Gudde. Beyrut: Mektebü'l-Matbûâtü'l-İslamiyye, 5. Baskı., 1410/1990.

- Sübkî, Ebû Nasr Tâceddin İbnü's-Sübkî Abdülvehhab b. Ali b. Abdilkâfî. *Mu'idü'n-Ni'am: Makam ve Meslek Ahlakı*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019.
- Sübkî, Ebû Nasr Tâceddin İbnü's-Sübkî Abdülvehhab b. Ali b. Abdilkâfî. *Tabâkâtü's-şâfiyyeti'l-kübrâ*. Kahire: Hicr li't-Tıbbâ'a ve'n-Neşr, 1413/1992.
- es-Süyûtî, Celaleddin. *Tedribü'r-Râvî*. çev. Muhammed Enes Topgül. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019.
- Şahyar, Ataullah. "Bid'at Ehlinden Hadis Rivayeti Kapsamında Mihne Sürecinin Cerh ve Ta'dile Etkisi". *Hitit Üniversitesi (Gazi Üniversitesi) Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* XII/24 (Ocak 2013), 29-57.
- Şeyh, Abdüssettar. *el-Hâfız ez-Zehebî: Müerrihü'l-İslâm - nâkidü'l-muhaddisîn - imâmü'l-muaddilîn ve'l-mücerrihîn*. Dimaşk: Dârü'l-Kalem, 1414/1994.
- eş-Şimâlî, Yâsir. "Menhecü'z-Zehebî fî Telhîsu'l-Müstedrek li'l-Hâkim". *Dirâsâtü Ulûmi's-Şerîyye ve'l-Kânûn* 26/1 (1999), 25.
- Taberânî, Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-Dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb. *er-Ravzü'd-dânî ile'l-Mu'cemi's-sagîr li't-Taberânî*. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1405/1985.
- et-Tambaktî, Abdulaziz b. Abdullah el-Haccâc. *er-Ruvât ellezîne vessekahum ez-Zehebî fî'l-Kâşif ve kâle fihim İbn Hacer fî't-Takrîb: Sadûk*. Mekke: Câmiatü Ümmü'l-Kura', Yüksel Lisans, 1431/2010.
- Taş, Mustafa. *Buhari'nin Cerh-Ta'dil Metodu*. Ankara: Gece Kitaplığı, 2016.
- Taş, Mustafa. "Çeşitli Nedenlerle Tenkit Edilen Bazı Râvilere Karşı Buhârî'nin Metodu". *Hadis ve Siyer Araştırmaları (Dergi)* II/2 (2016), 11-51.
- Taş, Mustafa. "Müslim'in Ehl-i Bid'at Râvilerden Rivayet ile İlgili Durumu". *Marife: Bilimsel Birikim (Marife: Dini Araştırmalar Dergisi)* XVIII/2 (2018), 607-631.
- Tatlı, Bekir. "Hadis Usulünde Râvî ve Rical Tenkidinin Teolojik Temelleri". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XX/2 (2020), 411-434.
- Tatlı, Mustafa. *Rical Bilgisinin Tespiti: -Sualat Literatürü-*. İstanbul: Beka Yayıncılık, 2016.
- et-Tehanevî, Zafer Ahmed el-Osmanî. *Hadis Usûlü*. çev. Macit Bilge. İstanbul: Misvak Neşriyat, 2018.
- Tehanevî, Zafer Ahmed et-. *Hadis Usûlü*. ed. Abdulfettah Ebû Gudde. çev. Selman Keleş. Ankara: Takdim, 2020.

- et-Tehanevî, Zafer Ahmed. *Kavâid fi ulumi'l-hadis*. Haleb: Mektebü'l-Matbûâtî'l-İslamiyye, 1392/1972.
- Topgöl, Muhammed Enes. “Bir Cerh Sebebi Olarak Teşeyyu (Şiilik Eğilimi) Kavramına Tarihsel Bir Bakış”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* I/42 (2012), 47-76.
- Topgöl, Muhammed Enes. “Erken Dönem İslam Tarihinde İlim Merkezleri ve Ulema Hareketliliğinin Tespiti Üzerine Metodolojik Bir Arayış: Nisbeler”. *Dîvân (Dergi)* XXII/42 (2017), 1-31.
- Topgöl, Muhammed Enes. *İsnâdın Satır Araları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, 2018.
- Topgöl, Muhammed Enes. *Rivayetten Râviye: Cerh-Ta'dil Hükümleri Nasıl Oluştu?* İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, 2019.
- Tozlu, İbrahim. “İbnü's-Sübkî'nin Kâide Fi'l-Cerhi Ve't-ta'dil ve Cem'ul-Cevâmi Adlı Eserleri Özelinde Hadis Tenkitçilerinin Uyması Gereken Kurallar”. *Turkish Studies = Türkoloji Araştırmaları (Dergi)* XI/12 (2016), 237-264.
- Turhan, Halil İbrahim. “Bir Râvi/Rivayet Tenkidi İlkesinin Serüveni: Sadece Müfesser Cerh Kabul Edilir”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* XVIII/1 (2018), 299-335.
- Turhan, Halil İbrahim. “Güvenilirliği İhtilâflı Olan Râvîlere Dair Zehebî'nin Yaklaşımı”. *III. Uluslararası al-Farabi Sosyal Bilimler Kongresi - Tam Metin Kitabı*, 682-695.
- Turhan, Halil İbrahim. *Hicrî III. Asırda Ricâl Tenkidi Ali b. el-Medîni Örneği*. Rize: STS Yayınları, 2019.
- Turhan, Halil İbrahim. *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi Hicrî İlk İki Asır*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV), 2015.
- Turhan, Halil İbrahim - Taş, Mustafa. “Buhârî'nin Ehl-i Bid'at Râvileri ile İlgili Metodu”. *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (2016), 69-116.
- Ukaylî, Ebû Cafer Muhammed b. Amr b. Musa b. Hammâd. *ed-Du'afâü'l-kebîr*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1418/1998.
- Ulu, Arif. “Cerh ve Ta'dil Kriteri Olarak Ehl-i Sünnet ve Ehl-i Bidat”. *Dinî Araştırmalar* VIII/24 (2006), 133-142.
- Üzüm, İlyas. “Rec'at”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 34/504-506. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.
- Yahyâ b. Maîn, Ebû Zekerîyyâ. *Min kelâmî Ebî Zekerîyyâ Yahyâ b. Maîn*. Dârü'l-Me'mun li't-Türas, ts.

- Yahyâ b. Maîn, Ebû Zekerîyyâ. *Su'âlât İbni'l-Cüneyd li-Yahyâ b. Maîn*. Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1408/1988.
- Yardım, Ali. *Hadîs I-II*. İstanbul: Damla Yayınevi, 2000.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “el-Âlim ve'l-Müteallim”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 2/461-463. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989.
- Yazıcı, Mahmut. “Hadis Tarihinin Geçiş Dönemi Âlimlerinden Ebû Nu'aym el-Fadl b. Dükeyn (ö. 219/834) ve Günümüze Ulaşmayan et-Târih Adlı Eseri Üzerine”. *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* VII/2 (2020), 1525-1556.
- Yazıcı, Mahmut. *Sahabe Bilgisinin Tespiti (Ma'rifetü's-sahabe)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, 2015.
- Yıldırım, Enbiya. “El-Hâkim en-Neysâbü'rî'nin Şîlikle İtham Edilmesi”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* LVII/1 (2016), 57-84.
- Yıldız, Fatma. *Hicrî İlk Üç Asırda Cehâlet ve Meçhul Râviler*. Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- Yıldız, Fatma - Köktaş, Yavuz. “Tabakaları, Beldeleri ve Münekkitleri Açısından Meçhul Râviler”. *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (2021), 165-194.
- Yılmaz, Mehmet. *Zehebî'nin Hadis Kültüründeki Yeri ve Hadis Tenkitçiliği*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, 2019.
- Yücel, Ahmet. *Hadis İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi: Hicri ilk Üç Asır*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV), 2014.
- Yücel, Ahmet. *Hadis İlminde Tenkit Terimleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV), 2015.
- Yücel, Ahmet. *Hadis Usûlü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV), 14. Basım, 2014.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Dîvânü'd-du'afâ ve'l-metrûkîn*. Mekke: Mektebetü'n-Nahdâ el-Hâdise, 1387/1967.
- Zehebî, Ebu Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Düvelü'l-İslâm*. Beyrut: Dâru Sadır, 1420/1999.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *el-'Ulu'v li'l-'aliyyi'l-gaffâr fî izâhi sahihi'l-ahbâr ve sakîmihâ*. Riyad: Mektebetu Edvai's-Selef, 1995/1416.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b Ahmed b Osman. *el-İber fî haberi men ğaber*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1405/1985.

- Zehebî, Ebu Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *el-İ'lâm bi-vefeyâti'l-a'lâm*. Beyrut, 1413/1992.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *el-İşâre ilâ vefeyâti'l-a'yan el-müntekâ min Târihi'l-İslâm*. Beyrut: Dâru İbn Kesir, 1412/1991.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *el-Kâşif fî ma'rifeti men lehû rivâye fî'l-kütübi's-sitte*. Cidde: Dârü'l-Kible li's-Sekâfeti'l-İslâmiyye, 1413/1992.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *el-Mugnî fi'd-du'afâ*. thk. Nureddin İtr. Haleb: Dârü'l-Maârif, 1391/1971.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *el-Mûkiza fî 'ilmi mustalahi'l-hadîs*. Haleb: Mektebü'l-Matbû'atî'l-İslâmiyye, 1412/1991.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *er-Ruvâtü's-sikât el-Mütekellem fihim bimâ lâ yûcibu reddehum*. Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1412/1992.
- Zehebî, Ebu Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr 'ale't-tabakât ve'l-'âsâr*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1416/1995.
- Zehebî, Ebu Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr 'ale't-tabakât ve'l-'âsâr*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1404/1984.
- Zehebî, Ebu Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Men tüküllime fîhi ve hüve müvessekun ev sâlihü'l-hadîs*. Medine: Mektebetü'l-Melik Fahd, 1426/2005.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Mîzânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1382/1963.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Mîzânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995/1416.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Mîzânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*. Dımaşk: Dârü'r-risâletü'l-âlemiyye, 1430/2009.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Mu'cemü's-şüyûhu'l-kebîr*. Tâif: Mektebetü's-Siddîk, 1408/1988.
- Zehebî, Ebu Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhir ve'l-a'lâm*. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, 2. Basım, 1413.

- Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhir ve'l-a'lâm*. Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1424/2003.
- Zehebî, Ebu Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Tezhîbu Tehzîbi'l-Kemâl fî esmâ'i'r-ricâl*. el-Fâruku'l-Hadîse, 1425/2004.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b Ahmed b Osman. *Tezkiretü'l-huffâz*. Lübnan: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419/1998.
- Zehebî, Ebu Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Zeylû Dîvânî'd-Du'afâ*. Mekke: Mektebetü'n-Nahdâ el-Hadîse, 1387/1967.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Zikru esmâ'i men tüküllime fîhi ve hüve müvessak*. Zerka: Mektebetü'l-Menâr, 1406/1986.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Zikru men yu'temed kavluhu fî'l-cerh ve't-ta'dîl*. Haleb: Mektebü'l-Matbû'atî'l-İslâmiyye, 1410/1990.
- Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985.
- Zerkeşî, Bedreddin Ebû Abdullah Muhammed b. Cemâleddin Abdullah b. Bahadır. *Bahrü'l-Muhit fî Usûli'l-Fıkh*. b.y.: Dâru'l-Kütübî, 1414/1994.
- Zerkeşî, Bedreddin Ebû Abdullah Muhammed b. Cemâleddin Abdullah b. Bahadır. *en-Nüket alâ Mukaddimetî İbni's-Salâh*. Riyad: Edvâü's-Selef, 1419/1998.
- Ziriklî, Hayreddîn. *el-A'lâm: Kamûsu terâcîm li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-'Arab ve'l-müsta'rabîn ve'l-müsteşrikîn*. Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, ts.